

1 БИРИНДЖИ ДЕРС

• Сейран оджа Усеинов

1938 сенеси Къырымда Коръбекуль коюнде догъды.

1965 сенеси Фергъана Девлет педагогика институтынынъ филология болюгини битирди.

Оджалыкъ стажы 47 йылдан зияде. Шимдики вакъытта Къырым муэндислик-педагогика университетинде къырымтатар тили кафедрасында уйкен оджа ве Ильмий-теджыкъат меркезинде уйкен ильмий хадим олып чалыша. Оджалыкътан бош олгъан вакъытларда лугъатлар тертип эте, дерсликлер терджиме эте (Математика 1–6 с., Табиатшынаслыкъ 3, 4 с., Биология 5, 6 с. ве ил.), балалар ичюн шиирлер яза, джемаат ишлеринде фааль иштирак эте.

«Маарифчи» джемиетининъ тешевбюсинен Сейран оджа Меджлисимизнинъ къабул эткен «Тиль огърунда куреш» программасы боюнджа газетамызнынъ эр санында тилимизни окъуп огренмек ичюн ярдымджы материаллар береджек.

• Къыскъа икяелер, масаллар

Бабанынъ насиаты

Бир падишанынъ алты огълу бар экен. Бир кунъ падиша оларны чагъыра ве: «Мен энди къартайдым, озюмнинъ ерине биринъизни падиша этип къалдырмагъа истейим. Бу сипиркини ким де сындырса, о, падиша олур», – дей ве оларгъа сипиркини узата. Буюк огълу сындыраджакъ ола – сындырамай, экинджиси сындыраджакъ ола – сындырамай. Невбет кичигине келе. О, сипиркини алып дагъыта ве сипирки чёплерни бирер-бирер сындырып битире. Падиша буны корип, пек къуванма ве: «Балаларым, бу сизге яхшы бир дерс олсун, сиз багълы сипирки киби БИРЛИК ОЛСАНЪЫЗ, сизге душманлардан къоркъмагъа шей ёкъ, сизни сындырамазлар. Амма дагъылгъан сипирки киби олсанъыз, сизни бирер-бирер сындырыр ве ёкъ этерлер», – дей.

Масал битти, анълагъан къар этти, анъламагъан – зарар.

Не ичюн руслар озь тилинде лаф эте?

– Баба, не ичюн рус балалары эписи озь тилинде лаф эте де, Къуртмемиш акъай ве Шемсие татанынъ балалары исе эвлеринде биле озь тилинде лаф этмейип, рус тилинде лаф эте? Олар рус дегиль де?

– Машалла огълум, сен энди акъыл-балигъ адам киби бойле джиддий суаль бересинъ.

Не дейим экен санъа... Корьгенинъ киби, бизим къорантада бойле ал ёкъ. Биз эвде озь тилимизде лаф этемизми? – Этемиз. Озь тилимизде чыкъкъан китап, журнал ве газеталарны окъуймызмы? – Окъуймыз. Лугъатлар чыкъса, оларны алып олар ичинде бильмеген сёзлеримизни къыдырып тапып танъыш оламызмы? – Оламыз. Буны да биз не ичюн япамыз дейсинъ?

– Тилимизни севгенимиз ичюн, баба.

– Догъру балам. Сен озь суалинъе озюнъ джевап бердинъ. Баба-деделеримизден бизге асабалыкъ къалгъан тилимизни джандан севген адам – оны башкъа тильге денъишмез. Озь баласыны севген киби тилини севген ана-баба да онъа ёкъ олып кетмеге, ольмеге ёл бермез. Ойле ана-бабанынъ эвлятлары озь тилинде лаф этер ве озь халкъынынъ садыкъ инсаны олур.

Руслар буны яхшы анълай, онынъ ичюн бизим тилимизде лаф этмейип озь тилинде лаф эте.

• Шиирлер, йырлар

Не де гузель яшамасы Ватанда

Музыкасы С. Какуранынъ

Мен истейим адамлар муаббет олсун,
Оюн-кулькю ич битмесин, чокъ олсун,
Айдын кунеш парылдасын семада,
Къуванч олсун эр вакъыт арамызда.
Мен истейим нагъмелер эп янърасын,
Агъыр ава, къайтармалар чалынсын,
Эп ойнасын ве йырласын балалар,
Ферахлансын аналар ве бабалар.

Шенълик кельсин, шенълик кельсин,
Ешилъ ада гуллесин!
Чешит-чешит чичек ачсын,
Чичек ачсын, къокъусын,
Озь йырыны, озь йырыны
Бульбуль йырласын танъда,
Не де гузель яшамасы Ватанда!

• Гузель адетлеримиз

Инсаниетлилик ве мераметлилик – бу, халкъымызгъа хас чизгилердир. Инсаниетли ве мераметли адамларны биз – акъикъий инсанлар деп саямыз. Акъикъий инсан – о, бир кунеш!

Эр кунь чыкъа, орталыкъны ярыкълата, къыздыра, эткен бу хызметлери ичюн де кимседен миннетдарлыкъ талап этмей. Бойле адамларны халкъ севе, урьмет эте.

Инсаниетли ве мераметли олмакъ кучъ дегиль. Ойле чизгилерни пейда этмек ичюн яхшылыкълар (яни эйиликлер) япмакъ керек. Онынъ ичюн де эдждатларымыз: «Бир адамгъа яхшылыкъ япкъан – Аллагъа яхшылыкъ япкъандандыр!», «Савап къазанмагъа истесенъ – элял иш эт», «Яхшылыкъ яп да денъизге быракъ», – деген. Бу сёзлерде пек буюк бир икмет бар.

Халкъ хазинесинде икметли адетлеримизнен багълы сёзлер чокъ. Олар ерине коре къулланыла. Месея: «Буюклерге – урьмет, кичиклерге – мерамет, мухтаджларгъа инает эт», «Адынъ чыкъкъандже джанынъ чыкъсын», «Ашынъны берме, къашынъны бер». Ватан ве миллет акъкъында: «Ватанынъ ве миллетинъ бар экеч – сен де барсынъ, ёкъ олса – сен де ёкъсынъ», «Къуш биле озь ювасы ве явулары ичюн джаныны къурбан этер». Бугуньки куньге уйгъан сёзлер: «Ватанынъны ве эвинъни чайпамагъа ёл берме – къалырсынъ тышта». Миллетинънинъ акъкъыны озь акъкъынъны талап эткен киби эт, оны ашалатма, хорлатма, таптатма». «Къайда бирлик – анда тирилик», – дегенлер. «А-а... Бу бизим татарлар бармы...», – деп озь халкъынъны бегеналмагъан, озь балаларыны бегеналмагъаннен бирдир». Ойлелерине: «Алла акъылдан айырмасын», – дейлер.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Доброго дня! (у відповідь: Доброго 1. Селям алейкум! (у відповідь треба говорити:

здоров'я!)

1. Вітаю!

2. Привіт!

Доброго ранку!

Доброго вечора!

Ласкаво просимо!

Приємно вас бачити!

До побачення!

Бувай(те) здоровий(і)!

1. (Друзі, рідні), на все добре!

2. Прощай(те)!

Алейкум селям!)

2. Мераба(нъыз)!

Селям!

Саба шериф(лер)инъ(из) хайыр(лы) олсун!

Акъшам шериф(лер)инъ(из) хайыр(лы) олсун!

Хош кельдинъ(из)!

Сизни корьген бей олсун!

Сагълыкънен къал(ынъыз)! *(тому, хто залишається)*

Сагълыкънен бар(ынъыз)! *(тому хто йде)*

(Айды), сагълыкънен къал(ынъыз)!

(Айды), сагълыкънен бар(ынъыз)!

Эльвида (достлар, тувгъанлар)!

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Терджиме эткенде япылгъан янълышлар

дождь идёт – (ягъмур кете) – ягъмур ягъа.

играет на гитаре – (гитара ойнай) – гитара чала.

старый город – (къарт шеэр) – эски шеэр.

он не выносит дорогу – (о, ёл алып чыкъамай) – о, ёл котерамай.

Догъру язынъыз

акъ – (белый; белок) – акъы

акъ – (право) – акъкъы

аджы – (паломник) – аджысы

аджджы – (горький) – аджджысы

• Аталар сёзлери

Эйилик эт де денъызге ат, балыкъ бильмесе, Хакъ билир.

Баш язысыны козь корер.

Фал яланджы – гонъюль эглендириджи.

Фелекнинъ чемберинден кечкен.

Чыкъмагъан джанда умют бар.

Янъгъызлыкъ (ялынъызлыкъ) тек Аллагъа ярашыр.

Янълышмагъан бир Алла.

Алла эр кеснинъ гонъюне коре бере.

Бириси ашар, бириси бакъар – къыямет ондан къопар.

Къыдыргъан (арагъан) беясыны да тапар, Мевлясыны да.

• Фразеологизмлер

агъзына кельген шейни айтмакъ – говорить, что попало (не разбирая, безразлично что)
агъзына бакътырмакъ – говорить увлекательно
агъзынен къуш тутмакъ – красноречиво говорить
агъыз толдурып айтмакъ – говорить хвастливо
агъзындан ель алсын – типун тебе на язык
эписининъ агъзында олмакъ – стать предметом пересудов
бир агъыздан – единогласно.
агъзынынъ сарысы даа кетмеген – желторотый, зелёный (*о человеке*)
агъзыма бир чёп биле алмадым – маковой росинки во рту не было
чайнап агъзына къаптырмакъ – разжевать и в рот положить

• **Осюмликлернинъ адлары**

абрикос – **къайсы**
дикий абрикос – **зердали**
акация – **эскемчек**
алтей – **пемпе гульхатем**
алыча – **алыча, кийик эрик**
амаранг – **хораз тарагъы**
ананас – **ананас**
адонис – **адонис**
анемона (ветреница) – **маниса лялеси**
анютины глазки – **эрджай мелевше**
апельсин – **портакъал**
арбуз – **къарпыз**
артишок – **енгинар**
арахис – **ер фыстыгъы**
аспарагус (спаржа) – **къушкъонмаз**
астра садовая – **чувар чичек, кузь чичек**

• **Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары**

аист – **лейлек**
акула – **акула**
аллигатор – **тимсах**
ангорская коза – **Анкара эчкиси**
антилопа – **антилопа**
бабочка – **кобелек**
баран – **къочкъар, къой**
барс – **барс**
барсук – **борсукъ**
бегемот – **бегемот**
белка – **сансар**
белорыбица – **акъ балыкъ**
белуга – **буюк мерсин**
беркут – **бурькют**
белуха – **ала дельфин**

бизон – **бизон**
блоха – **пире**
благородный олень – **неджип сыгъын**

• **Анатомия терминлери**

аорта – **аорта, шахтамар**
аппендикс – **кёр ичек**
артерия – **къызыл къан дамары**
барабанная перепонка уха – **къулакъ зары**
бедро – **сан**
безымянный палец – **адсыз пармакъ**
белок – **акъ**
белковая оболочка глаза – **козь акъы**
бельмо – **козь лекеси, леке**
беременность – **агъыраякълылыкъ, юклюлик, хамилелик**
берцовая кость – **къамыш кемик**
бронхи – **бронхлар, нефес борулары**
брюшина – **къарын бошлугъы зары**
брыжейка – **ичек пердеси**
брюшной пресс – **къарын адалелери**
большой палец – **баш пармакъ**
большой круг кровообращения – **къан дёнюмининъ буюк даиреси**
борозды головного мозга – **баш мийининъ ёлакълары**

2 ЭКИНДЖИ ДЕРС

• Эвлятларымыз озь тувгъан тилинден марум къалмасын!

Сайгъылы ватандашларым!

Бизим, баба-деделеримизден асабалыкъ къалгъан тилимиз бар. Къырымда асырларнен бу тильде лаф этильген, аналар балаларына биринджи сёзлерини бу тильде айткъан, балалар бу тильде тербиеленген. Севдалар бир-бирине юректен чыкъкъан сёзлерини бу тильде айткъан. Тойлар, дженазелер бу тильде олгъан. Бизни яшаткъан, бизни бирлештирген, бизге кучь-къувет берген – тилимиздир. О бизим – темелимиздир. Темель олмаса, бина турмаз, авдарылыр, виран олур. Тилимизни бильмесек, гъайып этсек, миллетимиз де гъайып олур. Келинъиз, тилимизни сакълап къалмакъ ичюн бутюн керекли чарелерни корейик: эр вакъыт бильгенимиз къадар озь тилимизде лаф этейик, эр Алланынъ куню ич олмагъанда ярым саат озь тилимизде язылгъан китап, газета окъумагъаны ве балаларымызгъа окъутмагъаны адет этейик.

Эвлятларымыз озь тувгъан тилинден марум къалмасын!

• Къыскъа икяелер, масаллар

Дюльбер огълан

Бир дюльбер огълан бар экен. Къызлар оны пек бегенип, онынъ этрафында айланып-уюрилип юре экен. Бир кунь бу огълан бир къарткъа расткеле ве онъа: «Селям алейкум, къартым!» – деп селям бере. «Алейкум селям, бинъ-бирининъ гулю!» – деп джевап бере къарт. Бу сёзлерни эшитип огълан къувана. Сонъ бу огълан эвлене ве кене де шу къарткъа расткеле, селям бере. Къарт: «Алейкум селям, бирининъ гулю!» – дей. Огълан озюне: «Мен бинъ-бирининъ эдим, шимди исе тек бирининъ гулю олдыммы? Ёкъ, мен бинъ-бирининъ гулю олмагъа истейим» – деп, экинджи куню айырыла. Бир-эки куньден сонъ бу огълангъа кене шу къарт расткеле. Огълан онъа селям бере, къарт исе онъа: «Алейкум селям, алем маскъарасы!» – дей. Огълан къайда огърагъаныны бильмей.

• Шакъалар, лятифелер

Чёльде:

Чёллюнинъ бири къомшусындан:

- Акъам, къоразынъ къозлаймы? – деп сорай.
- Вай, сен шаштынъмы шо? Къораз да къозлармы?
- Лап болсын диймен таа, акъам! – дей о.

Орта ёлакът:

Эки койлю ёлгъа чыкъа. Бир даа олардан бири:

- Бакъ-бакъ, къырнынъ тёпесинде къуштыр! – дей.
- Ёкъ, таштыр! – деп итираз эте экинджиси.
- Олян бакъ, къуштыр! – дей биринджиси.
- Ёкъ, таштыр! – дей экинджиси.

- Бакъса, учты! – дей биринджиси.
- Учса да таштыр дей! – инатлыкъ этип экинджиси.

Ялы боюнда:

Ялы бойлу бир огълан:

- Молла ахай, хызыныз эвдемидир – деп сорай.
- Я меним хызымнен сенин не ишин вар, э пезевенк? – дей молла.
- Лаф олсун дейим даа! – дей азырджевап огълан.

• Шиирлер, йырлар

Эшреф Шемьи-заде

Къыш келе

Гедже узай, кунь къыскъара,
Сувукъ арта, юкселе,
Артыкъ энди агъыр-сабыр
Акъ сакъаллы къыш келе.

Гедже-куньдюз ягъмур ягъа,
Ёлдан-ыздан кечильмей,
Чырай сыта куськюн ава,
Кокте йылдыз сечильмей.

Къонъур чельде ашлыкъ чалгъан
Чалгъы, сабан сеси ёкъ,
Къышламагъа бизде къалгъан
Къушчыкъларнынъ эси ёкъ.

Къапы къакъа торс декабрь,
Тышта сувукъ юкселе,
Артыкъ энди агъыр-сабыр
Акъ сакъаллы къыш келе

• Гузель адетлеримиз

Алла берсин де, бир-биримизге нисбетен алчакъ гонъюлли ве саде инсанлар олайыкъ, яни баланен – бала, балабанен – балабан олып, къартларымыз айткъаны киби: «Буюклерге урьмет, кичиклерге мерамет, мухтаджларгъа инает» этейик. Ватанымыз Къырымны ве миллетимизни севейик. Тилимизни исе джандан, юректен севейик, чюнки энъ кереги бизге тильдир. «Мен тилимни севем ве башкъа тильге оны ольсем денъишмем!» – деген сёзлерни дуа киби текрарлап, балаларымызгъа тилимизни огретейик. Озь миллети, озь тарихы, озь медениети ве озь тилини унутып, башкъа миллетнинъ «арабасына отуруп, онынъ йырыны йырлагъан» – озь баласыны бегенамагъангъа бенъзер, бойлелерине: «Сюрюден айырылгъан – сюрюнип олер» – дегенлер. Пек чокъ йыл эвель бойле сёзлер айтылгъан:

«Айгиди, татар яшлары окъумайлар,
Окъусалар, кимседен артта къалмайлар,

Парижде, Берлинде биринджи болып,
Японлар биле оларгъа еталмайлар».

Заман денъишти, яшлар буны анълай, окъуп илимге сарыла ве башкъа миллетлерден артта къалмамагъа тырыша. Иншалла, миллетимиз окъумыш миллет олур. Бизлер акъыллы, намуслы ве ишкир миллетмиз. Иншалла, миллий юзюмизни гъайып этмемиз.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

До зустрічі!
До завтра!
(На) добраніч!
(На) добраніч! (*у відповідь*)

Щасливої дороги!
Ще побачимось!
Передавай(те) (від нас) вітання (Алі)!
Намагатимусь!
Не забувай(те) нас!
Телефонуй(те)!

Корюшкендже (сагълыкънен къал(ынъыз))!
Ярынгдадже (сагълыкънен къал(ынъыз))!
Геджелер (гедженъиз) хайыр.
Хайыргъа къаршы!
1. Огъурлы ёллар (олсун)! 2. Огъурлар олсун!
Биз даа корюширмиз!
(Алиге) селям эт(инъиз)!
(Япмагъа) тырышырым!
Биз(лер)ни унутма(нъыз)!
Телефон эт(инъиз)!

• Тиль боткъасы

1. Маршрутка юрьмей, пек тяжело мне добратся.
2. Мир тесный даа. Оказывается о школа янында яшай. Через дувал онынъ племяниги.
Айттылар, что о яхшы мастер.

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Терджимелер

иди тихо – **яваш юрь**; сиди тихо – **яваш отур**
говори тихо – **яваш айт**; пой тихо – **яваш йырла**
тихо! – **яваш!, яваш ол(унъыз)!**
кто прав? – **ким акълы?**; я прав – **мен акълым**
кто не прав? – **ким акълы дегиль?**

Догъру яз ве догъру къулланынъыз

нутукъ – нуткъу
вакъыт – вакъты – вакъытта
саат – сааты – саатта бир
Лякин: саатлер олсун!
ресим япмакъ – ресим япам
къулланмакъ (*не?, нени?*)
фајдаланмакъ (*неден?*)
ишлетмек (*кимни?*)

• Аталар сёзлери

Пычакъ ярасы кече, сѣз ярасы кечмей.
Яхшы ат арпасыны арттыра, яман ат – къамчысыны.
Эв алма, къомшу ал.
Эвдеки эсап чаршыгъа уймай
Къайда корьдинъ къара эшек.
Къасап эт дердинде, эчки джан дердинде.
Кечкен ишке – салават.
Кечкенге мази дерлер.
Эскисининъ къадрини бильмеген, янъысыны тапамаз.
Вакъыт – накъыт.
Земанесине коре кеманеси.
Заманына коре адамы.

• Фразеологизмлер

баш багъламакъ – заколоситься
башыны багъламакъ – женить
башыны бир ерге багъламакъ – найти работу *кому-л.*, пристроить *кого-л.*
башыны кутъмек – морочить голову
баш агърысы – 1) головная боль; 2) неприятность; заботы, хлопоты
баш белясы – наказание божье
башы белягъа огърамакъ – попасть в беду
башыны белягъа огъратмакъ (сокъмакъ), башына беля кетирмек – навлечь беду *на кого*,
ввергнуть в беду
башыны алып кетмек – уйти, куда глаза глядят
башынынъ сачындан чокъ – слишком много (*напр., работы, забот*)

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

блошак – топракъ пиреси
бобр – къундуз
богомол – шейтан аты, атлы къазакъ
божья коровка – сырлы боджек
бокоплав – боджан ака
болотная сова – батакълыкъ байкъушы
банбардир – сасыкъ къонъуз
борзая собака – тазы
броненосец – тату
боярышница – мушмолла кобелеги
буйвол – сувсыгъыр
буревестник – фуртуна къушу
бурундук – бурундыкъ
бык – бугъа
бычок – тосун
бычок (рыба) – бугъабаш балыкъ
вальдшнеп – тав хоразы
вампир – вампир

варан – **варан**
верблюд – **деве**
водомерка – **сув орюмчеги**

• **Анатомия терминлери**

большой палец – **баш пармакъ**
большой круг кровообращения – **къан дёнюмининъ буюк даиреси**
борозды голвного мозга – **баш мийининъ ёлакълары**
вена – **вена, къара къан дамары**
верхняя челюсть – **устъ ченге**
височная кость – **шакъакъ кемиги**
ворсинки – **тюкчиклер**
вход в желудок – **саругъ**
глазница – **козь чукъуры**
глотка – **тамакъ**
голень – **балдыр**
голосовые связки – **сес теллери**
горло – **богъаз**
гортань – **гъыртлакъ**
грудина – **кокюс (кокрек) кемиги**
грудная клетка – **кокюс къафеси**
грудная полость – **кокюс бошлугъы**
губа – **дудакъ**
десна – **кемер**
дыхательное горло – **богъурдакъ, кекирдек**
желудок – **ашкъазан, миде**
желудочки сердца – **юрек къарынчыкъълары**

3 УЧЮНДЖИ ДЕРС

• Ватанымызнынъ эр бир ерини билейик

Ананынъ балагъа олгъан севгисининъ къарары ёкъ. Онынъ ичюн де ана баласыны пек яхшы биле ве бала акъкъында не сорасалар, айтыр. Бизлер де бойле аналар киби баба-деделеримизден асабалыкъ къалгъан Ватанымызны, онынъ «дагъы-ташыныны», умумен эр бир ерини бильмелимиз ве севмелимиз. О вакъытта Ватан бизим ичюн азиз ве мукъаддес олур, биз онынъ къадрине етермиз, онъа нисбетен севгимиз артып барыр. Бугунъден башлап сайгъылы окъуйджыларымызны Ватанымызнынъ джогърафик объектлеринен таныш этмеге ниет эттик. Бир вакъытларда эдждатларымыз, улькемизде олгъан къаяларгъа ад къойгъанда, оларнынъ бирине меним адымны къойгъан. Себебини бильген чыкъармы, ёкъмы, айтамайым. Лякин Сейран къая ве бир де Седам къая Къырымнынъ не ерде олгъаныны бильмеге истегенлер, оны бу саифеде окъуп билир.

Сейран къая – тёпеси таракъкъа ошагъан ве тюсю сарыджа кельген къаядыр. Бу къая Судакънынъ шималь тарафындаки Къоз («Солнечная долина») деген койден 1 км авлакъта къала. Сейран къаянынъ кунъдогъуш тарафында *Чобан Якълан къая* олса, кунъбаты тарафында исе *Эльтиген сырты* (хребет Эльтиген) бар. (*Алла манъа сагълыкъ берип шу къаяны барып коръмеге къысмет этсин.*)

Седам къая – бугунъ «Орлиный залёт» адыны ташыгъан конус шеклинде бир къая. Бу къаянынъ кунъдогъуш тарафы орманнен къаплы. Седам къаяны озюне ошагъан *Курътлер богъаз* деген тёпенен бир бель (седловина) багълай. Бу эки тёпе бир дагъ кутьлесини (горный массив) тешкиль эте, онынъ шималь ве шаркъ тарафларында къаялы учурымлар бар. Седам къая – *Ай Петри яйласынынъ* шималинде олып, *Коккозь* («Соколиное») коюнинъ дженюбий тарафында 2,5 км узакълыкъта къалгъан бир ердедир. Барынъыз анда, пешман этмезсинъиз!

Ялта ёлунда

Алуштадан Ялтагъа кетемиз. Машнамыз ялдап кеткен киби кете. Айланмалы ёл – де юкъары котериле, де эниш ашагъы кете. Сол тарафымызда тап денъизге барып еткен учурымларны коремиз, онъ тарафымызда исе байырлар, къаялар ве олардан айырылып тюшкен балабандан-балабан ташлар бирер-бирер я да бир-бири артындан янымыздан кечип, арта къала. Биз, башларымызны, де о якъкъа, де бу якъкъа чевирип, этрафта олгъан бу дюльберликнинъ эписини корип етиштирмеге тырышамыз. Бир ерге кельгенде машнаны токътатып ёл четине чектик. Тюштик. Огюмизде аджайип бир манзара ачылды!... Денъизнинъ чети-буджагъы ёкъ киби корюне. Денъиз не ерде бите, кок не ерде башлай бир кереден алдырамайсынъ. Экиси де мор тюсни алып, бир-бирине къарышып кеткен киби келе. Баягъы ашагъыдан къаялы ялыгъа келип-келип ургъан далгъаларнынъ шувултысы эшитиле. Кимерде бу шувултыгъа чагъалаларнынъ сеси къарыша. Бу сербест къушларнынъ далгъалар устюнде учушкъанына бакъып, достум: «Ай-ай, бир къуш олсанъ да, тургъан еринъден котерилип учып кетсентъ!» – деди. Акълыма Аметханымизнынъ балалыкъ девринде айткъан сёзлери тюшти. Бир вакъытта о да Ай Петрининъ къарталлар къонгъан къаяларынынъ бирине тырмашып чыкып бунъа бенъзеген сёзлерни айткъан эди.

• Къыскъа икяелер, масаллар

Акъаймыз даа, балам...

Бир адамнынъ бир огълу бар экен. Бир кунъ олар чёльдеки бостанларыны чапаламагъа кете. Янларына уйлелик аш-сув ала ве чапаларыны омузларыны урып кетелер. Барып чыкъкъан сонъ баба-бала бирер ёлакъ алып чапалап-чапалап кете. Уйлеге якъын огълу арткъа айланып бакъса, ишнинъ аз япылгъаныны коре. Ёлакъларнынъ даа ярысына кельмегенлер. «Баба-баба, бакъса, ама аз чапалагъанмыз, э?!» – дей. Бабасы шакъаджы адам экен: «Къакъаймыз даа, балам!» – деген. Уйле ола, отуралар ашамагъа. Бутюн кетирген ашларыны ярым сааткъа бармай, ашап битирелер. Огълу кене де: «Баба-баба, ама ашаймыз, э?!» – дей. Бабасы онъа: «Акъаймыз даа, балам!» – дей.

• Шиирлер, йырлар

Ашыкъ Умер

Эвель баарь, гульзар иле яз келир

Эвель баарь, гульзар иле яз келир,
Юдже дагълар донандыгъы заманлар.
Гулистандан кунъ-кунъге аваз келир,
Бульбуль гульге къул олдугъы замандыр.

Багълар зийнетленмиш, ачылмыш гуллер,
Фигъан этип, отер гъарип бульбуллер,
Сейирге чыкъмыш эп назлы гузеллер,
Ашыкъларнынъ куль олдугъы замандыр.

Джумле къызлар дженнет донун киерлер,
Ашыкълар эп бульбуллерге уярлар.
Шимди сувун тёкер дагълар, къаялар,
Сахраларнынъ сель олдугъы заманлар.

Ашыкъ Умер арар турар чарелер,
Асретликке толды юрек, къан агълар.
Тюрлю гуллер, сюнбюль, наргиз, лялелер,
Ер юзюнинъ ал олдугъы замандыр.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Так	Эбет, (разг. Э)
Я згоден	Мен разым
Я не заперечую	Мен къаршы дегилим
Я в цюму певен	Мен бунъа эминим
Ви маесте рацію	Сыз акълысы(нъы)з
Правильно	Догъру
Обов'язково	Мытлакъа
Звісно	Шубесиз
Чудово	Пек гузель
Можливо	1. Ола билир; 2. Ихтимал
Добре, домовились	1. Яхшы, келиштик; 2. Яхшы, анълаштыкъ

Ні, не хочу

Ёкъ, истемейим

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Бу джумлелернинъ къайсы бири догъру?

- 1.1. Сыныфта **учь** пенджере бар.
- 1.2. Сыныфта **учь** пенджерелер бар.
- 2.1. Мектепте **чокъ** талебе бар.
- 2.2. Мектепте **чокъ** талелер барлар.
- 3.1. Тойгъа **баягъы** адам кельди.
- 3.2. Тойгъа **баягъы** адамлар кельдилер.
- 4.1. Тюкянда **чешит** мал сатыла.
- 4.2. Тюкянда **чешит** маллар сатылалар.
- 5.1. Мейданда **чокътан-чокъ** адам бар эди.
- 5.2. Мейданда **чокътан-чокъ** адамлар бар эдилер.
- 6.1. Газетагъа **къач** адам язылды?
- 6.2. Газетагъа **къач** адамлар язылдылар?
- 7.1. Дерске **ким** кельмеди?
- 7.2. Дерске **кимлер** кельмедилер?
- 8.1. Талелер **не** окъуй?
- 8.2. Талелер **не** окъуйлар?

• Аталар сёзлери

Акъыл яшта дегиль, баштадыр.
Сюрюден айырылгъан сюрюнип олер.
Сютке агъзы пишкен къатыкъны уфюрип ашар.
Ачкъознинъ козюни топракъ тойдурыр.
Онынъ озю тояр, козю тоймаз.
Тама-тама – голь ола, ич таммаса – чёль ола.
Аюв баласыны ашайджакъта чамургъа булгъалар.
Акъча ара бозар.
Онъа коре шап да бир, шекер де.
Агъырмагъан башкъа явлыкъ багъламакъ.
Аджеле ишке шейтан къарышыр.
Алышкъан къутургъандан бетердир.
Аджыгъан чокъ амма, пара берген ёкъ.

• Фразеологизмлер

башында олмакъ – стоять во главе, руководить

башы багълы – женатый; замужняя

башындан къалсын! – пусть он подавится (этим)!

баштан чыкъармакъ – а) совращать, развращать; толкать на дурное; б) сбивать с пути (с толку)

баштан чыкъмакъ – развратиться; потерять голову

башына чыкъмакъ – сесть на голову *кому-л.*

баш этамамакъ – не справиться, не сладить

башына беля олмакъ – быть *кому-л.* обузой

башыны айландырмакъ – вскружить голову

башы айланмакъ – кружиться (*о голове*)

башым айлана – у меня кружится голова

баш айландырыджы – головокружительный

• Осюмликлернинъ адлары

гриб – **мантар** – гриб

груздь – **улакъ мантары** – груздь

груша – **армут** – груша

гусиный лук – **къаз согъаны** – гусячий лук

дёрн – **чим** – дерен

донник – **сары ёнджа** – буркун

дождевик (*гриб*) – **къурт мантары** – порховка

дрок – **къатыр тырнагъы** – дрёк

дуб – **эмен, меше, пелит** – дуб

дурман – **къара тикен, делимидан** – дурман

дымянка – **дыр-дыр-фатма** – рутка

душица – **джамбиль** – материнка

дыня – **къавун** – дыня

дягиль – **акъсохта** – ежа, грястиця

ежевика – **бурюльген** – ожина

ель – **нарат** – ялина

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

дрофа – **дувадакъ** – дрохва

дятел – **такътакъкъуш** – дятел

ёж – **кирпи** – їжак

енот – **янат, рекун** – енот

ехидна – **Австралия кирпичи** – ехидна

ёрш – **хани балыгъы** – їорж

жаба – **къыр бакъа** – жаба

жаворонок – **чочамий торгъай; бозторгъай** – жаворонок

жеребёнок – **тай** – лоша

жигалка – **кубре чибини** – жигалка

жираф(а) – **зурафе** – жираф(а)
жук – **къонъуз** – жук
жужлица – **хаберджи къурт** – турун
журавль – **турна** – журавель
заяц – **тавшан** – заецъ
зебра – **зебра** – зебра
зебу – **зебу** – зебу
зеленоглазка – **ешиль чибин** – зеленоочка
зерновка – **бакъла къурту** – зернівка
зяблик – **къызыл тѣш** – зяблик

• **Анатомия терминлери**

ладонь – **авуч** – долоня
лодыжка (щиколотка) – **тобукъ** – кісточка
лѣгкие – **акъджигерлер** – легені
лоб – **манълай** – лоб
локоть – **тирсек** – лікоть
лопатки – **куреклер** – лопатки
мизинеу – **чинати(й) пармакъ** – мізинец
мозг – **мий** – мозок
мускул – **мускул, адале** – мускул
мышца – **адале** – м'яз
надколенник – **тиз къапакъ** – надколѣнок
нерв – **синъир** – нерв
нога – **аякъ** – нога
ноготь – **тырнакъ** – ніготь
ноздря – **бурун делиги, танав** – ніздря
носоглотка – **кенъез** – носоглотка
пазуха – **къоюн** – пазуха
палец – **пармакъ** – палець

4 ДӨРТЮНДЖИ ДЕРС

- **Хыдырлез байрамынъыз хайырлы олсун!**

Язнынъ тамам башында,
Майыста – Къурулайда,
Бизге келе Хыдырлез,
Къувана онъа эр кес.

Ичип зем-зем сувундан
Келип чыкъа Къыбладан,
Яхшылыкълар эттире,
Бол берекет кетире.

Ерде, кокте, денъизде
Къаза-белядан сакълай,
Яз бою ве эм кузьде
Эр бир эвни о ёкълай.

Кельсин, кельсин Хыдырлез,
Къувансын, кульсюн эр кес,
Софралар ашкъа толсун,
Байрам хайырлы олсун!

Хыдырлез байрамы – Хыдыр (Хызыр) ве Ильяс адлы ислям эвлияларынен багълы. Адетиндже, бу байрам язнынъ башында, майыснынъ 6-сында (яни къурулайнынъ 1-инджи афтасынынъ джума куню) къайд этиле. Байрам арфесинде эвлер, азбарлар, айванларнынъ тургъан ери джыйыштырыла, эр ер темиз-пак этиле. Пенджерелернинъ первазына, берекет олсун деп, богъдай сепиле. Хыдырлез байрамына кунешке ошатылып япылгъан отъмек пишириле. Онъа дейлер **къалакъай**. Байрам кунюнинъ намазындан сонъ, бир яхшы адет япыла: эр къоранта азбарында мейва тереги (тереклери) сача. Бундан сонъ джемаат дюльбер бир ерде топланып, байрамны анда кечире. Салынджакълар къурула, къызлар оларны чичеклернен доната ве йырлар йырлап, де бирини де бирини отуртып саллай. Бу байрамда мытлакъ къалакъай тыгъырталар (юварлаталар). Къалакъайны юзюнен устьке тюшюрмеге тырышалар. «Юзюнен устьке тюшсе – демек, йыл берекетли оладжакъ», – дейлер. Кунъ бою оюн, кулькю, куреш ве чешит эгленджелер кечириле. Яшлар бир-биринен таныш ола. Кунъ зевкъ-сефанен кече. Сонъунда хоран тепиле.

Къошма малюматны белли улькешынасымыз Рефат Къуртиевнинъ «Календарные обряды крымских татар» (Симферополь, Учпедгиз, 1996) китабында, 34-36 саифелеринде тапа билесинъиз.

- **Матем куню**

Сайгъылы окъуйдыжларымыз! «Маариф ишлери» айда бир кере ве айнынъ сонъунда чыкъкъаны себебинден миллетимизнинъ къара кунюни къайд эткен материалымызны эвельдже бермеге ляйыкъ сайдыкъ.

Майыснынъ 18-и – халкъымызнынъ кечирген къайгъылы омрюнде айры бир ерни тута. Бу кунъ бизлер ичюн – **матем кунюдир**.

Шу куню джемаатымыз Акъмесджитнинъ меркезий майданында ве район меркезлеринде топлана ве башына кельген мусибетликлерини хатырлап, бугунъ де даа девам эткен миллий курешимизде бирлик олайыкъ, бир якъадан баш чыкъарып акъкъымызны талап этейик, дей.

Майданларда инсанларымыз: «Къырымтатар халкъына миллий территориаль мухтариет къайтарылып берильсин», «Халкънынъ статусы акъкъында Къанунны талап этемиз», «Къырымтатар тилининъ девлет тили статусыны къайтарып беринъиз», «Тарихий топонимия къайтарылсын» ве дигер шиарлар астында акълы оларакъ озъ акъкъыны талап эте.

Халкъымызнынъ эсас макъсады – баба-деде топрагъынынъ саиби олмакътыр. Шай экеч, акъ-укъукъымызны талап этмек – бойнумызнынъ борджудыр.

Бинъ докъуз юз къыркъ дёртюджи – йылларнынъ энъ къарасы,
Акъыллардан ич силинмез шу огъурсыз майысы,
Аналар ве балаларгъа автоматлар тиклене,
Халкъымызнынъ къарты-яшы вагонларгъа юклене.

Паровознынъ кескин сеси юреклерни парчалай,
Бурум-бурум був чыкъарып, санки бир дев, о фышнай,
Бирден коче вагонлары, йылан киби узана,
Урал дагъы, Асиягъа пек ашыкъып ёл ала.

Кимсе бильмей, къайда кете, не ерде не оладжакъ,
Оледжекми, къаладжакъмы, ёкъса къулмы оладжакъ,
Заваллылар такъдирини чокъ йылдан сонъ биледжек,
Ярым асыр ят ерлерде асретликте кечеджек.

Барсын энди къара кунълер душман башына энсин,
Халкъымызнынъ, Алла берсин, къасевети эксильсин,
Агъа-къардаш, бирлик олып, мабет-мабет яшайыкъ,
Баба-деде топрагъында янъы омюр башлайыкъ.

• **Къорантанен топлашып китап окъумакъны адет этейик**

Бу адет бизлерде бар эди. Месея, бизим эвимизде акъшамлары топлашып, китап окъуй ве масал айтыша эдилер. Мустафа дайым бабама бакъып: «Мемет айтсын, о яхшы айта!» – дей эди.

Бадам да, чокъ ялвартмайып, «дере-тёпеден, къартал юваларындан...» алып коче эди ве бираздан бизлер масалнынъ тылсымлы алемине кетип баргъанымызны дуймай къала эдик.

Яш истидадымыз Сейран Сулейман «Къырымтатар эфсанелери» китабы акъкъында фикрини айткъанда бойле яза: «...эвеллерде акъшамлары ана-бабалар озъ балаларына китап окъугъан, къартана-къартбабалар исе масаллар айткъан. Иште бу адетни джанландырып, мезкюр джыйынтыкъны да акъшамлары бутюн къорантанен берабер окъумакъ мумкюн» – дей.

Халкъымыз озъ тили муитинде яшагъанда биле бойле окъувларнынъ эмиети буюк эди. Бугунъ исе окъувнынъ эмиети даа зияде артты.

• Шакъалар, лятифелер

«Дальверзин – 1» совхозында тракторджылар азасы Таракъташлы Сеитвели агъа «пожарный щит» янында тургъан сув чапчагъына эр кунь сув ташып толдуруп къоя экен, тракторджылар исе узакъкъа бармагъа эринип, тракторына къююладжакъ сувны чапчакътан алып, оны бошата къоя экен.

Бир кунь бундан безген Сеитвели агъа, чапчакънынъ устюне тырмашып чыкъа. Тракторджылар буны корип: «Шимди бизни ким бильсин насыл сёгер деп бакъып тура. Сеитвели агъа, къолларыны белине тиреп: «Баллар!.. Эгер сиз... бир даа... бу чапчакътан сув алырсанъыз, валлаи-билля, эшшеду-билля, Алла бар тёпемде, бакъынъыз..., дарылырым!» – дей.

• Шиирлер, йырлар

Аначыгъым

Музыкасы С. Какуранынъ

Азиз анам, нелер айтып
Хатрынъызны тапайым,
Насыл сёзлер Сизге айтып
Гонъюнъизни алайым?

Сагъ олунъыз, аначыгъым!
Элинъизни опеим,
Кедер дегиль, тебессюмлер
Юзюнъизде корейим.

Эгер бир сёз мен къачырсам,
Нафле ерде мугъайтсам,
Анам, анам, аначыгъым.
Багъышланъыз, ялварам.

Элял этинъ сютюнъизни,
Юкъусыз гедженъизни,
Заметинъиз зая кетмез,
Къызартмам юзюнъизни.

Джандан севген аначыгъым,
Къуванчынъыз эп артсын,
Огъурсызлыкъ, хасталыкътан
Алла Сизни сакъласын.

Эгер бир сёз мен къачырсам,
Нафле ерде мугъайтсам,
Анам, анам, аначыгъым.
Багъышланъыз, ялварам.

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Терджимелер

звонить по телефону – **телефон этмек**
 разговаривать по телефону – **телефоннен лаф этмек**
 я тебе позвоню – **мен санъа телефон этерим**
 кто выиграл? – **ким ютты?**; я выиграл – **мен юттым**
 кто проиграл? – **ким юткъузды?**
 какое сегодня число? – **бугунъ (айнынъ) къачы?**
 сегодня второе августа – **бугунъ августнынъ экиси**
 («Бугунъ айнынъ он дёрдю...» кърт. тюркюсюне бкънъз.)

Айларнынъ адлары

Украиндже	Русча	Къырымтатарджа	Халкъ тилинде	Тюркче
січень	январь	январ	къара къыш, ильк ай	оджакъ
лютий	февраль	февраль	кичик къыш	шубат
березень	март	март	сабан (айы)	март
квітень	апрель	апрель	чичек (айы)	нисан
травень	май	майыс	къурал ай	майыс
червень	июнь	июнь	ильк яз, яз айы	хазиран
липень	июль	июль	оракъ айы, чилле айы	теммуз
серпень	август	август	арман айы, чюрюк ай	агъустос
вересень	сентябрь	сентябрь	ильк кузь	эйлюль
жовтень	октябрь	октябрь	орта кузь	эким
листопад	ноябрь	ноябрь	бош ай	къасым
грудень	декабрь	декабрь	ильк къыш	аралыкъ

• Аталар сёзлери

Илимсиз адам – япракъсыз терекке бенъзер.
 Токъ ачнынъ алыны бильмез.
 Кимнинъ арабасына минсенъ, онынъ йырыны йырла.
 Буюк сёз сёйлеме, буюк локъма къап.
 Огълан олсун, къыз олсун – эли-аягъы тюз олсун.
 Йигит мыйыгъынен, хораз къуйругъынен белли ола экен.
 Отъмек – бабасы, эт – анасы.
 Отъмек – падиша, эт – везир, къалгъаны – вызыр-вызыр.
 Алышкъан къутургъандан бетердир.
 Аз олсун, саз олсун.

• Фразеологизмлер

баш этмек – сладить, справиться *с кем*
баш этамамакъ – не быть в состоянии справиться *с кем*

башында турмакъ – стоять рядом (тезья башында турмакъ – стоять за станком)
башында отурмакъ – сидеть *за чем* (рале башында отурмакъ – сидеть за партой)
баш эгмек – а) поклониться; б) склонить голову; покориться, подчиниться
башындан кечмек – пережить, испытать что
башына кельгенлер – приключения, злоключения
кет башымдан! – убирайся с глаз моих!, отвяжись от меня
башы кокке етмек – быть на седьмом небе (от счастья)

• Осюмликлернинъ адлары

боб – эшек бакъалсы – біб
бодяк – семиз от – осот
болиголов – балдыран – болиголов
боровик – акъ мантар – боровик
боярышник – кийик мушмолла, япышкъан – глід
брусника – нарат джилеги – брусница
брюква – чюкюндир (*диал. учъкюндир*) – бруква
бузина – къавал агъыч, мурвет – бузина
бук – бик – бук
буквица – сасыкъ агъач – буквица
бурак – къырмызы чюкюндир – буряк
бурьян – къорай – бур'ян
валериана – мышыкъ оту – валеріана
василёк – кок тотай, пейгъамбер чичеги, берчичек – волошка
верба – тал – верба
верба белая – акъ тал – біла верба
верблюжья колючка (перекати-поле) – яндыкъ, къамгъакъ – верблюдяча колючка
вереск – ер матрачы – верес
веснянка – баарь чичеги – крупка
ветреница (анемона) – маниса лялеси – анемона
вика – сычан берджимеги – вика

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

вол – огюз – віл
волк – къашкъыр, борю – вовк
воробей – торгъан – горобецъ
ворон – къузгъун – ворон
ворона – къаргъа – ворона
выдра – сув самыры – видра
выпь – гедже балыкъчы къуш – бугай
выхухоль – десман – хохуля
гагара – пупла – гагара
гадюка – буз юрек йылан – гадюка
газель – гъазель – газель
галка – чавке – галка
гиббон – гиббон, къуйрукъсыз шамек – гібон
гидра – гидра, докъуз башлы йылан – гідра

гиена – **сыртлан** – гіена
гиппопотам – **гиппопотам** – гіпопотам
глухарь – **чалы хоразы** – глухар

• **Анатомия терминлери**

железа – **без(лер)** – залоза
жёлчный пузырь – **отъ къувугъы (пускасы)** – жовчний пузир
желчь – **отъ, зафра** – жовч
живот – **къурсакъ** – живіт
жила – **дамар** – жила
запястье – **билек алды** – зап'ястя
зародыш (зачаток) – **тёль** – зародок
затылочная впадина – **эньсе чукъуры** – потилична западина
затылочная кость – **эньсе кемиги** – потилична кістка (кість)
зобная железа – **джемтик беги** – зобна залоза
кадык – **къыкъырдакъ (кекирдек)** – кадик
кисть (руки) – **эль** – кисть
кишка – **ичек** – кишка
клапаны сердца – **юрек клапанлары** – клапани сердца

5 БЕШИНДЖИ ДЕРС

• Гузель миллетимизнинъ гузель тили

Къырымтатар тили – миллетимизнинъ тилидир. Балаларымызны **озь рухумызда, озь менталитетимизде** тербиелемек ичюн биз **озь тилимизни къуллаанамыз**, чюнки адетлеримизнен, дуйгъуларымыз ве тюшонджелеримизнен багълы олгъан зенгинден-зенгин этнопедагогикамыз тилимизнинъ ичиндедир. Алайыкъ руслар ве украинлерни. Олар балаларыны озь миллети рухунда тербиелемек ичюн къырымтатар я да эрмени тилини къуллаанмай, чюнки оларнынъ менталитетини акис эткен озь ана тили бар. **Баласынен рус тилинде лаф эткен** ана-баба баласыны халкъымызнынъ менталитетинден айыра. Буны яхшы анъламакъ керек.

Бугуньки **сиясетини** да козьге алмасакъ олмаз. Бакъынъыз «Сувдагъ сеси» газетасында Сувукъ Сала кою мектебининъ оджасы Эмине Закирьяева не яза: «Бир рус адамы манъа шойле деди: **Биз ойле япармыз ки, сизлер мында бизлерге дёнерсинъиз, сув къумгъа синъип кеткени киби сизлер де бизим ичимизге синъип кетерсинъиз, бизлер олурсынъыз. Чюнки сизлер кимнинъ арабасына отурсанъыз, онынъ дюдюгини чалгъан халкъсынъыз. Шай олып кельдинъиз, шай да оладжакъсынъыз**». Бу сёзлерге комментарий керекми? Меселе ойле де яхшы анълашыла. О адам бизим ассимиляциямызны, ёкъ олып кеткенимизни сабырсызлыкънен беклей. **Козюмизни ачмакъ керекмиз**. Балаларымыз рус ве украин тилини ойле де билир, чюнки бугунь Къырымда чокълукъ шу тиллерде лаф эте, газета, журнал, радио, телевидение – эписи оларгъа ишлей (буны озюнъиз корип турасынъыз).

Эвлятларымыз озь тилини джоймамасы ичюн ана тили муитинде олмакъ керек.

Бизге тилимизнинъ дженктен эвельки статусыны талап этип, мектеплер ачтырып, балаларымызны анда окъутмакънен берабер эвде де оларгъа **тиль муити яратмакъ керек**. Бу эр **бир ана-бабанынъ** баласы огюнде боюн борджу олмалы. **Эр кунъ** ич олмагъанда ярым саат-бир саат ана тилинде язылгъан китап, газета, журнал окъулса ве онынъ этрафында лаф юрьсетильсе, о вакъыт макъсадымызгъа ириширмиз. **Эр бир эвде** «Ах, меним акъыллы ве ишкир балам!», «Айланайым баллы-шекерли лаф эткен къызымдан!», «Машалла, саба шерифинъиз хайырлы олсун, деген эвлядыма!», «Сагъ ол балам, догъмушларым огюнде юзюмни къызартмадынъ», «Айше, къызым, мына бу къурабиени ал да битангъа барып бер, сагълыгъыны сора, керек олса анда бир ишлеп япмагъа, ярдым эт де къайтып кель, яхшымы, къызым» ве иляхре киби сёзлер эр Алланынъ куню онынъ къулагъына темиз буллуор чокъракъ суву киби акъып турмакъ керек. **Баба-деделеримизден бизге асабалыкъ къалгъан тилимизнинъ** дюльберлиги, зенгинлиги, ифаделилиги ве ава киби, сув киби кереклиги акъкъында корюмли алим, эрбап ве медениет адамларымызнынъ айткъанлары бар. Шу фикирлерден бир къачыны, сайгъылы окъуйыджыларымыз, сизлерге ашагъыда кетирем.

**Къабримде мелеклер соргъу сораса,
Азраиль тилимни бинъ кере тораса,
Озь тувгъан тилимде айт магъа дермен.
Озь тувгъан тилимде джырлап олермен.**
(Бекир Чобан-заде «Тувгъан тиль»)

**Эр бир гульнинъ япрагъы бар, озь къокъусы, тюсю бар,
Эр бир ашнынъ озь ады, бибири бар, тузу бар,**

**Эр бир тильнинъ лезети, озъ джумлеси, сёзю бар,
Сакъавланма, эй, кадай, эр ишнинъ бир козю бар.**
(Ремзи Бурнаш «Сакъавланма, эй кадай!»)

**Ана тилим – бу, муаббетлик, севги сыры,
Ана тилим – бу, той, джыйын, достлукъ, эйилик,
Ана тилим – йырджыларнынъ ольмез йыры,
Ана тилим – бу, халкъымчюн эбедийлик.**
(Лёман Сулейман «Ана тили»)

Бу сатырларгъа мен де ашагъыдаки фикирлерни къошмагъа истейим:

**Эджатлардан асабалыкъ къалгъан бизге тилимиз,
Будыр бизим байлыгъымыз, бу бизим темелимиз,
Татар яшы, татар къызы буны пек яхшы бильсин,
Тувгъан тильни огренсин де, сербест-сербест лаф этсин.**

**Не экимден, не афыздан файда ёкъ тиль бильмесе,
Озъ халкъынен озъ тилинде беджерип лаф этмесе,
Бош чичеклер ачар, тюшер, асыл мейвасы олмаз,
Шай да инсан – тильсиз олса, ондан бир эсер къалмаз.**

Яш неслимиз гъурурнен башыны котери десин:

**Мен татарым, Къырым меним Ватаным,
Озъ тилим бар, манъа лаякъкъ озъ тилим,
Башкъа тильге оны ольсем денъиштем,
Озъ тилимни ёкъ этмеге ёл бермем!**

• Къыскъа икяелер, масаллар

Тиль оджалары тилимизни джандан севген онсанлары олмалы

«Йыл оджасы» ярышына кельген бир оджапче минберге чыкъып: «Бизим балалар озъ тилини огренмеге истемей!» – деди. Оджадан бу сёзлерни эшитип тап бир тюрлю олдым. Насыл ола да ярышкъа кельген оджа озъ чыкъышында балаларыны яманлап башлай. Даянамайып, эеджаннен: «Бир даа бу лафны бир вакъыт, бир ерде айтманъыз!» – дедим. Минберге чыкъкъан оджа бир фикир айтаджакъта еди кере ольчеп, бир кере пиче, чюнки о, сёз устасы олгъан сонъ агъыздан чыкъкъан сёзнинъ къайда барып чыкъкъаджагъыны эвельден биле. Бу оджапчемиз исе бундан бехабер олса керек. Педагогика не дей: Ярамай талебе олмай. Аксине, озъ вазифесини кереги киби беджерамагъан оджа ола. Баланынъ къабааты ёкъ. О, оджамыз не айтыр экен деп онъа дёрт козьнен бакъып тура. Ана бу ерде оджа озъ зенааты ве тилимизнинъ севдасы олгъаныны косътерсе, балалар бу оджаны север ве тилимизнинъ севдасы олур.

• Къырымтатар тили оджасынынъ анты

Сайгъылы оджалар! Экимлер Гиппократнынъ антыны акъылда тутып иш корелер. Тиль оджаларымызнынъ да озюнинъ анты олса, ярамай олмаз эди деген фикирнен, бу антны яш оджаларымызгъа теклиф этем.

**Мен Алиме Мемет кызы (..... огълу), кырымтатар тили оджасым.
Кырымтатар тили меним джандан севген тилимдир.**

**ТИЛИМИЗ – ТЕМЕЛИМИЗДИР.
КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ – КЪЫРЫМТАТАР МИЛЛЕТИНИНЪ ТЕМЕЛИДИР.**

Бу тиль бизге баба-деделеримизден къалгъан асабалыкътыр.

БИЗНИ ЯШАТКЪАН БИЗГЕ КУЧЪ-КЪУВЕТ БЕРГЕН – ТИЛИМИЗДИР.

Мен буны яхшы анълайым ве миллетим ве зенаатдашларым огюнде ант-емин этем ве сёз берем: азиз тилимизни сакълап къалмакъ ве инкишаф эттирмек ичюн бутюн керекли чарелерни корерим.

ЭВЛЯТЛАРЫМЫЗ ОЗЪ ТУВГЪАН ТИЛИНДЕН МАРУМ КЪАЛМАЗ.

Иншалла, мукъаддес Ватанымыз, Кырымда, бала-чагъамыз, умумен, бутюн халкъымыз эвелькиси киби озъ тилинде лаф этер ве баба-деде топрагъынынъ саиби олур. Амин!

• Шиирлер, йырлар

Чалгъы чалсын

Не де гузель чалгъы сеси янъраса,
Эзгилер ве нагъмелернен кунъ толса,
Шеньленирлер балалар ве буюклер,
Ёргъунлыкъ да савушыр, юзьлер кулер.

Тесирлидир нагъменинъ эр бириси,
Тылсымлыдыр эзгининъ назик сеси,
Бу сеслерден адамлар джошып йырлай,
Къол котерип, ортагъа тюшип ойнай.

Чалгъы чалсын, чалгъы сеси янърасын,
Джумле алем ойнасын ве йырласын,
Эксильмесин балаларнынъ шень сеси,
Ватанымнынъ гуллесин эр кошеси!

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Чекатиму на ваші листи!
Так
Я згоден
Я не заперечую
Я в цюму певен
Ви масте рацію

Язынъыз!
Эбет (*лакъыр. э; шиведе эльбет*)
Мен разым
Мен къаршы дегилим
Ме бунъа эминим
Сиз акълысы(нъы)з

Правильно
Обов'язково

Догъру
Мытлакъ

Наші загальні слова – Бизим умумий сёзлеримиз

майдан – мейдан
килим – **килим**
галушка – **алюшке**
курай – **къорай**
яр – **яр** (джар)
огир (жеребець) – **айгъыр**
ненька, няня, мамо – **нене** (*шиве*)
кисет – **кисе**
локшина – **лакъша**
къабар – **къапар**, (*шиведе* къабар)
курай – **къорай**
газ (керосин) – **гас** (*эскирген*)
гарман – **арман**
чувал – **чувал**
сундук (скриня) – **сандыкъ**
тютюн – **тютюн**
підбор – **падвор**
очкур – **учкъур**
ока (*міра ваги*) – **окъкъа**
зурнач – **зурнаджы**
комеш – **къамыш**
куга – **къогъа**
гак – **ыргъакъ**
кафтан – **къафтан**
таз – **тас**
лелека – **лейлек**
могорич – **макъарыч**
сажень – **сажын**
бляха – **пляке** (*плоский предмет*)
кава – **къаве**
базар (ринок) – **базар**
баштан – **бостан**
сірник – **серник**
кушак – **къушакъ**
гарбуз – къабакъ (а «къарпыз» – це кавун)
кавун – къарпыз (а «къавун» – це диня)

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Догъру языныыз – къуветлендириджи дереджеликлер

бем-безаз
къап-къаранлыкъ
ап-акъ
купе-куньдюз
мас-мавы

чип-чий
ком-кок
ап-ач
ем-ешилъ
уп-узун
сап-сары
тос-томалакъ
къап-къара
тёс-тёгерек
сим-сия
чыр-чыплакъ
сым-сылакъ
къып-къырмызы
къып-къызыл
сюп-сюрю
къас-къатты
тим-тик

• Аталар сёзлери

Акъяллы акъялсызны акъялнен енъер.
Яхшылыкътан – яхшылыкъ асыл ола, яманлытакъ – яманлыкъ.
Джеviz къабугъындан чыкъкъан да къабугъыны бегенмеген.
Къоштан айырылгъан къойны къаршкъыр ашар.
Дюнъя янса, гъамы (*я да* иши) ёкъ.
Апай макътай акъайын, акъай макътай апайын.
Инатлар чарыгъыны чайнар, озъ дегенинден къайтмаз.
Аюв баласыны ашайджакъ олса чамургъа булгъалай экен.
Тама-тама голь олур.
Ай йылдызнен ярашыр.

• Фразеологизмлер

бабалыкъ этмек – заботиться по-отечески; стать вторым отцом *кому-л.*
бир къарыш бою бар – маленький ростом (с ноготок)
башындан чыкъарып атмакъ – выбросить из головы, отделаться от мысли
юзюни чевирмек – отвернуться, отказаться *от кого-чего*
баштан чыкъармакъ – а) совращать, развращать; толкать на дурное; б) сбивать с пути (с толку)
башы айланмакъ – кружиться (о голове)
башыны айландырмакъ – вскружить голову
башына чыкъмакъ – садиться на голову *кому*
баш этамамакъ – не быть в состоянии справиться с кем
аякъларындан айырылмакъ – валиться с ног (*от усталости*)

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

головастик – **бакъабаш**
голубь – **гогерджин**
гончая собака – **ав копеги**
горилла – **горилла**
горихвостка – **къызыл къуйрукъ**
горная ласточка – **эбабиль**
горноста́й – **ас**
грач – **къара къаргъа**
гремучая змея – **чыныгыравукъ йылан**
гриф – **акъбаба**

6 АЛТЫНДЖЫ ДЕРС

• Козюмиз ачыкъ олгъанда бала-чагъамызгъа тилимизни огретейик

Не олды бизге достлар? Не ичюн балаларымыз озь тилинде лаф этмей? Бумы эди бизге кереги? Ватанымызгъа тилимизни унутмакъ ичюн къайтып кельдикми? Не ичюн бу вазиет бизни раатсызламай? Биз не беклеймиз? Ёкъса тилимизни тез-тез унутсакъ, сонъ бизге дженнет къапылары ачыладжакъмы? Бизге Сталин киби залымлар даа нелер япмакъ керек де бираз козюмиз ачылсын? Айтынъыз, тувгъанларым, айтынъыз, индемейип отурманъыз. Пек телашлы бу вазиеттен чыкъмакъ ичюн бизге не япмакъ керек?

Янымызда чингенелер отура. Азбарлары бала толу. Янларындан кечкенде, токъталып не тильде лаф эте экенлер деп динъленем. Шашыладжакъ шей! Бир къарыш бою олгъан чингене балачыгъы агъаларынен озь тилинде лаф эте. Догърусыны айтаджакъ олсам, оларгъа пек сукъландым.. Бакъ сен, дейим, бир авуч бу халкънынъ мектеби олмаса, китабы ве оджасы олмаса, газетасы, журналы олмаса, радиосы, телевидениеси олмаса, насыл ола да олар озь тилинде лаф эте? Сонъ озь-озюме джевап берем: «Къуш ювасында корьгенини куте» дегенлери киби, чингене балалары озь тилини къоранталарында эшитип огрене, анълашылгъанына коре, анасы ве бабасы озь бою борджуны унутмай.

Бир кере маршрутканен кеткенде токътавларнынъ биринде маршруткагъа эки балалы чингене апайы чыкъты, къолунда къучакъ баласы, экинджиси (алты-еди яшларында огъланчыкъ) анасынынъ янына келип отурды. Бираздан бу огъланчыкъкъа рус тилинде суаллер берип башладым. Огъланчыкъ индемей, манъа къыйыш-къыйыш бакъа. Анасындан: «А что, он по-русски не понимает?» – деп сорадым, – «Понима-а-ает!..., просто он с характером» – деди анасы. – «А свой язык он знает?» – деп бир даа сорадым шу апайдан. – «Конечно, знает... Что вы!.. У нас на этот счёт очень строго. Наши дети свой язык знают. А как же иначе?..»

Бу сёзлер меним яныкъ юрегиме пек тесир этти. Ай-ай, бизим къоранталарда да ойле олса экен!

• Шакъалар, лятифелер

Чёльде

Кешкен апта Ширшикке (Чырчыкъ шеэри) бардым, ыш пышыкъкъа быр къарпыс алдым – шип-ший шыкъты.

Ялы боюнда

1) *Бир эвде:*

– Анай, ани меним ножугум?

– Ах, меним урусча билен угълум!

2) *Дигер эвде:*

Алды гельди бир уруспу, бахай-бахай агълайым.

3) *Къутлакъ коюнде:*

– Ахыз, анда читейсинъ, я?

– Базара вырп, чечимизе эчи чувал чепек алмая читеим.

Орта ёлакъя:

– *Мало что* языджы, *савсем* ерине *сапсем* дей – *неправильно*. Ялыбойлылар *тоже* *неправильно* лаф эте.

– Ну сен *вапице!*

– *А что?* Бизимки *именна* литературны язык. *Вот*, меним агъам *васна*вном татарджа *чисто* биле. *Прекрасни* тили бар. Анамнынъ *падругасы* исе *натуральни* татар, бир рус сёзю *не* *употребляит*. Ё-окъ, *нармальные* тиль – бизим тильдир.

• Къыскъя икяелер, масаллар

Мышыкънен копек Алладан аджет истей экен.

Мышыкъ:

– Мен олгъан ерде бала олмасын. (Бала олмаса, эписи оны севеджек).

Копек:

– Мен олгъан ерде бала чокъ олсун. (Эписи бирер локъма отъмек ташласа, о тояджакъ).

Халкъымызнынъ иджат эткен дуалары.

Ягъмур токътаткъан дуа.

**Бинъ бир адлы бир Алла,
Бинъ бир белядан сакъла,
Аллаумме назырсынъ,
Гъайып ерде азырсынъ,
Къуллаар санъа эманет
Сали аля Мухаммед.**

• Окъуйыджыларымызнынъ иджадындан

Сюргюнлик акъкъында язылгъан иншалардан парчалар

Бир кунъ мектепте мен достумнен озъ тилимизде лаф эткенде, манъа бир рус баласы айтты: «Что вы болтаете на своём языке? Говорите на нашем. А то мы вас не понгимаем». Мен: «Если не понимаете, изучайте и будете понимать», – дедим. ... Бу бала: «Крым не ваша родна, езжайте в свой Узбекистан, предатели», – деди. Козълеримнм къаранлыкъ басты..., лякин бутюн кучюмни топлап онъа сёйледим: «Узбекистан – родина узбеков, Россия – родина русских, а наша родина – Крым, так что мы на своей земле», – дедим.

КъМПУ университетининъ 1-инджи курс студенти Алимова Ферузе

• Шиирлер, йырлар

Салгъыр бою

(Халкъ йыры)

А-а-ай, яврум да Салгъырнынъ бою,
Озь тувгъанымнынъ да тою!

Кефеден, Керичтен, Джанкойден келир
Озюнинъ арув да сою.

А-а-ай, яврум да Салгырнынъ бою,
Озь тувгъанымнынъ да тою!
Аткъа минсе, ярашыр
Озюнинъ сельби де бою.

Алтмыш баш, етмиш баш тувар
Айда да Салгыргъа сувар.
Узакъ ерден къыз алсанъ, кадай,
Анасы-бабасы джылар.

• Гузель адетлеримиз

Темизлик – сагъламлыкънынъ реинидир

Биз темизликни севген миллетмиз. Биз эвлеримизни джыйыштырып, азбарларыны, эвнинъ огюни сипирип темиз-пак этмегендже раат отурамамыз. Бу адет бизим къанымызгъа синъип къалгъан. Евгений Марковнынъ «Къырым очерклери» («Очерки Крыма») китабында Ялталы Бекир агъанынъ эвиниде олгъан темизликни, джыйнакълыкъны яза. Окъуйсынъ, севинесинъ ве гъурурланасынъ. Темизлик – миллий анъанемиз олгъаны акъкъында фикирлер «Къырымтатарларнынъ этикети (эдепнаме)» («Этикет крымских татар (эдепнаме)») китабында къайд этильген. Олар 43-юнджи саифедеки «Мескенни темиз ве низамлы тутув анъанелери» адлы болуктедир. Языкъ, дюльбер адетлеримизден узакълашып кеткен базы бир инсанларымыз ёкъ дегиль. Чёплюктен эвининъ янына барылмай, эвининъ ичи де шай. Бу хусуста джемаатымыз топлашкъан ерлерде, телевидение ве радиода айтылса, косътерильсе, тесири олмай къалмаз эди. Темизлик – эр бир инсаннынъ ве джумле миллетнинъ эм юзюдир, эм де сагъламлыкънынъ реинидир.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Ні, дякую	Ёкъ, сагъ ол(унъыз)
Ні, не так	Ёкъ, ойле дегиль
Ви не маєте рацію	Сиз акълы дегильси(нъи)з.
Я проти	Мен (бунъа) къаршым
Я не згоден	Мен разы дегилим
Це неможливо	Бу оладжакъ шей дегиль
Не треба	Керекмей; керек дегиль
Неправильно	Янълыш; догъру дегиль
Не можна	Мумкюн дегиль

• Тиль боткъасы

Ёлда-изде къулакъкъа чалынгъан лафлар
потеря чокъ
прямо кетесинъ

*особый ер тута
хатя кечен суббота
аурая граница вар
точна саат бирде
спокойна юремиз
может быть ярын келир
всё-таки о яхшы бала
причина тапып кельмеди
Акъяр пораненни бухтами
раз кельмей, значит хаста
морской пехотагъа бардыкъ
проста бармагъа истейим
лякин успокоится этип къайтты.
уже темно, а о чё-то кельмей
бу йыл отмечать этеджемиз
черес Симферополь кетесинь
никогда олар мында чыкъмаз
экинджи отделениесинде эдик
къызылчыкъны охотлансанъыз
канечна, яныкъ буюк, сотрясение олды*

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Ургъунынь эмиети

даа чокъ – ещё много
даа чокъ – ещё больше
яхшы – хороший
яхшы – ладно, хорошо
догъру – правильно
догъру – прямо
олды – было, произошло
олды – хватит, достаточно
джаным – моя душа; душенька
джаным – пожалуйста

Догъру языныыз

аджджы – аджджыджа
индже – инджедже
юдже (*высокий*) – юджедже
худжур – худжурджа
къызгъанч – къызгъанчча
туджджар – туджджарджа(сына)
хадж – (*онынь*) хаджджы

Къуветлендириджи дереджеликлери олгъан сезлер
тем-тегиз
къуп-къуру

топ-толу
буз-бузламакъ
дарма-дагъын
къапа-къаршы
сым-сылакъ
шар-шамата
зыр-дели
беш-бетер
къарма-къарышыкъ
тос-толу
бесе-белли
чап-чал
зеп-зийнет
чар-чабик
къолум-къомшу

Экинджи компоненти мана бильдирмеген сёзлер

уджу-буджу, уджу-буджагъы
чети-буджагъы
енгиль-ельпи
хабер-тебер
эв-баркъ
эвли-баркълы
эс(и)-ус(у)
фелян-фесмежян, фелян-тюген
аладжа-буладжа
зор-топуз
къарары-къантары
яш-явкъа
къарт-къурт
уфакъ-тюфек
тек-тюк
савут-саба
парча-пурча
ярым-юрту
эски-пески
ур-патласын
аш-паш

Айрыджа мана бильдирген эки компонентли сёзлер

чым-чырт (ни звука, мёртвая тишина)
тым-тырыш (ни звука, гробовое молчание)
пата-гут (пата-гут котек кете – во всю идёт драка)
ур-патласын (ур-патласын той кете – свадьба в полном разгаре)
абул-къубул (наспех)
зомп-зомп (юрмек)
дыр-дыр (къалтырамакъ)
баса-бас (макътамакъ)
лип-лип (липильдемек – мигать, мерцать)
йылт-йылт (йылтырамакъ – блестеть)

- **Аталар сёзлери**

Къыйналсанъ да озъ ватанынъда къыйнал.
Яхшы фикир, яхшы сёз, яхшы иш.

- **Фразеологизмлер**

башыны ашамакъ – докучать, надоедать; изводить попрёками, поедом есть, пилить *кого*

башына ура-ура анълатмакъ – говорить (объяснять) в резкой форме

баш котермемек – не поднимать головы, быть очень занятым (*работой*); (*башыны котермейип чалышмакъ* – *работать не поднимая головы*)

башыны къашымагъа вакъты олмамакъ – быть очень занятым, быть заваленным работой

джаныны къолуна алмакъ – браться за опасное дело, рискуя головой; (*джаныны къолуна алып фашистлерге тараф кетти* – *рискуя головой он пошёл в сторону фашистов*)

баш къошмакъ – связаться (с кем-либо), войти в какие-то отношения

- **Осюмликлернинъ адлары**

Койлеримизни дженнет киби эткен койлюлеримиз эди. Анамнынъ догъмуш коюнде, Къувушта (Багъчасарай районы), армутнынъ 44 джынсы, алманынъ – 23, юзюмнинъ – 13 ве даа чокъ чешит башкъа мейва бар эди. Оларны манъа вакъытсыз дюнъядан кеткен Шевкет къардашымызнынъ раметли бабасы, агроном, Къувушлы Саффет агъа Асанов айткъан эди (Алла оларгъа рамет эйлесин, яткъан ерлери нурлу олсун). Мен, о джынысларнен сизни да таныш этмеге лайыкъ коръдим.

Армутлар къара кирез армут сары кирез армут къаргъа боюн армут петмезу ичель армут пашавля ородос хан армут чубар армут багъча армут хыяр армут шамама армут къурт армут мускат армут мушкат армут кертме джанкертме оракъ армут султание миски армут халюске армут мырза армут къызыл армут бал армут чатрапля юзюм кертме сары боздургъан шейтан армут дюгене зенджерме фердинант сере масла империал бай армут бера къыт армут аюв армут наргулюс клапс ильямс кумюш армут дюшес алат коксулы армут	Алмалар сары синап къара синап къандил синап бомажны ранет челеби алма гульпембе алма красны каливер чанакъ алма памукъ алма каралевски далкъыран шафран язлыкъ шафран кузлюк розмарин испаска бал алма канада алма шакъырдавукъ алма айва алма согъан алма къозубаш алма сабла синап къаба алма	Юзюм шабат алиготе кокур мискат къара мискат сары мискат ркацетели кардинал асма юзюм саперави каберне алеатика шашла чавуш
---	--	--

7 ЕДИНДЖИ ДЕРС

• Окъуйджыларымызнынъ иджадындан

Той адетлеринден

Къыз эвленип киев тарафкъа кетеджекте ана-бабасына кирип, эллерини алып, эяллыкъ сорай:
– Сайгъылы ве севимли аначыгъым ве бабачыгъым. Мени асрады-осьтюрдинъиз, баш-козь эттинъиз, бинълер кере сагъ олунъыз, эткен заметлеринъизни эял этинъиз.

– Эял олсун, балам, дей анасы ве бабасы.

Сонъ бабасы туруп, къызынынъ белине къушакъ (я да къыйыкъ) багълай да дей:

– Меним акъыллы, севимли къызым! Бугунъден сонъ сенинъ янынъда акъайынъ, къайнананъ ве оларнынъ къоранта азалары оладжакъ. Бу къушакъ сени насыл къавий багълап тутса, онынъ киби сенинъ де къоранта азаларынен багъынъ къавий олсун.

– Иншалла, бабам, айткъанынъыз киби орлур, – дей къызы.

Анасы:

– Эндиден сонъ эр вакъыт къайнана, къанатанъны экинджи ананъ ве бабанъ киби таны, оларны урьмет эт, сев. Оларнынъ озъ баласы киби ол, къызым, – дей.

– Иншалла, анам, айткъанынъыз киби япарым, – дей къызы.

Ана-бабасы:

– Алла-Таала хайырлы кунълер, сагълыкъ-селяметлик, узун омюр берсин сизге, балам. Амин, я Раббим!

– Амин, я Раббим! – деп текрарлай къыз.

Сонъ анасы ве бабасынен къучакълашып, сагълыкълашып кете.

II-инджи сыныф талебеси Адиль Муртазаев

• Шиирлер, йырлар

Адлар

Халкъымызннъ арасында расткеле нидже аллар,
Баласына ад къойгъанда, къоюла дигер адлар,
Пек севелер «Арсен»лерни, дерсинъ сою эрмени,
Унуткъандай фашистлерни, ягъдыралар «Эрнест»ни.

Эджнебий миллет адлары шашмалатты бизлерни,
Нера, Лера, Оксаналар бийледилер эр ерни,
«Агъамыз»ны пек бегенип, олардан бар алгъанлар
Пек мот олды Сабиалар, Эльвиналар, Русланлар.

Ленин, Маркс «деделернинъ» рухларыны шад этип,
Вилен, Владлен, Марленлерни къойгъанлар бар шап этип.
Роллан, Артур, Додик-модик – тевбе, я Раббим Алла,

Джаным-джаным адларымыз мугъайып четте къала.

Бойле эгер девам этсе, кунюмиз харап олур,
Миллет ёкъ олмасына бу да бир себеп олур.

Магнолиянынъ не олгъаныны биледирсинъиз. Догъру, бу – сыджакъ мемлекетлерде кениш таркъалгъан ойле бир чалыдыр, йылларнен осип, сонъ о терек ола. Бу осюмлик яз ве кыш озюнинъ севимли ешилъ урбасыны денъиштирмей.

Къырымда бу осюмлик Ялы боюнда, Массандра деген ерде бар. Магнолия чичеклерининъ аджайип къокъусы бар. Гуръ ачкъан вакъытта олар, этрафкъа пек гузель къокъу сача, къокъудан тап башынъ айлана. Халкъымызнынъ арасында бу аджайип осюмликнинъ онъа ляйыкъ ады бар – онъа **падиша гулю** дейлер.

Тарихтан меракълы малюмат

1777 сенеси Русиенинъ зулумлыкъларына къаршы Къарасувлыларнынъ исъяны олгъан Исъянынъ башында Сеитибраим агъа, Сеитвелиджан агъа ве Косе агъа олгъан. Оларны бастырмакъ ичюн Суворов ёлланылгъан. Онынъ сиялы аскерлеринен чатышмада эджатларымыз тарафындан 10 000 адам къурбан олгъан.

• Гузель адетлеримиз

Асырларнен ишленген **эдеп ве ахлякъ** нормаларыны менимсеген адамнынъ, бильгенинъиз киби, аркетлери ве лафы бутюнлей башкъа ола. Ойле адам намус эсасында ве акъыл-фикирнен иш коре, онынъ инсаниетлиги зияде ола. Бойле адамны, эбет, бегенелер, онынъ халкъ ичинде итибары зияде ола.

Эдеп – «адет, медениет» деген арап сёзюдир. О, тербиелилик, ахлякълыкъ ве этикет манасында къулланыла.

Этикет, медениет феномени оларакъ, адамдан – эйилик ве яманлыкънынъ не олгъаныны бильмесини, озюни гуманистик принциплерине уйгъун алып бармасыны талап эте.

Этикет – бу, адамда олгъан тербиелиликтир. Джемиетнинъ сагълам олмасы да бунъа багълыдыр.

Къырымтатар халкъынынъ педагогик медениети **халкъ этикетинде** акис этиле. «Буюклерге урьмет, кичиклерге мерамет» деген сёлер халкъымызнынъ агъзында, ве халкъ онъа уйгъун аркет эте. «Сабырнынъ тюбю сары алтын» деген сёлернинъ де бизлер ичюн эмиети буюк.

Урф-адетлеримизни кутъмек, байрамларымызны къайд этмек, япкъан аркетлеримизни тюшюнип-ташынып япмакъ, озъ арамыз яхшы мунасебетте олмакъ да бизлерге, бизим халкъымызгъа **хастыр**.

Сюргюнлик йыллары адетлеримиз ве анъанелеримиз бираз унутылып башлагъан эди. Шимди энди тамырларымызгъа, темелимизге къайтмагъа буюк ихтиядж бар. Халкъымызнынъ анъаневий яшайыш тарзыны, этикетининъ гузель къаиделерини джанландырмагъа вакъыт кельди.

2001 с. педагогика илимлери докторы М.А.Хайруддиновнен бераберликте тертип эткен **«Этикет крымских татар»** адлы эдепнамемизде халкъымызнынъ эсас адетлерини косътермеге тырыштыкъ. Бу китапнынъ яшларымызгъа (бельки буюклеримизге де) файдасы олур дейим. Онынъ ичюн меним тевсием шу – китапны тапып окъуныз, пешман этмезсинъиз.

НЕ ЭКИМДЕН, НЕ АФЫЗДАН ФАЙДА ЁКЪ ТИЛЬ БИЛЬМЕСЕ,
ОЗЪ ХАЛКЪЫНЕН ОЗЪ ТИЛИНДЕ БЕДЖЕРИП ЛАФ ЭТМЕСЕ,
БОШ ЧИЧЕКЛЕР АЧАР, ТЮШЕР, АСЫЛ МЕЙВАСЫ ОЛМАЗ,
ШАЙ ДА ИНСАН – ТИЛЬ БИЛЬМЕСЕ, ОНДАН БИР ЭСЕР КЪАЛМАЗ.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

На жаль, я зайнятий
Я не маю часу
Виконати Ваше прохання нема
можливості
Дякую тобі (вам)!
Щиро дякую!
Слава Богу...
Я дуже радий!
Дякую за допомогу
Вдячний Вам
Дякую від щирого серця
Дозвольте подякувати Вам

Языкъ, мен мешгъулим; Языкъ, мен бентим
Меним вакътым ёкъ
Риджанъызны эда этмеге имкян ёкъ

Сагъ ол(унъыз)!
Чокъ сагъ ол(унъыз)!
Аллагъа шукюр...
Мен пек севинем!; Къуванчым ичиме сыгъмай!
Ярдымынъ(ыз) ичюн сагъ ол(унъыз)
(Эвельден) сизге тешеккюр(имни) бильдирем
Джан-гонъюльден тешеккюр(имни) бильдирем.
Сизге тешеккюр(имни) бильдирмеге рухсет этинъыз

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Догъру язынъыз

джап – джапкъа – джаптан
макъсат – макъсаттан – макъсады
милят – миляттан
лякин: милядий
тарих – тарихы
лякин: тарихий

Тилимизнинъ къаиделерине бойсунгъан сёзлер

бойна – бойня, скотобойня
(*йырымызда:* «Айдынъыз, къызлар, бойная мал сойма яр...»)
крават – кровать (*узбеклерде* каравот, *тюрклерде* керевет)
маркоф – морковь
къанфет – конфета
январ – январь
машна – машина (*тюрклерде* араба)
машна-машна ун кетирдилер (араба-араба пичен кетирдилер)
аякъмашна – велосипед
къыйма машнасы – мясорубка
тикиш машнасы – швейная машинка

Фииллернинъ ялгъамаларыны догъру язынъыз

1. *Муреккеп фииллерде истей, истемей, тырыша, тырышмай, ола, олмай, кельди, кельмеди, башлады, башламады, ятты, ятмады, къысмет олды (олмады), къысмет этсин (этмесин) киби модалъ фииллернен берабер кельген биринджи фиилде -МАГЪА, -МЕГЕ язылыр.*

Меселя:

чалыш**магъа** истейим (истемейим)
окъу**магъа** тырыша (тырышмай)

язмагъа башлады (башламады)
юкъламагъа ятты (ятмады)
ярдым этмеге кельди (кельмеди)
корьмеге кысмет олды (олмады)

2. *Муреккеп фишлерде керек, керекмей, керек дегиль, мумкюн, мумкюн дегиль, борджлу, борджлу дегиль, лязим, лязим дегиль, зарур, зарур дегиль, къолай, къолай дегиль, меджбур, меджбур дегиль, вакъты кельди киби модалъ фишлернен берабер кельген биринджи фишде - МАКЪ, - МЕК язылыр.*

Меселя:

чалышмакъ керек (керекмей)
окъумакъ мумкюн (мумкюн дегиль)
язмакъ борчлу (борчлу дегиль)
юкъламакъ лязим (лязим дегиль)
ишлемек зарур (зарур дегиль)
ярдым этмек къолай (къолай дегиль)
корьмек меджбур (меджбур дегиль)

Акълынъызда къалдырынъыз:

(бала) кочъти агъламагъа, токътамай
аз къалды йыкъылмагъа
(анда) къаладжагъы ёкъ, келеджек
(чичеклер) солмакъ бильмей
(буны) унутмагъа олмаз

• Аталар сёзлери

Достунъа ялан айтма, душманынъа керчек айтма
Къуш ювасында корьгенини куте
Сёз бар – агълатыр, сёз бар – кульдюрир, сёз бар – бездирир
Севмедигими северим севдигим ичюн
Сувны баштан кесмек керек
Юварлангъан къуту, тапкъан къапагъыны
Татлы тильнен йыланни ювасындан чыкъармакъ мумкюн
Тириге кульмез, олюге янмаз
Бугъалар аш ашагъанда, бузавлар туз ялар

• Фразеологизмлер

агъзыны ачмамакъ – не раскрывать рта, не проронить ни слова
агъзыны ачтырмакъ – заставить говорить
агъзыны ачтырмамакъ – не дать (никому) рта раскрыть
агъзы ачылып къалды – он остался с открытым ртом (*от удивления*), он был поражён
агъызгъа алынмаз (*я да агъызгъа алынаджакъ шей дегиль*) – а) несъедобный; б) неприличный, непристойный (*о словах*)
агъзынен къуш тутмакъ – а) совершить (выполнить) невозможное; б) *перен.* заливаться соловьём

агъзына бакъмакъ – а) смотреть в рот *кому-л.*; б) жадно внимать каждому слову

8 СЕКИЗИНДЖИ ДЕРС

• Балаларыңызны насыл мектептерде окъутаджакъсыңыз?

Адетиндже, эр йыл сентябрь якъынлагъанда ана-бабалар балаларыны мектепке азырлай. Базаргъа, тюкянларгъа барып оларгъа керек шейлерни ала.

Сентябрьнинъ 1-инде кийинип-къушангъан, эллерине чичек дөметлери алып мектепке кеткен балаларымызны корип юрегимиз къувана. Сагъ олсун ана-бабалар! Балам джаиль олмасын, окъусын ве окъумыш бир инсан олсун деп тырыша.

Лякин, баламнынъ бараджакъ мектеби насыл мектеп, бу мектепте балам окъуса, озъ тилини, адетлерини билип чыкъаджакъмы, баламнынъ миллетимизге бир файдасы тиеджекми, ёкъсам миллетини танымайып, тек озюни билип юреджекми? – деген суаллер эписи ана-бабаларны раатсызлаймы? Айтынъыз тувгъанларым? Бир-биринъизге четтен бир бакъсанъыз, корерсинъиз, бу суаллер устюнде кереги киби тюшюнип ташынгъан ана-баба, языкълар олсун, чокъ дегиль. Я ана-бабаларымызнынъ даа бир чешити бар да. «Меним балама къырымтатар тили керекмей», «Миллий мектептерде балаларгъа яхшы бильги бермейлер», «Къырымтатар тилинде окъуса, балам бир ерге кирип оламаз» деген сёзлерни таркъаткъанлар да бар да. Бойле ана-бабалар миллий тасилимизнинъ тамырына балта ура, башкъа ана-бабаларны шашмалата. Оларнынъ эм озюне, эм джумлемизге пек буюк зарары бар.

Бильмиш олайыкъ, балаларымыз озъ тилини ве озъ адетлерини бильмесе, халкъы ичюн къайгъырмаса, оны танымаса, урьмет этмесе, севмесе – бизим келеджегимиз ёкъ. Биз ёкъ олып кетермиз. Бизге ве сизге, сайгъылы ана-бабалар, кереги бумы, биз буны истеймизми? Энди келип-келип бизим ёкъ олып кетмемизни сабырсызлыкънен беклеп тургъанларны къувандырайыкъмы?

Козюмизни ачайыкъ, урьметли инсанларымыз, балаларыңызны чаптыра-чаптыра рус ве украин тилинде окъутылгъан мектептерге алып кетмезден эвель яхшы этип бир тюшюнинъиз, ашыкъманъыз, меселени анылагъан адамларымызнен фикирлешинъиз, сонъ янълышмазсынъыз. Арагъа шейтан къарышмасын, балаларыңыз озъ халкъыны танымагъан ве не тилини, не динини, не де адетини бильген бир «алёша» олмасын.

Эпинъизни янъы окъув йылынен хайырлаймыз ве акъыл-ферасетнен иш корменъизни, эвлятларыңызны миллий сыныф ве мектеплеримизге бергенинъизни Алладан тилеймиз.

Маарифчилер.

МААРИФЧИЛЕРНИНЪ ДУАСЫ

Я Раббим! Бугунъ эпимизни зияде раатсыз эткен – тилимизнинъ аджыныкълы вазиятидир.

Балаларымызнынъ чокъусы рус мектеплеринде ве окъув юртларында окъуй, анда олар дерслерни озъ ана тилинде дегиль де бутюнлей рус ве украин тилинде кече, оларнынъ тербиесини коре ве о тербиени огрене.

О мектептерде балаларымызгъа озъ тилинде лаф этмеге, озъ адетини огренмеге имкян ёкъ. Нетиджеде о мектептерни битирген балаларымызнынъ рус балаларындан бир айырылыгъы олмай. Адлары биле денъишип кете: Айше – Айшечка, Зоре – Зорешка, Жемиль – Жема, Шеми – Шема олып къала. исе – анашка, анака я да «ма»; бабалары – бабашка, бабака я да «па»; биталары – биташка, «бабуля»; къртбабалары – къартбабашка, «дедуля»; тизелери – тизешка, тизека;

эмджелери – эмджешка ве Алла биле даа не ола. Арада «Ты что, дура, татарджа окъумагъа непристижно!» – деген сою да чыкъа.

Эр йыл, мектеплерде сонъки чанъ къакъылгъан сонъ, арамыздан озъ тили ве адетлеринден четте къалгъан 3000-ге якъын баламыз (!?) халкъымыздан айырылып кете ве барып башкъа миллетке къошула. Бу ал бир фаджиагъа чевирилип тура. Лякин ана-бабаларымыз але даа бунунъ фаркъына барамай.

Озъ тилимизде лаф этмеген ве лаф этамагъан яшларымызнынъ сайысы йыл-йылдан дегиль де, кунъ-кунъден арта. Бойле кетсе, тезден къырымтатар тилинде лаф эткен адам, тевбе я Раббим, къалмайджакъ. Бизлер не оладжакъмыз? Рус тилинде лаф эткен, бир миллет оладжакъмызмы? Къырымгъа биз не ичюн къайтып кельдик? Тилимизни, адетлеримизни джоймакъ ичюн къайттыкъмы?

18 йылдан берли бу лаф ола, лякин козьге корюнген киби мусбет денъишмелер эп ёкъ.

Онынъ ичюн, Я Раббим, санъа ялварамыз, бу беялардан халкъымызны къуртар, бизлерни, озъ къуллаарынны, акъыл-ферасеттен айырма. Бизге тувгъан тилимизни унуттырма.

Балалары ве халкъы огюнде озъ борджуны унуткъан ана-бабаларгъа видждан бер ве намус бер.

Федакяр оджаларымызгъа мукъаддес вазифесини эда этмек ичюн кучъ-къувет ве сабыр бер. Ана тили огърунда куреш ёлунда юреклерининъ алеви сёнмесин. Оджаларымыз бирер ярыкъ мешъаль олып адамларымызны джаиллик къаранлыгъындан ярыкъкъа алып чыкъсын.

Девлет курсюлеринде отургъан семетдешлеримизни имандан айырма, маариф ишлеринде олар бизим ишанчлы ярдымджымыз олсун.

Тилимиз бизге сув киби джан киби кереклигини анълайыкъ, тилимизни ёкъ этмеге ёл бермейик, бала-чагъамыз, умумен джумлемиз бир сагълам миллет олып яшайыкъ ве озъ тилимизде лаф этейик.

Ватанымыз – Къырымнен къавушмагъа къысмет эттинъ, шукюрлер олсун, я Раббим. Тиль беянынъ тюбюнден де бир хайырлысынен чыкъмагъа ве яхшы кунълер корип яшамагъа насип эйле.

Раббим, бу дуамызны къабул эт. Аминъ.

• Шиирлер, йырлар

Кельмешекке боюн эгме

Кельмешекке боюн эгме,
О санъа боюн эгсин.
Дженнет киби бу топракънынъ
Кимдир сайби, бильсин.

11-инджи сыныф талебеси Адиль Муртазаев

• Гузель адетлеримиз

Мерьем апте даа юкълагъан огълунынъ янына келип:

- Асан, балам, тур энди, балачыгъым, вакъыт олды.
- Шимди турайым, аначыгъым, – дей Асан ве бир кериле де сонъ тура.
- Саба шерифинъ хайырлы олсун, балам.
- Сизинъ де саба шерифинъиз хайырлы олсун, аначыгъым.

– Бар, огълум, бетинъни-козюнъни юв да, софрагъа кель, бабанъ беклеп отура, ашайджамыз, – дей Мерьем апте ве ашханеге кирип кете.

Асан анасы дегени киби япа, бир даа чантасы ичине кьойгъан шейлеини тешкере ве софра башына келе, бабасына саба шерифлер айта ве софра башына кечип отура.

– Буюрынъыз, – дей Мерьем апте, – бугунъ чибереκληрим пек яхшы олды, ашанъыз.

– Сагъ ол, аначыгъым, сизинъ пиширген ашларынъыз эр вакъыт лезетли ола, – дей Асан.

– Сагъ ол, балам, янъчыкъ бабанъ да манъа ойле деди. Сизинъ бу сёзлеринъизден сонъ мен даа яхшы, даа лезетли пиширге истегим пейда ола.

– Асан, балам, сен эм аша, эм динъле. Бугунъ миллий мектебинъизде янъы окъув йылы башлай. Бешинджи сыныфта окъувынъ бир йыл девам этеджек. Бабанъ ве мен санъа, огълум, Алладан башта сагълыкъ тилеймиз. Эр шейнинъ башы сагълыкътыр дегенлер. Ве онынънен берабер санъа йыл бою дерслеринъни яхшы окъуп, яхшы ишаретлер алмагъа насип олсун. Тырыш балам, далап эт, яхшы окъу ве окъумыш адам ол, балам. Мектепте достларынънен чокъча озъ тилимизде лаф этмеге тырыш.

– Яхшы аначыгъым, мен сизге яхшы окъумагъа сёз берем. Корерсинъиз, мен сизинъ юзюнъизни кьызартмам!

– Машалла эвлядымызгъа, бойле баланы ким севмез.

– Айды, энди тур да кет мектебинъе.

Асан азырлана ве ана-бабасына чевирилип: «Сагълыкънен къалынъыз, анам, сагълыкънен къалынъыз, бабам», – деп чыкъып кете.

Артындан анасы ве бабасы: «Сагълыкънен бар, балам», – деп кьолларыны саллайлар.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Дякую, Ви так багато для мене зробили

Дякую за подарунок

Дякую за вітання

Це дуже добре

Перепрошую. Вибачте

Вибачте, я не навмисне

Вибачте, я не хотів Вас скривдити

Вибачте, я помилився

Вибачте, що Вас потурбував

Дуже жалкую

Це пусте

Сагъ олунъыз, Сиз манъа чокъ яхшылыкъ яптынъыз

Бахшыш ичюн сагъ ол(унъыз)

Хайырлав (я да тебрик) ичюн сагъ ол(унъыз)

Бу пек яхшы

Афу этинъиз. Багъышланъыз. Айып этменъиз

Афу этинъиз, мен буны аселем япмадым

Афу этинъиз, джанынъызны агъыртмагъа (я да гонълюнъизни кьырмагъа, я да сизни ынджытмагъа) истемедим

Багъышланъыз, мен янълыштым

Раатсызлагъаным ичюн багъышланъыз

Чокъ языкъ. Языкълар олсун

Зарары ёкъ. Къулакъ асманъыз

• Аталар сёзлери

Айырылгъанларны аюв ер, болюнгенлерни борю ер.

Акъыллы ерден сёз чыкъар, акъылсыз ерде баш тешилир, козь чыкъар.

Тавшангъа – къач, копекке – тут дегенлер.

Гузелик – озюнъе, зенгинлик – озюнъе, табиятынъ – халкъкъа.

Беш яшында балагъа докъсан яшында къарт турып кельген.

Эр кеснинъ баласы озюне татлыдыр.

Яхшы бала къуwandырыр, ярамай (яман) бала агълатыр да агълатыр.

Анасына бакъ да къызыны ал.
Къызым санъа айтам, келиним сен динъле.
Киевинъ ярамай олса, къызынъдан коръ.

• Фразеологизмлер

агъзындан тюшмемек – всё время говорить об одном и том же, твердить одно и то же
агъзына кельгенини айтмакъ – говорить не думая; говорить, что взбредёт в голову
агъзынынъ къашыгъы олмамакъ – не быть в чьей-л. компетенции, быть не по силам кому
агъыз къавгъасы – (словесная) перепалка, перебранка
агъзы къулакъларынадже керильди – у него рот (растянулся) до ушей (от удовольствия)
къуванчы ичине сыгъмай – он вне себя от радости
агъзынынъ первасы ёкъ – у него язык без костей
агъзыны тыкъамакъ – заткнуть рот *кому-либо*
агъзынынъ суву акъа – у него слюнки потекли
агъзынъдан ель алсын – типун тебе на язык

9 ДОКЪУЗЫНДЖЫ ДЕРС

• Яхшы оджа – эм уста, эм устаздыр

Оджалыкъ иши енгиль дегиль. Дерслерни юксек севиеде алып бармакъ ичюн яхшы азырлыкъ корьмек керек. Оджа махсус алий окъув юртуны битирген сонъ да окъувыны токътатмай, **бильгисини арттырмакъ ичюн эр Алланынъ куню окъуп тура.**

Оджагъа, ырмачыкътан акъкъан сув киби бильги акъып турса, о вакъыт о эр шейден хабердар олур, яхшы оджа олур, оджалыкъны яхшы япар.

Бир чичек суварылмаса, сола, къуруй. Яхшы оджа да онынъ киби: бильгисини эр кунъ арттырып турмаса, кеттикче оджалыкъ икътидарыны ёкъ эте.

Яхшы оджанынъ мувафакъиетли иши онынъ усталыгъынен багълы. Усталыкъ исе озъ башына кельмей. **Усталыкъ – бу, оджанынъ эр кунъки гъайретли ишининъ нетиджесидир.**

Яхшы оджа балаларны, талебелерни озъ балалары киби севе.

Яхшы оджа дерстен: «Уф-ф, болдурдым...», – деп чыкъмай.

Яхшы оджа озъ ишинден безмей тюнюльмей. Яхшы артист санагъа чыкъкъанда насыл ильхамланса, **оджа деген оджа да эр бир дерстен ильхам ала, дерсте усталыгъыны арттыра.**

Яхшы оджанынъ бильмеге, корьмеге, эшитмеге истемеген шейи олмай, о, усулий янъылыкъларны, умумен эр шейни окъуп бильмеге, корьмеге, эшитмеге тырыша.

Яхшы оджа, тилини ёкъ эткен миллет озю де ёкъ олып кеткенини пек яхшы биле, онынъ ичюн де озъ тилини башкъа тильге денъишмей, тилини сакълап къалмакъ ичюн бутюн чарелерни коре.

Яхшы оджа, адетлеримиз, анъанелеримиз, этнопедагогикамыз, этноэтикетимиз – тилимизнинъ ичинде олгъаныны да биле ве озю башкъа фен оджасы олса биле, озъ тилини терен огренмеге тырыша, чюнки тилини бильмеген оджагъа файда ёкъ: «Не алимден, не афыздан файда ёкъ тиль бильмесе, озъ тилинде озъ халкъынен беджерип лаф этмесе...».

Яхшы оджа – тешеббюскярдыр ве чокъ тюрлю файдалы ишининъ тешеббюсчиси ола ве мытлакъ озю де бу иште иштирак эте.

Яхшы оджа ватаныны ве миллетини севген ве эм де оларны къайгыргъан бир инсандыр.

Оджалар куню арфесинде «Маарифчи» бирлешмеси сизлерни, **сайгъылы оджаларымыз**, шу куннен хайырлай, эпинъизге сагълыкъ-селяметлик ве мувафакъиетлер тилей.

Сизлер тек **яхшы оджалар** олмангъызны Алладан истеймиз.

• Шиирлер, йырлар

Сагъ олунгъыз сиз, оджам!

(Башлангъыч сыныфлар ичюн)

(Бу шиирни эзберлеп оджангъызгъа окъусангъыз, оны севиндирирсингъыз)

Окъуп бильги алмакъны,

Ишни яхшы япмакъны,

Акъикъатлы олмакъны

Огрендим Сизден, оджам.

Мераметли олмакъны,

Буюклерни саймакъны
Эм де хатыр тапмакъны
Огреним Сизден, оджам.

Достлукъны, мабетликни,
Яхшы адет кутъмекни,
Инсанларны севмекни
Огреним Сизден, оджам.

Сагъ олунгъыз Сиз, оджам,
Бар олунгъыз Сиз, оджам,
Сизге олгъан севгимни
Юрегимде сакълайджам!

(Уфакъ балалар ичюн)

Окъумагъа огренемиз

Арифлерни, сеслерни,
Биз энди яхшы билемиз,
Оларны къошып-къошып,
Окъумагъа огренемиз.

Сёзлерден джумле яптыкъ,
Дефтеримизге яздыкъ,
Атта уфакъ икяе
Биз озюмиз уйдурдыкъ.

Энди ана тилинде
Китаплар алып окъуймыз,
Бильгимизни кунъ-кунъден
Артырмагъа биз азырмыз!

Мектеп чанъы чынъылда

Мектеп чанъы чынъылдай,
Сеси кескин янъгъырай.
Дерске вакътында кирем,
Кеч къалмайым бир дирем.

Мектепке истеп барам,
Оджамны севип-саям,
Дерслерде гъайрет этип,
Бильгимни эп арттырам.

Масаллар окъуп кельдим,
Бир шиир эзберледим,
Яхшы яздым ве сайдым,

Бугунь яхшы балл алдым.

Биз бойле бир балалармыз

Биз бойле бир балалармыз,
Эм ойнар ве эм йырлармыз,
Окъувсыз бир кунь кечмез,
Оюн-кулькю ич битмез.

Эр шейнен меракъланамыз,
Эр шейде бир зевкъ тапамыз,
Турмай арта бильгимиз,
Теренлеше фикримиз.

Къырымны биз пек севемиз,
Тилимизни огренемиз,
Аджайип Ватанымыз,
Джандан азиз тилимиз.

Биз бойле бир балалармыз,
Эм ойнар ве эм йырлармыз,
Эпимиз яхшы окъур,
Окъумыш адам олур!

Не бильмели ве насыл олмалы

Ильк-эвеля халкъкъа хызмет этмели,
Ватанынъчюн юректен ишлемели,
Онынъ ичюн окъумалы, язмалы,
Окъумыш ве тербиели олмалы.

Ана-баба, сой-сопунъны севмели,
Урф-адет ве динимизни кутъмели,
Урьмет этип къартнынъ элин алмалы,
Татлы сёзлер айткъанлардан олмалы.

Акъикъат ве мераметни бильмели,
Мухтаджларгъа мытлакъ ярдым этмели,
Адамларнен дост-муаббет олмалы,
Омюр бою яхшылыкълар япмалы!

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Я Вас розумію
Я Вам співчуваю
Не переймайтесь
Годі (досить) хвилюватись
Заспокойтесь

Мен Сизни анълайым
Мен Сизинъ алынъызны пек анълайым
Эеджанланманъыз
Къасевет этменъиз
Тынчланынъыз

Не занепадайте духом
Прийміть моє співчуття
Забудьте за це
Все буде гаразд
Давайте познайомимось

Рухтан тюшменъиз
Эмир Алла, башынъыз сагъ олсун
Буны унутынъыз
Эр шей яхшы олур
Келинъиз, таныш олайыкъ

• Фразеологизмлер

агъзындан бал(лар) акъа – он говорит медовые речи; его бы устами да мёд пить

агъзына кельгенини айта – говорит не думая; говорит, что взбредёт на ум

агъзындан чыкъкъаныны къулагъы эшитмей – не думает (букв. не слышит), что говорит

агъыз толусы кулмек – смеяться от души; смеяться до упаду

агъзынен къуш тута – он способен сделать невозможное; он умеет пролезть через игольное ушко

• Осюмликлернинъ адлары

багульник – **авуч оту** – багно

базилик – **фесильген** – васильки

баклажан – **(мор)патылджан** – баклажан

бальзамин – **къына чичек** – бальзамін

барбарис – **къапым тузлукъ** – барбарис

бархатец – **къадифе чичек** – чонобривці

бегония – **бал-къаймакъ** – бегонія

благородный лавр – **неджис дефне** – благородный лавр

блошница – **пире оту** – блошница

гармала – **юзерлик, адыр-осман** – ребрик, юзерлик

гладиолус – **къузгъункъылыч** – гладіолус

гloxиния – **къатмер къашкъаш** – глoксiнiя

горицвет – **къозу лялеси** – горицвіт

горечавка – **сабун чичек** – тирлич

горох – **нохут** – горох

гортензия – **япон гулю** – гортензія

горчица – **хардал** – гірчиця

граб чёрный – **къара кокагъач** – граб чорний

гранатное дерево – **нар береги** – гранатове дерево

гречиха – **къара богъдай, арнавут тарысы** – гречка

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

губка – **сюнгер** – губка

гусеница – **тыртыр** – гусениця

гусь – **къаз** – гуска, гусь

дельфин – **дельфин, юнус балыгъы** – дельфін

динозавр – **динозавр** – динозавр

дождевые черви – **ягъмур сывалчанлары** – дощовий черв'як

древесная оса – **терек сонасы** – древесинна оса

• **Анатомия терминлери**

клетка – **уджейре** – клітка

ключица – **копюрчик кемиги** – ключиця

кожа – **тери** – шкіра

колени – **тиз** – коліно

коренные зубы – **азув тишлер** – кутні зуби

копчик – **кьуйрукъ кемик** – купчик

костный мозг – **кемик мийи** – шпик

• **Мектеп ве дерслернен багълы терминлер**

рисовать – **ресим япмакъ**

чертить – **сызмакъ**

чертить чертёж – **сызма сызмакъ**

волнистая линия – **далгъалы сызыкъ**

альбом для рисования – **ресим альбомы**

акварельные краски – **акварель боялар**

аккуратный – **мисмилъ, итиналы**

аккуратное письмо – **мисмилъ язы**

активный ученик – **фааль талебе**

анализ слова – **сёз(нинъ) талили**

арифметическое действие – **арифметик талиль**

аттестат зрелости – **кемалатлылыкъ аттестаты**

аттестовать – **аттестация япмакъ**

басня – **кьысса**; мораль басни – **кьыссадан иссе**

вечер поэзии – **шиириет акъшамы**

тетрадь в клетку – **сантаырач (козенеكلي) дефтер**

тетрадь в линейку – **догъру сызыкъла дефтер**

безошибочно – **яньлышмадан, хата япмадан**

беловик – **темизге чекильген эльязма**

черновик – **къаралама**

беседовать – **субет этмек**

биография – **терджимеиал**

брать пример – **орьнек алмакъ**

вежливый – **незакетли**

вежливые выражения – **незакетли ибарелер**

внеклассное чтение – **сыныфтан тыш окъув**

внешкольные мероприятия – **мектептен тыш тедбирлер**

внимательно читать – **дикъкъатнен окъумаъ**

большая перемена – **буюк тенеффюс**

беглое чтение – **сербест окъув**

верстак столярный – **дюльгер тезьясы**

лёгкая атлетика – **енгиль атлетика**

10 ОНУНДЖЫ ДЕРС

• Тойларымыз акъкъында

(Яш несильге ве ана-бабаларгъа)

Асырлар девамында яшларымызнынъ чагъы еткенде олар эвленген, тойлары олгъан. Бу яхшы адет бугунъ де япыла. Эр чичекнинъ озъ туюсу, озъ шекли ве озъ къокъусы олгъан киби чешит вакъытларда Ватанымызнынъ чешит кошелеринде олгъан тойларнынъ озъ хусусиетлери, озъ дюльберлиги бар. Къартларымызнен субетлешсенъиз, олар сизге тойларымыз акъкъында меракълы, бельки энди унутылгъан малюматларны айта биле. Амма тойларымыз акъкъында язылгъан эсерлер де бар, оларны окъумагъа истегенлерге исе бир къач эсер тевсие эте билем:

1. Крым. Соцветие национальных культур (Традиции, обычаи, праздники, обряды). Симферополь, «Бизнес-информ, 2003 г., 349-354 саифелер.
2. Яя Шерфединов. Звучит кайтарма, Ташкент, 1978 г., 47-49 саифелер.
3. М.А.Хайрулдинов, С.М.Усеинов. Этикет крымских татар. Симферополь, 2001 г., 31-41 саифелер.
4. Бугунъ бизде той-джыйын. Ещѐ раз о свадьбах (стр. 6), газета Авдет, N 35 от 2 октября 2006 г.

5. «Голос Крыма» (Къырым седасы) газетасынынъ бир къач номерасында тойларымыз акъкъында бестекярымыз Февзи Алиев ве дигерлерининъ фикирлерини окъуй билесинъиз.

Бугунъки тойларымызгъа насыл азырлыкъ корюле, тойларымыз насыл кече сизлер, сайгъылы окъуйджыларым, озюнъиз билесинъиз. Эр бир той саиби озъ эвлядыны эвлендиргенде бутюн къазангъаныны, тапкъан-туткъаныны топлап, яхшы ве чокъ вакъыткъа озълерининъ ве джемаатнынъ акълында къаладжакъ киби той япмагъа тырыша.

– Тюневин Асаннен Айшенинъ тоюнда олдыкъ.

– Сонъ, насыл, яхшы олдымы?

– Яхшы олды! – киби лафларны биз чокъ эшитемиз. Акъикъаттан да тойларымыз ярамай дегиль, яхшы. Лякин...

Къаранлыкъ геджеси эвге къайта эдим. Бир даа къаршымда адам къаралтылары корюнди. Эр ихтималгъа къаршы бираз четке чекилип токъталдым ве динъленип турдым. Дѐрт адам рус тилинде лаф этип келе эди. Къулагъыма чалынгъан сѐзлерден олар тойдан къайткъанларыны анъладым. Якъынджа кельген сонъ олардан бири: «И это называется свадьба..., два человека по часу танцуют, остальные выпьют и сидят. Из-за громкой музыки пообщаться даже невозможно, кошмар...», – деди ве къошты, – «одно и то же, одно и то же... А эта очередь, которые заказывать танцы! Конца им нет, идут и идут, лепят и лепят... Что эти татары в этом находят?...» – «Да что там говорить – дикари», – деди дигери. «Эт-точно», – деди учюнджиси.

Бу сѐзлер юрегиме пычакъ киби келип санчылды, тилим тутулды, элим-аягъым къатып къалды, ичим янып башлады...

Мени йылдырым ургъан киби ургъан бу сѐзлер истер-истемез эр сефер акълыма келе, къулагъымда чынълай, манъа раатлыкъ бермей. Шу себептен чокъ вакъыт тюшюнджели юрем. «Керчектен де, эр шей бир къарарынен олмакъ керек» деп, энди эр тойда онынъ башта яхшы тарафларыны ве сонъ исе **етишмемезликлерини** къыдырып башладым.

Эбет, къусурсыз той, бельки, олмайдыр да. Не къадар тырышылса да илле бир шей къачырыла. Айталар да, той джан агъыртысыз олмаз деп. Лякин, билесинъизми, тойларымызда

тенкьидий козьнен бакъып башлагъан сонъ чокъ етишмемезликни корип ве башкъаларындан да эшитип башладым.

Сораштырып башлагъан сонъ джемаатымыз бу етишмемезликлерни корьгенини анъладым. Я коре экенмиз, бегенмеген ерлеримиз бар экен, демек, тойларымызнынъ о ерлерни тюзетмеге ёллар ве чарелер къыдырмакъ керек.

Етишмемезликлерни тюзетейик, тойларымызнынъ келишмеген ерлерини денъиштирейик деген фикир чокъумызнынъ акълына келе, амма эпимиз биринджи мен япсам: «Бакъса буну, эписинден акъыллы чыкъкъан...», – деп айтырлар, деген шейден сакъынамыз. Фикримдже, не къадар алышылгъан олса да, не къадар кучъ олса да базы келишмеген (атта чиркин) адетлеримизден вазгечмек керекмиз. Акълынъыздадыр, бир вакъытлары эпимизни бездирген – шабашлы тойлар эди. Лякин айтыла-айтыла, ахыры, шабашлы тойлардан вазгечкен эдик. Шимди шабашлы тойлар ёкъ. Лякин башкъа келишмеген шейлер келип япышты.

Энди исе бирер-бирер меним козюме ве башкъаларынынъ козюне чарпкъан тойларымыздаки келишмеген шейлер ве етишмемезликлерни айтайым...

(Девамы бар)

• Тилимиз бар экеч биз де бармыз

«Голос Крыма» газетасында Ислям Терек (Кировский) районында Къызыл Терчек (Яркое Поле) коюнде яшагъан Энвер Алиев озъ макъалесини «Я хочу высказать свою боль за свой народ» сёзлеринен башлап, бугунъ тилимизге олгъан лякъайтлыгъымызгъа юреги агъыргъаныны айта. Мен бойле адамгъа: «Машалла!» – дейим. Энвер Алиев киби тюшюнсе эди халкъымызнынъ чокълугъы, тилимизнинъ вазияти башкъаджа олур эди.

Макъале рус тилинде язылгъан олса да, оны окъумагъан олсанъыз, тапып окъунъыз (о, сентябрьнинъ 22-синде чыкъкъан номерада, «Завтра кричать о проблеме языка будет поздно» рубрикасы алтында дердж этильген).

«Маариф ишлери» газетасынынъ муарририети сизинъ де, сайгъылы окъуйджыларымыз, тилимиз акъкъында фикирлеринъизни беклей. Сагълам фикирли макъалелеринъизни газетамызгъа басмагъа тырышырмыз.

Тилимиз ёкъ олмасын дегенлер, къолунъызгъа къалем алынъыз!

Украинада тиль сиясети Концепциясынынъ лейхасы (проекти) музакере этиле. Бизим истеклеримиз де бу Концепциягъа мытлакъ кирмек керек. Тилимизге онынъ эвельки **статусы** къайтарылып берильмесини талап этмелимиз. Къырымда тилимиз **девлет тили** статусыны ташымакъ керек. Шу эсас фикирни ве даа тилимизнен багълы олгъан проблемаларны язып мектюплерни керекли ерлерге ягъдырсакъ, иншалла, ниетимизге ириширмиз.

Тилимизнинъ къайгъысыны озюмиз чекмесек, башкъаларына онынъ кереги ёкъ.

Къалемни къолунъызгъа алынъыз ве оны ойнатынъыз, достлар!

• Шиирлер, йырлар

Йыл мевсимлери

Йылнынъ дёрт мевсими бар:

Энъ гузели – бу, БААРЬ,

Чичек ача багъчалар,

Учуша кокте къушлар.

Энъ сыджакъ мевсим – бу, ЯЗ,
Язда отурмакъ олмаз,
Эм ялыда, эм чѣльде
Иш къайнай эр бир ерде.

Яз кечкен сонъ КУЗЬ олур,
Бол берекет джыйылыр,
Къыскъарып башлар куньлер,
Гедже сызгъырыр еллер.

КЪЫШТА аяз бузлата,
Пармакъларны сызлата,
Агъарып къала дагълар,
Къарнен ойнай балалар.

Йылнынъ дѣрт мевсими бар:
Яз, Кузь, Къыш ве эм Бааръ,
Дѣрдю дѣрт тюрю олар,
Эпсинде бир шырныкъ бар.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Дозвольте з Вами познайомитись
Чи можна з Вами познайомитись?
Будь ласка, познайомте мене з
Еміралієвим
Я хочу тебе (Вас) познайомити з моім
другом (братом, батьком)
З радістю познайомлюся
Як Вас звати?
Вибачте, як Вас звати?
Мене звати Енвер
Дозвольте Вас познайомити з моім
товаришем
Будь ласка, познайомтесь

Разы олсангъыз, таныш олайыкъ да
Сизнен таныш олмагъа мумкюнми?
Риджа этем, мени Эмираліевнен тангъыш
этсенгиз
Мен сени (Сизни) достумнен (агъамнен,
бабамнен) таныш этмеге истейим
Мемнюниет иле сизнен таныш олурым
Адынъыз не(дир)?
Багъышланъыз, адынъыз не(дир)?
Меним адым Энвер
Сизни аркъадашымнен таныш этмеге мусааде
(я да рухсет) этингиз
Таныш олунгыз, джаным

• Аталар сѣзлери

Эль коюннинъ аты озгъандже, озь коюнънинъ тайы озсун.
Озюнъ озюне эткенинъни душманынъ этмез
Дюнъа бир мердивендир: бири энер, бири чыкъар
Заман замангъа уймаса, сен замангъа уй
Алла бетеринден сакъласын
Адынъ чыкъкъандже, джанынъ чыкъсын
Къоркъунчлы тюш хайырлы чыкъты
Эв алма, къомшу ал
Яхшы къомшу узакъ догъмушынъдан якъындыр
Берекет берсин денильген ерде берекет олур

• Фразеологизмлер

агъзы бар тили ёкъ – а) безропотный, робкий, покорный; б) тихий, молчаливый

агъзым пишти – я уже обжёгся (погорел) на этом деле, я уже учёный

агъзынъдан ель алсын – типун тебе на язык

агъзы-бурнунадже (толдурмакъ) – (наполнить) доверху, вровень с краями

агъзыны бир къарыш ачмакъ – разинуть рот (*от удивления*)

агъзына бир кемик атмакъ – заставить замолчать, заткунть рот *кому-л.*

агъзымдан чыкъты – у меня сорвалось с языка

(агъзындан) лаф къачырмакъ – невольно проболтаться; нечаянно выболтать секрет

халкънынъ агъзына тюшмек – стать предметом разговоров (пересудов), стать притчей во языцех

акълыны алмакъ – огорошить, ошеломить

акълым алмай – я не понимаю

• Осюмликлернинъ адлары

белена – **делимидан** – блекота

беладонна – **гузель киев** – беладона

белотал – **акъ тал** – белотал

белоус – **акъ мыйыкъ** – біловус

белый гриб – **акъ мантар** – білий гриб

бергамот – **бей армут(ы)** – бергамот

берёза – **акъ къайын** – береза

верба – **тал** – верба

верба белая – **акъ тал** – біла верба

верблюжья колючка (перекати-поле) – **яндыкъ, къамгъакъ** – верблюдяча колючка

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

древоточец – **терек къурту** – червиця

дроздофил – **кёр чибин** – дроздофіл

дрозд чёрный – **къара тавукъ** – дрізд чорний

дромадер – **бир орькечли деве** – дромадер

иволга – **сары асма къуш** – іволга

индейка – **мюсюр, кокюш, корель** – індичка

ихтиозавр – **ихтиозавр** – іхтіозавр

кабан – **кийик домуз** – кабан

какаду – **дудукъуш** – какаду

кальмар – **кальмар** – кальмар

11 ОН БИРИНДЖИ ДЕРС

• Тойларымыз акъкъында

(Яш несильге ве ана-бабаларгъа)

(Девамы. Башы 10-унджы дерсте.)

Мусульманлар ичюн **ракъы арам**. Буну эпимиз билемиз. Лякин, тойларымызда софраларгъа ракъы къоюлмаса, сайылмай. «Огълума той япаджам, софраларгъа не къояр экеним?» – деген баба башта ичиледжек шейни, яни ракъыны, тюшюне. Ракъы меселеси онда биринджи ерде тура. «Тойда ракъы истегенинъ къадар бар эди» – десинлер, деп, калькуляторны ала да, адам башына къачар грамм бериледжегини сая. Барып ракъы етмейип къалмасын, деп, бир къач ящик арткъач алмагъа тырыша ве эр шейден эвель ракъыны алып анбарына къоя ве, шукюр, энъ керек шей алынды деп севине.

Бакъынъыз! Лянет шейтан ракъыны баса-бас софрамызгъа къойдурта. Бизлер исе, бала киби, онынъ дегенини япамыз. «Зем-зем сувуны» эм озюмиз ичемиз, эм эвлятларымызгъа да ичиремиз. Асыл акъылгъа ятаджакъ шей дегиль. Бу олмайджакъ адет къайда мараздан да келип бизге япышты?

Шашыладжакъ шей, тойны ачкъанда: «Яшларымызнынъ келеджеги ичюн, оларнынъ мабет олмасы ичюн, оларнынъ сагълыгъы ичюн, балалы-чагъалы олмалары ичюн бу къаделерни котерип ичейик, джемаат!» – дейлер ве той джемааты да, онынъ сёзюнден чыкъмайып, ракъы толу къаделерини котерип шербет ичкен киби иче. Эстагъфурулла! Бизге бу къадар шашмаламагъа олурмы? Баба-дедемиз ичип кельгенми? Адамнынъ акълыны алгъан ракъыны къолунъа алып яхшылыкъ тиленирми? Сонъу хайыр олсун, я Раббим!

Ички ичильген ерде айыныкъ башнен бир шей япылмагъаны белли. Онынъ ичюн бизге энъ эвеля софрамыздан ичкини ёкъ этмек керек. «Ичкисиз той олурмы?» – дер бири. Олур! Мен ойле ичкисиз бир тойгъа бардым, пек яхшы олды. Аслында ойле де олмакъ керек дегильми? Ичкини башкъа миллетлер иче экен – иче берсин, эльверсе, эр кунъ ичсин. Шимдики заманда, ичкиджилик башымызгъа бир бея олып къалгъан вакъытта, ичкиден бизге кесен-кес вазгечмек керек.

Ракъы олгъан ерде мытлакъ сарошлар ола (ракъынен берабер акълыны да ичкенлерни эсапкъа алмайыкъ, олар айры бир категориягъа кире). Ракъы севдалары, локъата ракъы таптым деп, ракъы шишесини къолундан тюшюрмей, къаделерни бири артындан бирини юварлата, сигарыны савура, сонъ онынъ башына «думан» энген сонъ, тили курьмеклеше, юрюши аджайип ола. Бир тойда къаршымда отургъан орта яшта бир къадын, сарошкъа бакъып: «Ой, юрюшинъе асрет олайым!» – деди. Бу арада о сарош, абынып, дирекке барып башынен урды. «Ох олсун!» – деди къадын.

Ракъыгъа шишленип, адамлыкъ сыфатыны джойгъан сарош саллам-суллам софра-софрадан юрип, адамларгъа аскъы аса, оларнынъ башыны куте. Базыларынынъ исе келин ве киевнен ойнайджагъы чыкъа, эм озю де келинге якъынджа келип, онынъ янында зиядедже вакъыт кечирмеге тырыша. Бу пек чиркин шей.

Ракъы тюшкюнлери, бир танышым айткъаны киби, акълякъымызгъа зарар кетире, тойларымызнынъ дюльберлигини боза.

Омюр ёлуна биринджи адым аткъан эки яшымызгъа, яхшы, дюльбер адетлер огретмек керекмиз. Бу муим иш исе сарош башнен япылмай.

Алла бизни акъыл-фикирден айырмасын, биз бир сагълам миллет олайыкъ.

(Девамы бар)

- **Девлет тилини ана тили эсасында огренейик**

Ми вже бачились	Биз энди корюшкен эдик
Я Вас уже десь бачив	Эвель мен Сизни бир ерде корьген эдим
Я про Вас багато чув	Мен сизинь акькьынъызда чокь эшиткен эдим
Ви знайомі?	Сиз танышсы(нъы)змы?
Зустріч	Корюшюв, корюшме
Як добре, що ми зустрілись!	Корюшкенимиз не де яхшы олды!
Давно тебе (Вас) не бачив	Сени (Сизни) корьмегеним юз йыл олды
Як ся маєш(те)?	Не япасынъ(ыз)? <i>Я да</i> Насылсынъ(ыз)? Яхшысынъ(ыз)мы?
Добре	Шукюр (<i>я да</i> шукюр Аллагъа) яхшы.

- **Догъру язайыкъ ве лаф этейик**

Ай, мимемалар, вай, мимемалар

(«Исмет Меджитнинъ изинден». «Къырым» газетасында октябрънинъ 28-инде чыкъкъан номерасында дердж олунгъан пародиягъа къаршылыкъ).

Айланайым достчыгъымдан,
Худжур мимеманы таптынъ,
Бир тарафтан кедерлеттинъ,
Лякин эм къувандырдынъ!

Сагъ ол, Исмет!.. Лугъатларны
Дикъкъат иле бакъып тур,
Анда олгъан янълышларны,
Джаным, сыкъ-сыкъ айтып тур.

Барсын энди «гъакъылдай»да
«Р» ич тюшип къалмасын,
«Къаргъа»мыз да янълышмайып
Гъар-гъар деп къаркъылдасын.

Сонъ пардошлар тек мыравлар,
Ич афирмаз шашмалап,
Папий келир тек вакъылдап,
«Къызлар кулер шакъылдап».

Мимемалар, яни такълидий сёзлер (*звукоподражательные слова*) – бу, давушларны, сеслерни, шувулты ве шаматаларны ифаделеген сёзлердир.

Языкълар олсун, башымызгъа кельген сюрдюнюк о сёзлернинъ чокъусыны унуттырды ве бугунъ биз оларны зорнен хатырлап, лугъатларымызгъа кирсетемиз.

Сонъки заман эдебиятымызны, дерсликлерни ве къуланмаларны дикъкъатнен козден кечирсек, баягъы хужур мимеларгъа расткельмек мумкюн.

Исбатламакъ ичюн алты китаптан алынган мисаллеримни кетирейим. Китапларнынъ ады мисаллерде къыскарттылып, къавуслар ичинде бериле:

Мектепке азырланам (М.а.). С.Харахады, З.Касич, Акъмесджит, Тарпан – 2002.

Къырымтатар тили (Къ.т.). Л.Н.Асанова, Симферополь, Доля – 2001.

Фиданчыкъ (Фид.). С.С.Сеттарова, М.С.Сеттарова, Симферополь, Къырымдевокъувпеднешир – 1999.

Элифбе (Эл.). С.И.Харахады, Симферополь, Къырымдевокъувпеднешир – 2000.

Балалар шенълене (Б.ш.). С.И.Харахады, Тарпан – 2000.

Мерабанъыз, балалар (М.б.). С.Налбандова, Акъмесджит, Оджакъ – 2003.

АТ: «И-и-и!» – деп кишней» (?) (М.а., 78 с.).

СЫГЪЫР: «Мо-о-о!» – деп мунърей» (?) (М.а., 78 с.).

Хатырланъыз: Сыгъыр му-у этип мунърей.

МЮСЮР: «Гъул-гъул-гъул» (?) (Къ.т., 45 с.).

КЪАЗ: «Гъа-гъа-гъа – деп гъагъылдай» (?) (М.б., 78 с.); (Къ.т., 45 с.).

Хатырланъыз: Къазлар гъакъ-гъакъ деп гъакъылдай.

КЪАЗ БАЛАСЫ: «Га-га-га» (?) (Къ.т., 5 с.).

ТИЛЬКИ: «М-м-м» (?) (М.б., 77 с.); «Хи-хи-хи» (?) (М.б., 7 с.).

АЮВ: «О-о-о-о!» – деп багъыра» (?) (И.а., 78 с.); «М-м-м» (?) (М.б., 15, 25, 109 с.); «М-м» (?) (М.б., 23, 107 с.);

«бакъайымм...м-м» (?) (М.б., 26 с.).

КИРПИ: «Фу-фу» (?) (М.б., 13 с.); «Фи-фиф» (?) (М.б., 64, 67 с.); «Фыр-фыр-фыр» (?) (М.б., 93 с.).

ТАВШАН: «Хм-м» (?) (М.б., 21 с.).

КОПЕК: «Гъав-гъав» (?) (М.б., 37 с.); «Гъав-гъав-в» (?) (М.б., 52 с.); «Гъав-гъав-гъав – деп афыра» (?) (М.б., 38, 78 с.).

Хатырланъыз: «Аф-аф-аф этип афыра».

МЫШЫКЪ: «Мияу-у» (?) (М.б., 44 с.); «Мияу-у-у» (?) (М.б., 98 с.); «Мияу-мияу-у» (?) (М.б., 52; «Мияу-мияу» (?) (М.б., 52 с.).

Хатырланъыз: Мышыкъ мияв эте.

ПАРДОШ: «Мияу-у» (?) (М.б., 69 с.).

Хатырланъыз: Пардош мырав-мырав мыравлай.

КЪОЙ: «Ба-ба-баа – деп багъыра» (?) (М.а., 78 с.).

Хатырланъыз: Къойлар магърай.

КЪОЗУ: «Мекекек» (?) – деп мекелей» (?) (М.а., 78 с.); «Ме-е» (?) (М.б., 37 с.); «Ме-ме-е» (?) (М.б., 38 с.); «Ме-ме-ме» (?) (М.а., 62).

УЛАКЪ: «Ме-ме» (?) (М.б., 62 с.); «Ме-ме-ме» (?) (М.б., 73, 74); «М-м-м» (?) (М.б., 73 с.).

ГОГЕРДЖИН: «Гуруль-гуруль – деп гургульдей» (?) (М.а., 78 с.).

Хатырланъыз: Гогерджинлер гургуль-гургуль гургульдей.

ТОРГЪАЙ: «Чыкъ-чырыкъ, чыкъ-чырыкъ!» – деп чивильдей» (?) (М.а., 78 с.).

Хатырланъыз: Торгъай чивиль-чивиль чивильдей.

КУКУКЪУШ: «Ку-ку, ку-ку» (?) (Эл., 51 с.).

Хатырланъыз: Кукуккъуш ку-кук, ку-кук деп къычыра.

ЙЫЛАН: «Фысссс» - фысылдай(?) (М.а., 78 с.).

Сабрие Эреджепованы хатырланъыз: «Къулагъынъа йыланчыкълар сызгъырсын!»

КЪАРГЪА: «Къаар» (?) (М.б., 37 с.); «Къар-р» (?) (М.б., 49 с.); «Къаар-къаар» (?) (М.б., 22 с.); «Къаар-къаар-р» (?) (М.б., 38, 39); «Къаар-къаар-рр» (?) (М.б., 17 с.); «Къаар-р, къаар-р-р» (?) (М.б., 19 с.).

ТАВУКЪ: «Къыд-къыд-къыдакъ – деп къыдакълай» (?) (М.а., 78 с.); «Къо-къо-къо-окъ!» (?) (М.а., 27 с.); «Къо-къо-къок» (?) (М.б., 53 с.); «Ко-ко-ко» (Къ.т., 4 с.); «Къа-къа, къа-къа, къа-къа-къа» (?) (М.б., ...).

«Къыт-къыт-къыдакъ» (Къ.т., 45 с.) – *бу догъру!*

ХОРАЗ: «Ку-ка-ре-кок» (?) (М.а., 87 с.); «Къо-къо-къо» (Къ.т., 4 с.); «Кок-ко-рк-кок» (?) (Б.ш., 188 с.); «Къо-къо, къо-къо, къо-къо-къокъ» (?) (Б.ш., 7, 100 с.); (М.б., 7 с.); «Къу-къу-ре-къу» (?) (М.б., 9 с.).

«Ко-ка-ре-ко-к» (Эл., 51 с.) – *бу догъру!*

ЧИПЧЕ: «Пи-пи» (?) (Къ.т., 47 с.); «Путь-путь!» этип юрем мен» (?) (Фид., 7 с.); «Чип-чип-чип» (?) (М.б., 54 с.); «Чуй-чуй-чуй» (?) (М.б., 76 с.); «Чюй-чюй» (?) (М.б., 77 с.); «Чюй-чюй-чюй» (?) (М.б., 76, 179 с.);

Хатырланъыз: Чипче чивиль-чивиль чивильдей.

«Сиз, Пардош агъа, мени даа бильмейсиз. Меним ойле кескин сесим бар, мына эшитинъ: **Кек-кек-кери!!!**» (М.б., 71 с.).

БАКЪА: «Квакъ-ха-ха, квакъ-ха-ха!» (?) (М.б., 27 с.).

Мына бугунъки вазиятимиз, мимеларымызнынъ алы-чулу бойле. Айванларымызны, шашмалатып, чешит тюрю кычыртамыз. Амма «Шашмаламалымыз!»

• Аталар сёзлери

акъыллы бильгенини айтыр, акъылсыз не айкъаныны бильмез – умный не говорит того, что знает, дурак не знает того, что говорит

акъыллы душман акъылсыз досттан яхшыдыр – услужливый дурак опаснее врага (*букв.* умный враг лучше глупого друга)

акъыл паранен сатылмаз – *погов.* ум за деньги не купишь

акъыл яшта дегиль, баштадыр – *посл.* ум не в возрасте, а в голове; не суди по летам, а суди по уму

акъшам ашагъаныны сабагъа унутмакъ – быть очень забывчивым (*букв.* забыть утром, что ел вечером)

алемнинъ агъзы торба дегиль ки, тикмейсинъ – *погов.* на каждый роток не накинешь платок (*букв.* человеческие рты не торба, чтобв зашить)

• Фразеологизмлер

акълы кельди – он образумился

акълыны башына топламакъ – поумнеть, образумиться, взяться за ум

акълына тюшмек – вспомнить; прийти на ум

акълындан чыкъмакъ – забыть

акълындан чыкъармамакъ – крепко держать в памяти

акълы етишмек – не быть в состоянии понять

акълы-фикри эгленджеде – что бы он не делал, у него все мысли о развлечениях

акълына кельмек – прийти на ум; лезть в голову

акълына къоймакъ – задумать, задаться целью

- **Осюмликлернинъ адлары**

бледная поганка – **акъчиль агъув мантар** – блідна поганка

вереск – **ер матрачы** – верес

веснянка – **бааръ чичеги** – крупка

ветреница (анемона) – **маниса лялеси** – анемона

вика – **сычан берджимеги** – вика

виноград – **юзюм** – виноград

вишня – **вишне** – вишня

водоросль – **сув осюмлиги** – водорість

волчьи ягоды – **бабугъан** – вовчі ягоди, жимолость

вьюн полевой – **чѣль сармашыгъы** – в'юн польовий

12 он экинджи дерс

• Янъы йылынъыз хайырлы олсун!

Сайгъылы ватандашларым!

2007 сенеси де келип чыкъты. Омрюмизнинъ бир йылы даа кечти. Биз эп даа ерлешамаймыз, эп даа къасеветлерден ве мусибетликлерден къуртуламаймыз. Лякин пек мугъаймайыкъ, совет зулумындан къуртулгъанымыз киби, бугунъки агъыр вазиеттен де, иншалла, бир хайырлысынен къуртулырмыз. 18 йыл ичинде баягъы бир нетиджелерге ириштик, оны кормелимиз ве, шукюр этип, талабымызны девам этмелимиз.

1944 сенеси къолумыздан тартып алынгъан девлетчилигимизни, акъ-укъукъымызны, эвлеримизни ве эр бир шейимизни къайтартмагъа истесек, биз эп арекет этмек керекмиз. Акъикъат бизим тарафымызда. Алла бизге сабыр берсин, кучъ-къувет берсин, юрек берсин. Янъы йыл бизлер ичюн къуванчлы олсун, джумлемиз ниетлеримизге етейик!

Бирлик бизни бирликтирсин. Бирлик олгъан миллет – къараман миллеттир. Башкъасынен иши олмайып, тек озюни билип юрьген арамызда олмасын. Аталарымызнынъ: «Сюрюден айырылгъан сюрюнип олер!» – деген икметли сёзлерини унутмайыкъ. Агъа-къардаш киби олайыкъ. Бир-биримизни севейик, бир-биримизге ярдым этейик.

Бизни бирлештирген да бир муим шей бар, бу – миллетимизнинъ тилидир. **Тилимиз – темелимиздир!** Тилимизни билейик, балаларымызгъа огретейик, олар тильсиз къалмасын. Эвлятларымыз бульбуль киби озъ тилинде лаф этсин! Бугунъ, бала-чагъамыз рус тилине кечип кетип тургъан вакъытта, козюмизни ачайыкъ. Дакъкъасы-сааты паалы, тырышайыкъ да миллий мектеплер, миллий сыныфлар ачтырайыкъ, неслимиз озъ тилинде окъусын, адетлерини огренсин ве бильсин. Миллетимизнинъ озъ педагогикасы эсасында тасиль корип, балаларымыз ана-бабасыны, сой-сопуны, Миллети ве Ватаныны къайгъыргъан окъумыш инсан олсун. Бу ишни ярынгъа къалдырсакъ, кеч олур.

Янъы йылынъыз хайырлы олсун!

• Тойларымыз акъкъында

(Яш несильге ве ана-бабаларгъа)

(Девамь. Башы 10, 11-инджи дерслерде.)

Тойларымызда **оюнлар** узундан узун ола, къарары къачырыла. Буны эписи айта.

Адетиндже, тойнынъ башында бир урьметли адам чыкъып, джемааткъа тешеккюр бильдире ве келиннен киевге сыджакъ, юрекке ве акъылгъа яткъан сёзлер айта, яхшылыкълар, сагълыкъ-селяметлик, узун омюр, бахтлы кунълер тилей. Бираздан келиннинъ (киевнинъ тоюнда – киевнинъ) къардашлары я да якъын адамлары ортагъа чыкъарыла, ве олар тойны оюннен ача. Бу яхшы адет ве бунъа кимсе къаршы дегиль.

Лякин оюн башлагъанынен, акъча япыштырмагъа чыкъалар. Олар эр бири чалынгъан аваны боза ве озюнинъ бегенген авасыны сымарлап, ортадакилернинъ бирине, сонъ экинджисине якъынлаша, къолларыны котерип оларнен ойнай, сонъ акъча япыштыра. Бунъа баягъы вакъыт кете. Ай-ай, акъча япыштырмагъа чыкъкъанлар чокъ олмаса, я кимерде чалгъыджылар янында баягъы адам топлана. Бир тойда оларны аселет сайдым. Келиннен киев ойнай эди. Эписи олып 90 адам олды (бу 45 чифт). Оларнынъ пара япыштырмасы **бир бучукъ саат (!)** девам этти.

Бу «манзарагъа» бакъып тойгъан адамлар бир-эки лаф этейим деп, янындаки адамгъа чевириле, лякин чалгъынынъ къулакъ тындырыджы сесинден лаф этип оламай. Сонъ суса ве андамында лип-лип бакъып отура.

Башта той джемааты оюнджыларгъа авесликнен, меракънен бакъа. Лякин оюнлары узагъан сайын меракъ сёне. Атта сабыры биткен адамлар: «Уф-ф... Энди битирсе экенлер... Бездирдилер», – дей. Амма авалар эп сымарлана, чалгъыджылар эп чала, оюнджылар эп ойнай. Даа бир тойда бир танышым: «Бу не хыярнынъ къарарсыз-къантарсыз оюны... Етер энди!» – деп, ачувланды, турды ве тышарыда сигар ичип отурды. Оюн исе эп девам этти.

Якъында бир тойда бир сааткъа якъын ойнагъанларыны мен озъ козюмнен корьдим.

Бир тойда келиннинъ къардашлары бир сааттан зияде ойнагъан. Олар токътагъан сонъ ортагъа къуда тарафтан ойнамагъа чыкъарылгъан яшлар да бир сааткъа якъын ойнагъан. Эписи олып оюнлары **эки бучукъ сааткъа** якъын девам эткен.

Бу хусуста мен бир чалгъыджынынъ фикрини сорадым. «Ё-ё-ёкъ, агъам, адетни бозмагъа олмай. О оюнджыларнынъ озъ сою ве якъын адамлары бар, олар чыкып акъча япыштырмаса, айып олур», – деди. «Я оюнлар пек узап кете де!..» – дейджек олдым. Сёзюмни агъзымдан къакъып алып: «Узаса не? Узасын. Онынъ ичюн де онъа той дейлер!» – деди. Мен артыкъ бир шей айтмадым. Чалгъыджынынъ бу меселеге башкъа козьнен бакъкъаныны анъладым.

Башкъа бир чалгъыджы исе: «Тойгъа биз бираз къазанмагъа келемиз – бу, ачыкъ лаф. Бизге: «Чал!» – дейлер, биз чаламыз. Ббала-чагъамыз бар, бизге пара керек. Аз ойнайлармы, чокъ ойнайлармы – айып этменъиз, оны озълери бакъсын», – деди.

Бундан сонъ мен бир той саибине барып, онъа: «Осман агъа, ортада ойнагъанларнынъ оюны пек узады, гъалиба!» – дедим. «Э, догъру айтасынъ, узады!» – деди о. Айса микрофонны къолунъызгъа алып: «Сагъ олунъыз, дживанларым, яхшы ойнадынъыз, машалла. Энди невбетни даа бир ойнайджакъ яшларымызгъа берсек яхшы олур!» – деп айтсанъыз, я да аттырсанъыз, олмазмы? «Эбет, айтылса яхшы олур эди... Лякин мен буны япамам... Джанлары агъырыр... Барсын, олгъаны киби ола берсин!» – деди.

Мына, вазиет бойле. Тойдаки етишмемезликлерни коремиз, тюзетмек кереклигини анълаймыз, лякин оларны тюзетмеге недендир сакъынамыз. Тойларымызнынъ исе лезети, шырныгъы къача.

Энди не япмалы, не ишлемели деп, чокъ тюшюндим... ве башыма бойле бир фикир кельди: **МЕСЕЛЕНИ ЧЕЗЕДЖЕК – ОЮНДЖЫЛАРНЫНЪ ОЗЮ!!!** Къарарыны олар бильмек керек! Бильмеселер, айтмакъ керек. Он беш дакъкъа ойнадылармы, етер. Токътап, микрофонны къолуна алып: «Айып этменъиз, бизим ойнагъанымыз етер. Сагъ олунъыз, Алла эйилигинъизге къайтарсын!» – деп ерлерине отурса, пек яхшы этерлер. Инанынъыз, кимсе оларны зорлап бир даа ортагъа тартмаз.

Даа бир теклиф: пара япыштырмагъа **дёртер адам** чыкъа, келиннен киевнинъ янына экишер-экишер олып келе ве, чокъ узатмайып, бир къарарынен ойнап, япыштыра. Бойле япылса, эки кере аз вакъыт кетер.

(Девамы бар.)

• Шиирлер, йырлар

Янъы йыл тюркюси

Муз. С. Какуранынъ

Эски йыл тез кечти,
Биз бираз денъиштик,
Тюрлю шей, тюрлю кунъ

Биз корип кечирдик.

Умютлер багълайыкъ,
Гонъюллер ачылсын,
Ойнайыкъ, йырлайыкъ
Шенъ чалгъы янърасын!

Багъламасы:

Янъы йыл, янъы йыл,
Эр эвге сен кельдинъ,
Янъы йыл, янъы йыл,
Сен ишанч кетирдинъ.

Эр кунюнь, Янъы йыл,
Эйиликнен толсун,
Ялварам, Янъы йыл,
Мабетлик тек олсун!

Заметсиз ёл олмаз,
Эм къакъар, эм саллар,
Огюне бакъ бираз,
Тюзелир бу аллар.

Янъы йылнен кельсин,
Бизлерге шенъ кунълер,
Джумле халкъ севинсин,
Сонъ юзьлер де кулер!

Самуил Маршак

Серсем сычан баласы акъкъында масал

Ана сычан баласыны юкълата,
Баласына айненнилер о айта:
«Ненни, балам, ненни-ненни, ай-ненни,
Саба отъмек къурусы беклер сени».

Сычан баласы эрке оськен,
Хатрин саймай, анасына шай деген:
«Сесинъизни бегенмейим – инджечик,
Манъа яхшы дая тапынъ шимдичик!»

Ана сычан папийге чапып бара:
«Даялыкъ эт балама, – деп ялвара, –
Кельсе бугунъ, айненнилер йырласа,
Бир яхшылыкъ эт, бешигини салласа».

Папий келе сычанчыкъкъа вакъылдап:
«Козълеринъни юм, – дей, – юкъла, вакъ-вакъ-вакъ,

Гольден чешит боджек тутып кетиририм,
Азлыкь этсе, сывалчан кьошып беририм!»

Серсем сычан баласы эрке оськен,
Хатрин саймай, папийге де шай деген:
«Айненнинъиз пек худжур, папий аптем,
Сёзюнъизнинъ манасына зорнен етем».

Ана сычан бакъагъа чапып бара:
«Даялыкь эт балама, – деп ялвара, –
Кельсе бугунъ, айненнилер йырласа,
Бир яхшылыкь эт, бешигини салласа».

Бакъа келе сычанчыкькъа бакъылдап:
«Козьлеринъни юм да юкъла: бакъ-бакъ-бакъ,
Къурт-къырмыскъа, комар тутып келирим,
Сёз динълесенъ, тек санъа ондан беририм».

Серсем сычан баласы эрке оськен,
Хатрин саймай, бакъагъа да шай деген:
«Сесинъиз, менимдже, пек къаба,
Комар дейсиз?... Ашасын оны бакъа».

(Девамы бар)

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Як твої (Ваші) справи?	Не бар не ёкъ?
Як твоє (Ваше) здоров'я?	Сагълыгъынъ(ыз) насыл?
Як твоя (Ваша) сім'я?	Къорантанъ(ыз) яхшымы?
Як твої (Ваші) діти?	Бала-чагъанъ(ыз) насыл?
Як вдома?	Эвдекилер насыл?
Як батьки?	Ана-бабанъ(лар) насыл?
Все гаразд.	Шукюр, яхшы(дыр)лар.
Непогано.	Шукюр, бир къарар (бир ёрукъ).
Все добре.	Шукюр, эр шей яхшы.
Що нового?	Не янъылыкълар бар?

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

камбала – элек балыгъы, къалкъанбалыкъ – камбула
камышница – сув тавугъы – камишница
камышёвка – къамыш бульбули – очеретянка
канарейка – канарья – канарка, канарейка
капустница – къапыста кобелеги – капусница
каракал – къара къулакъ – каракал
каракатица – мерекеп балыгъы – каракатиця

каракурт – **къара къурт** – каракурт
карась – **табон балыгы** – карась
карп – **карп** – короп

13 ОН УЧЮНДЖИ ДЕРС

• Тойларымыз акъкъында

(Яш несильге ве ана-бабаларгъа)

(Девамы. Башы 10, 11, 12-инджси дерслерде.)

Бугунь даа эки меселе акъкъында лаф этейик.

Биринджиси, тойнынъ узунлыгъы акъкъында. Эр шей бир къарарынен олса, яхшы ола дейлер. Гедже саат бирде я да экиде (кимерде исе учъте ?!?) битмеген той яхшы той дегиль, бу той – ярамай той, чюнки чевре этрафкъа джайрагъан чалгъы сеси бу ерде яшагъан инсанларгъа раатлыкъ бермей, олар чорлана, нервалана, той саибининъ ве чалгъыджыларнынъ фикирсизлигини, тюшюнджесизлигини сёге. Акъикъаттан да, кимерде гедже саат учъте бир сарошнынъ микрофонгъа къаршы бугъа киби окюргенини эшитесинъ. Олян, къарарыны къачыргъан бу адамнынъ йырламагъа истеги чыкъкъан олса, оны да анда динълеген адам олса, йырласын, тек микрофонсыз йырласын. Онынъ сеси микрофонсыз да яхшы чыкъа!

Экинджи меселе. Не акъылгъа хызмет этип, бизлер келиннен киевни 11-лерден сонъ, кимерде исе 12-лерге якъын ойнамагъа чыкъарамыз? Не себептен буны биз бойле кеч япамыз? Ким биле оны, эписи ойле япа дейлер. Келишмеген шей! Бакъынъыз, тойгъа 8-ге чагъырылгъан джемаат энди 2 сааттан зияде отуруп, ашайджагъыны ашап, ичеджегини ичип, сейир этеджегини этип ве яваш-яваш эвлерине къайтып башлагъан вакъытта биз, энди вакъты кельди деп, келиннен киевни оюнгъа давет этемиз. Не келишмеген шей. Базыда келин ве киев ойнамагъа чыкъаджакъта тойнынъ яры джемааты энди олмай, той азбарында келиннен киевнинъ энъ якъын адамлары сюзюлип къала, догърусыны айтаджакъ олсакъ, олар да инелер устюнде отургъан киби отура.

Артистлеримизден бири: «Санагъа чыкъкъанда зал ичинде адам аз олса, кейфим бозула, ильхамым къача, амма толу залны коръсем, ильхам беш-он кере арта, юрегим осе, бутюнлей башкъа тюрлю олам», – деди. Пек догъру. Яшларымыз да ойнамагъа чыкъкъанда бутюн джемаат еринде олса, не къадар яхшы ве дюльбер оладжакъ, эм яшларнынъ юреги де даа зияде оседжек.

Эбет адамлар тойны аселет ташлап кетмей. Бугуньки «чапа-чап яшайыш»ында эр кимнинъ озюне коре иши бар, ондан себеп олар тойдан эртедже туруп кетмеге меджбур ола.

«Келиннен киевни эвельдже ойнатмакъ керек», – деген фикирни сонъки вакъытта сыкъ айтып башладылар. Эшиткениме коре, бир тойда дегиль де энди чокъ тойда ойле япкъанлар. Пек яхшы олгъан. Шу тойларнынъ биринде башта келиннинъ къардашлары тойны оюннен ачкъан, сонъ киев тарафтан эки адам чыкып ойнагъан. Бундан сонъ «общий танец» олгъан. Бунъа эписи олып бир саат вакъыт кеткен. Бир беш дакъкъа тыныш алынгъан сонъ ойнамагъа келиннен киевни чыкъаргъанлар. Оларнынъ оюны да бир къарарынен олгъан. 35-40 дакъкъагъа якъын ойнагъан сонъ, **киев баланен келин озълери токътап: «Сагъ олунъыз, ойнагъанымыз етер. Энди башкъалары да ойнасын»,** – деп ерлерине барып отургъан. Той исе девам эткен.

Саат он экилерден сонъ къоран тепильген, ракеталар атылгъан ве той биткен, бутюн джемаат мемнун къалгъан.

Коресинъизми? Азы – къарар, чокъу – зарар деген лафта эсас бар!

(Девамы бар)

• Окъуйджыларымызнынъ иджадындан

Гузель тилимиз акъкъында яшларымызнынъ фикирлери

Ферузе Алимова, 2-нджи курс студенти

Эбет, Къырым меним Ватаным! Къырымтатар халкъы меним халкъым! Къырымтатар тили меним тилим! Мен буны ич бир вакъыт унутмазман ве озъ халкъыма, Ватаныма ярдым этмеге тырышарман!

Ана тили акъкъында раметли оджамыз Азизе Фазыловна: «Ана тилини озюмиз бильмесек, огренмесек, балаларымыз огренмесе, бизлер дигер халкъларнен къарышып кетермиз, ассимиляция олурмыз», – дей эди.

Бир талевенинъ анасы: «Меним балама къырымтатар тили керекмей, бугуньки куньде бу фен онъа керекмей, о бир ерде къулламай. Балам география, эсап, тарих, физика фенлерини огренсин. Олар онъа керек», – деди. Бу сёзлерни о рус тилинде айтты, озъ тилинде анасы да баласы да лаф этамай эди. Мен бунъа шаштым...

• Шакъалар, лятифелер

Алла шакъа ве кулькюден айырмасын

- Амет агъа, айтсанъыз, кокте къач йылдыз бар?
- Къач оладжакъ, меним сакъалымда къач сач олса, о къадар.
- Ёкъ, инанмаймыз.
- Инанмасанъыз, сай да бакъынъыз.

- Бир шейни манъа юз кере айттырма.
- Сиз манъа юз кере айтмадынъыз.
- Юз кере олмаса, докъсан докъуз кере.
- Докъсан докъуз кере де дегиль.
- Айса не къадар?
- Бу аткъанынъыз учюнджи сефердир.
- Корьдинъми? Ама сен бир айткъанда анъламалысынъ.
- Айса не ичюн учъ кере айтасынъыз?

• Шиирлер, йырлар

Самуил Маршак

Серсем сычан баласы акъкъында масал

(Девамы. Башы 12-инджи дерсте.)

Ана сычан арангъа аткъа бара:

«Даялыкъ эт балама, – деп ялвара, –
Кельсе бугунь, айненнилер йырласа,
Бир яхшылыкъ эт, бешигини салласа»,

«И-гъо-гъо! – деп келе ат яваш-яваш, –
Баладжанлым, табиатым пек юваш,
Онъ янынъа ят да юкъла, бебейим,
Джылап санъа торбасынен берейим»,

Серсем сычан баласы эрке оськен,
Гъарип аткъа, хатрин саймай, шай деген:
«Сесинъизден отюм патлай, пек къоркъам,
Джылабынъыз керек дегиль, ашамам»,

Гъарип ана домузгъа чапып бара:
«Даялыкъ эт балама, – деп ялвара, –
Кельсе бугунъ, айненнилер йырласа,
Бир яхшылыкъ эт, бешигини салласа»,

Домуз келе сычанчыкъкъа фыркъылдап:
«Козълеринъни юм, – дей, – юкъла къурулдап,
Мени динълеп эгер яхшы юкъласанъ,
Маркоф олур огюнъде саба турсанъ».

Серсем сычан баласы эрке оськен,
Домузгъа да, хатрин саймай, шай деген:
«Фыркъылдынъыз кечмей, кетинъиз тез-тез,
Маркофынъыз тансыкъ дегиль, керекмез».

(Девамы бар)

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Де мешкаеш(ете)?	Къайда отурасынъ(ыз)?
Чим захоплюешся?	Ненен огърасасынъ?
Де працюеш(ете)?	1. Къайда ишлейсинъ(из)? 2. Къайда чалышасынъ(ыз)?
Коли ти (ви) приїхав (приїхали)?	1. Сен (сиз) не вакъыт кельдинъ(из)? 2. Сен (сиз) не заман кельдинъ(из)?
Чи добре доїхали?	Яхшы келип чыкътынъызмы?
Як доїхав (доїхали)?	Насыл келип чыкътынъ(ыз)?
Заходьте, будь ласка.	Киринъиз, джаным.
Проходьте!	Буюрынъыз! (Кечинъиз!)

• Аталар сёзлери

Алладан къоркъмагъандан къоркъмалы – надо бояться того, кто не боится Аллаха
алтын атеште сыналыр, инсан – иште – золото познаётся в огне, человек в работе
алышкъан къутургъандан бетердир – привычка хуже бешенства
истер ташны башкъа ур, истер башны ташкъа ур – что в лоб, что по лбу; всё равно

яхшы табиат – севиндирир, яман табиат – кусьтюрир – хороший характер радует, плохой - вызывает отвращение

Гузеллерден энъ гузели ким? Кимни севсенъ - о гузель. – Какая из красавиц самая лучшая? Та, которую любишь.

Бир уфакъ бала балабан олгъандже, бир балабан адам къарт ола – Пока ребёнок станет взрослым, один взрослый становится старым

Къызым санъа айтам, келиним сен динъле – Дочь, тебе говорю, а ты, невестка, слушай (и делай выводы)

• Фразеологизмлер

агъзындан бал акъа – он говорить медовые речи

агъзынен берабер – вровень с краями

агъзыны бир къарыш ачмакъ – разинуть рот (*от удивления*)

агъзына бир кемик атмакъ – заставить замолчать, заткунть рот *кому-л.*

(агъзындан) лаф къачырмакъ – невольно проболтаться; нечаянно выболтать секрет

агъзы-бурну еринде – у него всё на своём месте, всё при нём

агъзындан чыкъмакъ – сорваться с языка

агъзында тили ёкъ – а) безропотный, кроткий, покорный; б) тихий, молчаливый

халкънынъ агъзына тюшмек – стать предметом разговоров (пересудов), стать притчей во языцех

• Осюмликлернинъ адлары

виноград – **юзюм** – виноград

вишня – **вишне** – вишня

водоросль – **сув осюмлиги** – водорість

волчьи ягоды – **бабугъан** – вовча ягода

вьюн полевой – **чёлъ сармашыгъы** – в'юн польовий

вьюнок – **сармашыкъ, куньдюз сефа** – повій

вяз – **къарагъач** – в'яз

георгина – **йылдыз чичек** – жоржина

герань – **еране** – герань, генранія

гиацинт – **зумбуль (сюмбюль)** – гіацинт

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

кашалот – **кашалот** – кашалот

кенгуру – **кенгуру** – кенгуру

кефаль – **кефаль, джылар** – кефаль

кит – **кит** – кит

клёст – **тогъай торгъайы** – шишкар, клест

клещ – **къасарткъы** – кліщ

клоп – **къандалай** – клоп

кобчик – **боздогъан** – кібчик, кібец

коза – **эчки** – коза

козёл – **теке** – цап, козел

- **Анатомия терминлери**

кровеносные сосуды – **къан дамарлары** – кровеносни судини

кровообращение – **къан айланув**ы – кровообіг, кровобіг

кровеное давление – **къан басымы** – кров'яний тиск

кровеный ток – **къан акъымы** – кров'яний біг

крестец – **секиз козь кемик** – крижі

ладонь – **авуч** – долоня

лёгкие – **акъ джигерлер** – легені

лоб – **манълай** – лоб

лобная кость – **манълай кемик** – лобова кістка (кість)

локоть – **тирсек** – лікоть

14 ОН ДЁРТЮНДЖИ ДЕРС

• Февральнинъ 21-инде – Бутюндюнья тувгъан тиль куню

Сайгъылы ватандашлар! Дюнъяда 2500-ден зияде тиль къулланыла. О тиллернинъ эр биринде лаф эткен халкъ бар. Эбет, олар бакъша тиллерни де огренип о тилледе де лаф эте, лякин биринджи ерде оларда озъ тили тура ве олар ичюн, бу да табий бир шей, озюнинъ тилинден яхшы тиль ёкъ. Асырлар девамында эр бир халкънынъ аналары балаларына сабийликтен башлап озъ тильни огретип кельген. Тиль ичинде миллетнинъ адетлери, тарихы, менталитети, этнопедагогикасы ве этноэтикети бар, онынъ ичюн де олар несильден-несильге балаларгъа ашланым келе. Тувгъан тильге масаллар, аталар сёзлери, айтымлар, тапмаджалар, тезайтымлар, йырлар ве чынълар язылгъан. Оларнынъ эр бири ичинде олгъан малюмат баланы озъ халкъы рухунда тербиелей, онъа миллий чизгилер, миллий менталитет ашлай.

Къырымтатар халкъынынъ да башкъа тиллерден эксик олмагъан озъ тили бар. Эждатларымыз, баба-деделеримиз озъ Ватаны - Къырым топрагъында асырлар девамында бу тильде лаф этип кельген, балаларына огреткен. **Бугунъ исе, айыплар олсун, тилимизнинъ вазияти пек агъыр.** Тилимиз бир агъыр хастагъа бенъзей, бизлер исе онъа айланып бакъмагъа вакъыт тапамаймыз. Бунъа не демек мумкюн? Бу шашыладжакъ лякъайтлыкъны насыл анъламакъ мумкюн?

Озъ тилини бильген ве озъ тилинде лаф эткен инсан озъ миллетининъ темелини пеките. Озъ тилини бильмеген ве озъ тилинде лаф этамагъан адам исе шашмалап башкъа кумеске барып кирген тавукъкъа ошай. Ондан миллетине, халкъына бир файда ёкъ.

**Не алимден, не афыздан файда ёкъ тиль бильмесе,
Озъ халкъынен озъ тилинде беджерип лаф этмесе,
Бош чичеклер ачар, тюшер, ич де мейвасы олмаз.
Шай да инсан, тиль бильмесе, ондан бир эсер къалмаз.**

Келинъиз, ватандашларымыз, догъмуш баламызны джандан севип, башкъа миллетнинъ баласына денъиштиргенимиз киби, озъ тилимизни де севейик, оны унутып, ёгъурып кетип, башкъа тильге кечип кетмейик, озъ тилимизни огренейик, эвлятларымызгъа огретейик, олар озъ тилинде севине-севине лаф этсин!

Къырымда къырымтатар (къырым) тили яшасын ве янърасын!

• SOS!!! ИМДАТ!!! Тилимиз ёкъ олув хавфы астында

Сайгъылы ана-бабалар, къартана-къартбабалар! Бугунъ балаларымыз ве торунларымызнынъ не тильде лаф эткенини эшитемизми? Не себептен бизлер озюмиз де **рус тилинде** лаф этип, не ичюн **озъ тилимизни** унутамыз?

Алымыз не оладжакъ, достлар?

Не вакъыт акълымыз келеджек?

Джемаатымызнынъ козю не вакъыт ачыладжакъ?

Ватанымызгъа, баба-деде топрагъына къайтып кельген сонъ

БИЗ

**башкъя миллетлер ичине къярышып,
ёкъ олып кетеджекмизми?**

**Ассимиляция деген аждагъя бизлерни къяпып ютып йибереджекми?
Ёкъ!**

Эджатларымыз, баба-деделеримиз ве озюмиз ким олгъанымызны унутмайыкъ. Бизим озъ тилимиз барлыгъыны ве оны огренмек, бильмек ве балаларымызгъя огретмек керек олгъаныны анъламалымыз. Совет девринде агъзымызны ачырмай, серсемлетмек ичюн башымызгъя урып тура эдилер. Азмы? Ватанымызгъя къяйткъан сонъ да бизлерни даа не къядар урмакъ, не къядар таптамакъ, ашаламакъ, чекиштирмек, кыйнамакъ ве эзип-ёгъурмакъ керек?

Етер!

Вакъты кельди. 18 йылдан берли Ватанымыздамыз.

Юкъусырап юрьген татар огълу, татар кызы, энди уян.

Озъ тилинъе, озъ дининъе, озъ адетлеринъе япыш!

Башкъя тиллерни бильсенъ – биль, лякин башкъя тильге бутюнлей берилип, башкъя миллерге ярайджакъ олып, оларнынъ огюнде ялтакъланып, оларны къувандырып, шашкъан папий киби шашмалап юрьме, ашаланма, менлигинъни таптатма.

Сен кимседен эксик дегильсинъ.

Озъ миллетинъни, озъ тилинъни, Ватанынъ Къырымны джандан севген инсан ол!

Алла

**джумлемизни кыыл-фикирден ве тилимизден
айырмасын!**

• Тойларымыз акъкъында

(Яш несильге ве ана-бабаларгъя)

(Девамы. Башы 10, 11, 12, 13-юнджи дерслерде.)

Энди исе, сайгъылы окъуйджыларым, Тюркиеде корип кельген бир той акъкъында айтайым. Бир къач йыл о ягъында Тюркиеге бармагъя кыысмет олды ве анда тесадуфен бир тойгъя расткельдим. Бизим делегация бир салонгъя акъшамлыкъ ашамагъя кирди. Бакъсакъ, ортада беяз урьтюнен орътюльген узун бир софра тура, устюнде аш-сув, къавалты, вазалар ичинде чичеклер къяюлгъан – анълашылгъанына коре, бу софра кимлернидир беклей эди. Бизлерни залнынъ о бир тарафына алып кетип отурттылар.

Чокъ кечмеден къяпылар ачылды, салонгъя экишер-экишер олып, адамлар кирди ве шу софра башына кечип-кечип отурды. Чалгъы даа ёкъ. Олар озъ арасы эджаннен лаф эте, шакъалаша, кулюше. Бир-эки дакъкъадан салонгъя келин ве киев келди. Олар софранынъ башында къалдырылгъан эки ерге барып отурды. Бундан сонъ, бу джемаатнынъ арасындан эсли бир адам турып, фужерни къялуна алды (онынъ ичинде шампан шарабы ярым этип къяюлгъан эди) ве озъ тилинде яшларны никях тойларынен хайырлады. Ондан сонъ башкъялары даа бир шейлер турып-турып айтты, кулюштилелер ве фужерлеринден бир къач ютум ютып, ашкъя буюрдылар. Эм ашай ве эм лаф этелер.

Бираздан чалгъыджылар чыкъты ве йырджылар йырламагъя башлады. Инанмазсынъыз, софра башында олгъан бутюн джемаат (аджайип шей!) оларгъя къяшулып йырлап башлады. Бунъа мен, догърусы керек, шашып къалдым, ве бутюн той джемаатынынъ бойле къяшулышып йырлагъаныны пек бегендим (буюклернен берабер балалар да йырлай эди!). Бакъынъыз, яшлар, эсли-башлылар, балалар – эписи йырнынъ сёзлерини биле (!) ве йырлай. Не къядар яхшы адет!

Экими, учъми тюркю йырлангъан сонъ оюн авалары чалынып башлады. Той джемаатынынъ чокъусы ве оларнен берабер келин ве киев де ойнамагъя чыкъты. Эписи ойнай. Акъча

япыштыргъан адам олурмы экен деп бакъып турдым, лякин кимсе кимсеге акъча япытырмады. Къомшумдан сорадым: «Бу адет оларда ёкъ», – деди. Эписи джошкъун ойнай эди.

Оюн вакътында аякъчылар софрагъа башкъа ашлар кетирип къойды. Учъ оюндан сонъ чалгъы сеси кесильди, эр кес келип озъ ерине отурды. Кене лаф кочъти, кене шакъалар, кене шар-шамата, шень кулькю. Бираздан сонъ эр кес къошулышып, чалгъыджыларнен берабер эки йыр даа йырлады. Ондан сонъ эр кес кене оюн майданына чыкъты, ойнады.

Бир бучукъ саат девам эткен бойле шеньликтен сонъ, той битти ве мусафирлер кулюше-кулюше чыкъып кетти. Салонда тек аякъчылар къалды, олар софраны тез-тез джыйыштырды да кетти. Салон тынчыды.

Бойледже, бу тойда эписи, бир къоранта адамлары киби, тойны низамнен, шень, меракълы ве файдалы кечмесине озюнинъ иссесини къошты. Четтен сейир этип я да джаны сыкъылып отургъан ёкъ эди.

Той джемааты кеткен сонъ мен тюшонджеге далдым ве бу тойны озюмизнинъ тойларымызнен тенъештирип отурдым. Билесинъизми, эгер манъа той япмагъа керек олса эди, бойле япар эдим деген фикирге кельдим. «Аз олсун – саз олсун», – деген сёзлеримизде акъикъат бар.

Озюнъиз бакъынъыз, башта бир, джемаат бир вакъытта кельди, тойгъа саатларнен кимсе кимсени беклеп отурмады. Бу инсанларнынъ юксек медениетли олгъанынынъ косътергичидир.

Экинджи, кельген джемааткъа бир-биринен лаф этмеге чалгъы кедер этмей. Джемаат шень-шерамет кейфлене-кейфлене ашай, иче (ичкини, меним анълагъаныма коре, олар кейфни бираз арттырмакъ ичюн иче), джумленен берабер йырлай (!) ве джумленен берабер ойнай. Кимсе кимсенинъ башыны кутъмей, аскъысыны асмай, нечюн десенъиз сарош ёкъ.

Учюнджиде, той пек узап кетмей, вакътында бите. Бизде исе (буны юрек агърысынен айтам) кимерде гедже саат учъте биле микрофондан чыкъкъан седа этрафта яшагъан адамларгъа раатлыкъ бермей.

Дёртюнджиде, Тюрклернинъ шу тоюнда чалгъыджылар о къадар бир къарарынен ве ерли чалды ки, кимсе чалгъы сесинден тюнъюльмеди, кимсенинъ лафына о кедер этмеди.

Бешинджи, пара япыштырмакъ ичюн «очирит»те (яни невбетте) турмакъ, узундан-узун ойнамакъ, келин ве киевни терлеткендже ойнатмакъ деген шей оларда ёкъ. **Бойле низамлы тойны ким бегенмез? Бизим тойларымыз да бойле низамлы олгъаныны джандан истер эдим. Биз кимседен эксик дегильмиз. Пек истесек, бизим тойларымыз башкъаларнынъ тойларындан да яхшы олур.**

Софраларгъа яшларымызнынъ огюне ракъыны обалап къойып, тойларымызны сарошлар дискотекасына чевирмейик, джаным-джаным адетлеримизни унутмайыкъ, миллий юзюмизни джоймайыкъ.

Бир вакъытлары бизни бездирген «шабашлы» тойлардан вазгечкен эдик, энди бойле «бесшабашный» тойлардан да вазгечсек, яхшы олур дейим.

(Девамы бар)

• Окъуйджыларымызнынъ иджадындан

Гузель тилимиз акъкъында яшларымызнынъ фикирлери

Ферузе Алимова, 2-нджи курс студенти

Шимди мен квартира тутам. Квартиранынъ иеси (саиби) рус къартанайы, лякин къырымтатар тилинде пек яхшы лаф эте. Бакъынъыз, рус апайы олса да къырымтатар тилини биле! Акъшамлары экимиз отурып къырымтатар тилинде субетлешемиз. Бунъа насыл къуванмазсынъ?!!

Мен эписи яшларымызны ана тилимизни окъуп огренмеге чагъыраман. Келинъиз тилимизни огренейик, оны джанландырайыкъ ве озъ тилимизде бульбуллер киби сёйленейик.

Тилимизни сакълап къалайыкъ

Адилъ Муртазаев, Багъчасарай 5-инджи миллий мектебининъ мезуны

Семетдешим! Козюмизни ачайыкъ,
Тиль джюлув беясындан къачайыкъ.
Элли йыл гъурбетте олмады гъайып,
Ватангъа къайтып, джойсакъ – олур айып.
Балдан татлы тилимизни джойсакъ биз,
Разы олмаз бизден балаларымыз.

• Гузель адетлеримиз

Тылсымлы сёзлер

Машалла! Эвалла! Аферин! – Браво!, Молодец!, Вот это да!

Аш татлы олсун! – Приятного аппетита!

Эльхамдюлилля, берекет берсин! – Слава Аллаху, да пошлёт Он нам изобилие!

Хош кельдинъ(из)! – Добро пожаловать!

Огъурлы ёллар олсун! – Счастливого пути!

Саба шерифинъ(из) хайырлы олсун! – Доброе утро!

Акъшам шерифинъ(из) хайырлы олсун! – Добрый вечер!

Геджелер хайыр! – Спокойной ночи!

Санъа (сизге) мувафакъиетлер (енъишлер, ютукълар, къазанчлар) тилейим! – Желаю тебе (вам) удачи!

Алла сагълыгъынъ(ыз)ны берсин (или сагъ-селямет ол(унъыз))! – Желаю тебе (вам) здоровья!

Бал киби татлы тилимиз

– Сагъ ол, балам, Алла сагълыгъынъны берсин! Мени унутмайсынъ, келип-келип ал-хатырымны сорайсынъ, ярдым этесинъ.

– Озюнъиз сагъ олунъыз, Фатма апте. Сиз манъа анам кибисинъиз, мен сизни анам киби севип-саям ве не керегинъиз олса, эр вакъыт ярдымгъа азырым.

– Сагъ ол, огълум, пек гонълум хош, Алла хайырлы мырадынъны берсин!

Меним балам озектен...

(Яш аналар ичюн)

(Ах, меним) бала(чыгъы)м!

(Ах, меним) эвлядым!

(Ах, меним) огълум (къызым)!

(Ах, меним) бир дане(чиги)м!

(Ах, меним) джан(чыгъ)ым!

(Ах, меним) джигер(чиг)им!

(Ах, меним) джаным-джигерим!

(Ах, меним) балым-шекерим!

(Ах, меним) балдан татлы бала(чыгъы)м!

(Ах, меним) дюньяда энъ татлы балам!
(Ах, меним) (гузель) кьозу(чыгъы)м!
Эки козюм! Козюмнинъ бебеги!
Козюмнинъ нуру (ярыгъы)!
(Ах, меним) алтын киби балам!
(Ах, меним) тосун(чыгъ)ым!
(Ах, меним) эрке танам!

• Кябе ёлу

Гедже чыкып ачыкъ кокке бакъсакъ, миллиардларджа йылдыз уюри (скопление) ве газлардан ибарет олгъан ве без къушакъ киби узанып кеткен Кябе ёлуны корьмек мумкюн.

Кяинатта Кябе ёлу киби 100 миллиардгъа якъын уюр бар. Кябе ёлу ичинде 100 миллиард йылдыз бар. Дюнья – шу йылдызлардан бирининъ этрафында айланып тургъан ве ойле пек балабан олмагъан бир ёлдаштыр (небольшой спутник).

Йылдызлар исе бир-биринден пек узакъ тура. Дюньягъа энъ якъын йылдызнынъ балабанлыгъы кунештен 27 миллион кере зияде. Кунешнинъ балабанлыгъы исе, дюньядан 1 миллион кере зияде. Дюнья кунештен 150 миллион километр авлакъта тура.

• Аталар сёзлери

Дюнья бир мердивендир: бири энер, бири чыкъар – Этот мир как лестница: один спускается, другой поднимается

Заман замангъа уймаса, сен замангъа уй – Если время не такое, какое бы хотелось, научись жить в такое время.

Берекет берсин денильген ерде берекет олур. – Там, где желают, чтобы было изобилие, там оно и будет.

Башкъа ильнинъ падишасы олгъандже, озъ илинънинъ фукъареси (къулу) ол. – Чем быть падишахом чужой страны, лучше будь бедняком (рабом) в своей стране.

Яхшы ат арпасыны, яман ат къамчысыны арттырыр. – Хорошей лошади увеличивают порцию ячменя, дурной – удары кнутом.

Адынъ чыкъкъандже, джанынъ чыкъсын. – Лучше умереть, чем приобрести дурную репутацию.

Чагъырылгъан ерге къуш бол, чагъырылмагъан ерге таш бол. – Куда пригласят, туда лети птицей, куда не пригласят – стань камнем, не ходи.

Ишлемеген демирни тот басар. – Бездействующая железная вещь покрывается ржавчиной.

• Фразеологизмлер

акълына кельгенини япмакъ – делать то, что взбрѣдет на ум, поступать необдуманно

акълы кесмек – понимать, соображать

акъыл огретмек – поучать

акълыны ойнатмакъ – сойти с ума, лишиться рассудка

акъылгъа сыгдаджакъ шей дегиль – уму не постижимо

акълы еринде дегиль – у него не все дома

не акъылгъа хызмет эте? – на что он рассчитывает?; на что он надеется?

озюни тутмагъа бильме – уметь вести себя

• Осюмликлернинъ адлары

гвоздика – **къаранфиль** – гвоздика
бледная поганка – **акъчилъ агъув мантар** – блідна поганка
бессмертник – **къара баш от** – безсмертник, сухоцвіт
жасмин – **ясимен** – жасмин
железное дерево – **демир агъач** – залізне дерево
жимолость – **ханым эли** – жимолость
жёлудь – **пелит фындыгъы** – жолудь
звездчатка – **йылдыз от** – зірочник
зверобой – **садеф от** – звіробій
земляника – **тав джилеги, къанлы кираса** – суниця

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

козлёнок – **улакъ** – козенея
кокон – **къоза(къ)** – кокон
колибри – **колибри** – колибрі
комар – **канар, сиврисинек** – комар
коноплянка – **кендир къушу** – коноплянка
короед – **къабукъ боджеги** – короїд
коростель – **былдырджын къылавузы** – деркач
королёк – **чалы къушу** – корольок
коршун – **чайлакъ** – шуліка, коршак
котёнок – **мышыкъ баласы** – котеня

• Анатомия терминлери

лопатки *анат.* – **куреклер** – лопатки
лучевая кость – **чакъмакъ кемик** – променева кістка (кість)
межрёберные мышцы – **къабургъа арасы адалелер** – міжреберни м’язи
мизинец – **чинатий (я да кичик) пармакъ** – мізинець
миндалевидные железы – **бадем пичим безлер** – мигдалевидні залози
миокард – **миокард** – миокард
мозг – **мий** – мозг
молочные железы – **сют безлери** – молочни зслози
мочевой пузырь – **сийдик къувугъы** – сечовий міхур

15 ОН БЕШИНДЖИ ДЕРС

• Кельди баарь нур сачып, Наврез кьокъуй мор сачып...

Наврез – халкъымызнынъ аджайип байрамларындан биридир. Бу байрам эр йыл мартнынъ 21-инде къайд этиле. Къадимий заманлардан берли Наврез зираатчыларнынъ байрамы олып кельген. Бугунъ де Наврез – кой ходжалыгъы ишлеринен багълы байрамымыздыр.

Улькешынасымыз Рефат агъа Къуртиев «Къырымтатарларнынъ такъвим мерасимлери» («Календарные обряды крымских татар») адлы китабында язгъаны киби, Наврез айы – тарлаларда ишлернинъ башлангъан айы сайыла.

Наврезге, адетиндже, эр бир эвде азырлыкъ корюле: кобетелер, локъумлар, чибереклер, тавукъ этинден лакъша шорбасы ве балаларгъа дагъытмакъ ичюн йымырталар пишириле. Бундан гъайры богъдай унундан беяз эльва, шекеркъыйыкъ, къурабие ве дигер татлы ашлар япыла. Буртюк къавени эвельден къавурып, чекип азырлап къоялар. Софрагъа бал, пекмез, къызылчыкъ ве айва татлысы къоюла.

Балалар эв-эвден юрип Наврез йырыны йырлай. Эв саиплери балаларгъа пишкен йымырта, джевиз, фындыкъ, мейва къурусы ве татлы шейлер бере.

Наврез геджеси къызлар, ешилъ антерлер кийип (*бу тюз – ешерип кельген баарнинъ тимсалидир*), сачларына чичеклер, боюнларына, къулакъларына ильванлар такъалар ве бирининъ эвине топлаша ве къысметлерини бильмеген истеп, фал бакъа я да бакътыралар, къысметлерини бильмеге ашыкъа. Нишанлысы олмагъанлар эки кунъ эвель гуль тереги тюбуне бардакъ толу сув ичине юзюк ве боюнджакълар ташлай, сонъ, Наврез геджеси келип, энъ яш къызнынъ козьлерини багълап, бардакъ ичиндеки шейлерни чыкъарталар. О къыз юзюклерни чыкъаргъанда, юзюкнинъ саибесине (шакъа тарзында) онынъ такъдирини айта.

Къартлар саба намазындан сонъ мезарлыккъа бара ве дуалар окъуп, ольгенлерни анъа. Мезарлыкъны темизлей, мезарларны тертипке къоялар.

Дуаларында къартлар Алладан бол берекет, сагълыкъ-селяметлик ве айван сюрюлерининъ артмасыны истей.

Эр бир эвде байрам софралары япыла, шень-шерамет вакъыт кечириле.

Наврез байрамынъыз хайырлы олсун!

• Халкъынъа ярдым этеджек олсанъ, къолунъдан кельгенини яп

Мусульман ве тюрк халкъларынынъ мешур маарифчиси, янъы къырымтатар эдебиятынынъ яратыджысы, истидатлы языджы ве газетаджысы (*яни публицисти*), къырымтатар тилининъ ислятчысы (*яни реформаторы*), миллий деврий матбуатнынъ яратыджысы, къырымтатар тилинде язылгъан эдебиятнынъ неширджиси, мектеп дерсликлери ве къулланмаларынынъ муэллифи, миллий окъув муэссиселеринде окъутувнынъ теракъкый (прогрессив) усулларынынъ пропагандаджысы, мусульман ве тюрк алемининъ белли ве нуфузлы ичтимаий-сиясий эрбабы **Исмаил бей Мустафа огълу Гаспринский (1851–1914)** парлакъ омюр яшады ве пейгъамберимизнинъ яшына келип, вефат этти.

Къырымтатар халкъынынъ улу инсаны 63 йыл омюр ичинде озъ миллети ичюн япкъан ишлери къарарсыздыр. Исмаил Гаспринский дюньягъа белли «Терджиман» газетасынен берабер махсус къадынлар ичюн «Алем-и нисван» журналы, арап тилинде «Аль-Нахда» газетасы, къырымтатар

тилинде «Миллет» газетасы, реклама илявеси «Илянлар япрагъы», кырымтатар тилинде «Ха-ха-ха» адлы мизахий (юмористик) газета чыкьарды.

Исмаил Гаспринский акъкъында чокъ язылды, языла ве даа язылыр. Онынъ омрю ве фаалиетининъ, эм де «Терджиман» газетасынынъ биринджи акъикъий тедкъикъатчысы озюмизнинъ инсанымыз Сейитгъазы Гъафаров олды. Гаспринский акъкъында гъаелернинъ генераторы олгъан досту Басыр агъа Гъафаровгъа язгъан мектюбинде о: «“Терджиман” газетасынынъ биринджи кунюнден башлап 1915 сенесинедже чыкъкъан санларында басылгъан Гаспринскийнинъ 1300-ден зияде (!) макъалесининъ джедвелини яптым», – деп язгъан эди.

Исмаил Гаспринскийнинъ терджимеиалы акъкъында 2000 с. тарих фенлери докторы В.Ю. Ганкевичнинъ «На службе правде и просвещению» адлы салмакълы монографиясы чыкъкъан эди. Бу адам Кырым, Москва, Санкт-Петербург архивлери, музейлери ве китапханелеринден ве чокъ дигер менбалардан Гаспринский акъкъында материаллар топлап, оларны огренди, ишледи ве системагъа чекти. Бугунъ кюлумызда олгъан китап – Ганкевичнинъ он йыл девамында япкъан ишининъ нетиджеси олды.

Улу мутефиккиримиз акъкъында архив материалларыны саифелеген ве «Терджиман» газетасында басылгъан онынъ макъалелерининъ серлеваларыны козьден кечирген адам, Гаспринскийнинъ не къадар улу инсан олгъаныны коре.

Биз бахтлы инсанлармыз, чюнки бизим сёнмез йылдызымыз бар. Миллетимизнинъ къараманы Исмаил Гаспринскийнинъ омюр ёлунен кетип, онынъ ишини девам этмек – эр бир маарифчининъ, эр бир Ватанпервер ве миллетпервернинъ шеревли боюн борджудыр.

• Тойларымыз акъкъында

(Яш несильге ве ана-бабаларгъа)

(Девамы. Башы 10, 11, 12, 13, 14-юнджи дерслерде.)

Кунъ-бугунъде халкъымызнынъ маддий вазieti эпимизге белли. Чокъумыз озъ зенаатымыз боюнджа иш тапмайып, базарларда бир шейлер сатып, бутиклерде «реализатор» олып, ве даа бильмем не ерлерде расткельген ишлерни япып, чекишип юремиз. Манълай теринен къазанылгъан пара зорнен къорантамызнынъ богъазына ете. Кимсенинъ ашып ташкъан парасы ёкъ. Бугунъ джемаатымызнынъ чокъусы парасызлар. Арамызда паралы адамларымыз аз, чокъ дегиль.

Бойле агъыр бир заманда, акъча арттырмакъ пек кучъ олгъан вакъытта, айтынъыз, достларым, яшларымызгъа эки той (?) *(эм келин тарафта, эм киев тарафта)* керекми? «Оян, адет олып кельген де!» – дерсинъиз. Лякин, белли олгъаны киби, эр бир адет заманына коре. Заманына уйса, о – яхшы адет, оны кутъмек керек, уймаса – ярамай адетке чевириле ве ондан тез вазгечмек керек. Акълынъызда олса, бир заманларда Кырымда тойларымыз учъ кунъ девам эте эди. Бакъынъыз, шимди энди о адет ёкъ. Не ичюн ёкъ? Заманына уймагъаны ичюн ёкъ. Заманымызгъа келишмеген адетлеримиз бугунъ энди япылмамакъ керек, чюнки юкъарыда айткъан тойларымыз – о вакъытнынъ, эвель заманларнынъ адетине уя эди. Онынъ ичюн адет деген шей денъишип кельген ве денъишип де кетер. Къартларымызнынъ «земанесине коре кеманеси» деген сёзюнде акъикъат бар.

Той япмакъ ичюн бизлер богъазымыздан кытып, башкъа шейлерге акъча бермейип, бир къач йыл эвель акъча топламагъа башлаймыз. Атта арткъач ишлеп бираз даа пара топламакъ ёлларыны да кыдырамыз. Бу – къолай шей дегиль.

Меним фикиримдже, биз маддий тарафтан бир дереджеде озюмизге кельгендже, бираз аякъкъа тургъандже *(башкъа миллетлерде олгъаны киби)*, **келин ве киев тарафы къошулышып БИР ТОЙ япсакъ, ярамай олмаз, валлаи-билля, яхшы олур.** Джебимизге коре иш корейик, бунынъ ич айыбы ёкъ, бу табийй бир шейдир.

Энди тойгъа чагъырыладжакъ джемаатынъ сайысы акъкъында. Тоюмызгъа 200–250–300–400–500 адам чагъырып, тойны базаргъа бенъзетип къоймакъ, менджесине, келишкен шей

дегиль. Тойгъа бу къадар адам чагъырмакънынъ ич аджети ёкъ. Ойле той къалабалыкъ базаргъа бенъзеп къала. Энь якъын адамлар, чагъырылса, етер. Пек узанмагъа керекмей. Инанынъыз, меселени анълагъан адам опыке япмаз, «мени чагъырмадылар» деп кимсе алект къопармаз, джан агъыртысы да япмаз. «Ёргъанына коре аягъыны узата!» – дер, vessелям. Расткелиште лафы чыкъса, той саибине: «Хайырлы олсун келининъыз (киевинъыз)! Алла яшларгъа мабет-мабет яшамагъа ве бала-чагъалы олмагъа къысмет этсин!» – дер, артыны узатмаз. Той япкъан адам да: «Сагъ ол! Алла разы олсун!» – десе, олгъан.

Зенгин адамларымыз да тойларыны бир къарарынен япса, дюльбер олур. Той япып кимсени шашырмагъа керекмей. Бильмиш олунъыз, ойле къарарсыз тойлар этрафында пек чокъ ошек ола. Джемаатымызны шашыраджакъ олсакъ, акъыл-фикирнен япылгъан ишнен, джемаат ичюн япылгъан эйиликлернен шашырмакъ керек.

Биз акъыллы дюльбер миллетмиз, эр вакъыт акъыл-фикирнен иш коръсек, япкъан ишимиз де, арекетлеримиз де дюльбер олур.

(Девамы бар)

• Окъуйджыларымызнынъ иджадындан

Гузель тилимиз акъкъында яшларнынъ фикирлери

Алимова Ферузе, 2-нджи курс студенти

Университетке мен къырымтатар тили факультетине кирген сонъ койге кельгенде манъа бойле суаль бергенлер олды: «Не ичюн сен бу факультетке кирдин? Шимди къырымтатар тили бир ерге къуullanмай, «не престижно», украин тилине кирсенъ олмай эдими?» – дедилер.

Меним пек джаным авурды. Бизим къорантамызда эр вакъыт къырымтатар тилинде лаф ола. Насыл ола да къырымтатар тили «непрестижный» ола? Шимди энди мен биринджи курсны битирип турам ве мында окъугъаныма пек къуванам. Мен къырымтатар тили оджамыз Азизе Фазыловнанынъ манъа огреткен ёлунен кетеджем! Тилимни биледжем ве башкъа тильге оны денъишмейджем.

Багъчасарай

Адиль Муртазаев,

Багъчасарай 5-инджи миллий мектебининъ мезуны

Беш асырлыкъ тарихынъ бар, Багъчасарай,
Герай ханлар межанысынъ, Багъчасарай,
Озь вакътында Пушкин санъа севда олгъан,
Ильхамланып, «Козьяш чешмеси»ни язгъан.

Къырым ханлыгъынынъ пайтахты эдинъ,
Медресенънен дюньяда мешур эдинъ,
«Зынджырлы»нъа башын эгген оджа, мезунлар,
Бугунъ вазиятинъни корип, юрек агълар.

Къабристанлар, азиз ерлер ернен ексан этильген,
Баба-деде башташлары, таш ёлларгъа тешельген,
Къуюларны пислегенлер, чокъракълар къуруп къалгъан,
Халкъ вариети хырпалангъан, онъа балта урулгъан.

Элли йыллык курештен сонъ, миллетим, къайтып кельдинъ,
Джоюкъларны тиклемекчюн бар кучюньнен тирельдинъ,
Пек тырышса, азиз халкъым ниетине тез етер,
Ана-юртта, келир вакъты, кок байракълар ельпирер!

• Шиирлер, йырлар

**Эм оджа, эм дёрт баланынъ анасы –
Зульмарагъа
багъышлана**

Козюньиз айдын, джемаат, бирден учъ батыр догъды!
Зульмарагъа учъ эгизни Раббимиз багъышлады!
Учъ аджайип агъа-къардаш: Аметхан, Сабри, Фахри,
Оларгъа джандан тилеймиз – сагълам олсун эр бири.

Нарим бейге огъланлары буюк къуванч кетирди,
Баба, гъарип, раатлыкъны тюшюнде корер энди,
Лякин мытлакъ келир бир кунъ, осер олар ве буюр,
Анасы ве бабасынынъ къавий таянчы олур.

Зульмарагъа ошагъанлар, Алла берсин, чокъ олсун,
Барсын эр йыл эвлятларнынъ сайысы арта берсин,
Къорантада дёрт баладан эксик олмаса эгер,
Сонъ о вакъыт миллетимиз озъ макъсадына етер!

*«Маарифчи» бирлешмеси адындан
Сейран Усеинов*

**Али агъа Алиевнинъ
80-йыллыкъ юбилейине (2007 с. март 9 куню)**

Халкъымызнынъ пек аджайип инсанлары аз дегиль,
Истидатлы огълан-къызынынъ бешигидир бизим иль,
Кимседен эксик дегильмиз: не рустан, не чуфуттан,
Джалагъайлыкъ – къанымызда, о бизде – аталардан.

Али агъа улу инсан – халкънынъ сёнмез йылдызы,
«Учансув»нынъ, «Фиданлар»нынъ – оджасы, ильхамджысы,
Яш неслимиз ойнамагъа огренип келе ондан,
Къач баламыз келип кечти онынъ джумерт къолундан!

Омюр онъа беш йылда бир юбилейлер багъышлай,
Бол юрекли бу адамны къарты-яшы алгъышлай,
Он еди йыл бар кучюнен чалыша о Ватанда,
Ёрулмакънынъ эсери де, Валла-Билля, ёкъ онда.

Барсын бизим Алягъамыз юз йыл даа яшасын,

Лякин мытлакъ, Алла берсин, омюрлик о яш къалсын,
«Учансув»гъа, «Фиданлар»гъа даим бабалыкъ япсын,
Концертлери ола берсин, бизлерни къувандырсын!

Хайырлы яшлар олсун, сайгъылы Али агъа!

*«Маарифчи» бирлешмеси адындан
Сейран Усеинов*

Самуил Маршак

Серсем сычан баласы акъкъында масал

(Девамы. Башы 13-юнджи дерсте.)

Ана сычан тавукъкъа чапып бара:
«Даялыкъ эт балама, – деп ялвара, –
Кельсе бугунь, айненнилер йырласа,
Бир яхшылыкъ эт, бешигини салласа.»

«Къыт-къыт-къыдакъ, къыт-къыдакъ, – дей тавучыкъ,
Козьлеринъни юм да юкъла, сычанчыкъ,
Юкъла, джаным, янагъынъдан опейим,
Къанатымнен сени яхшы орътейим.»

Серсем сычан баласы эрке оськен,
Тавукънынъ да хатрин саймай шай деген:
«Сесинъизден геджеси юкъум къача,
Мумкюн олса, чекилинъиз узакъча!»

(Девамы бар)

• Аталар сёзлери

Дюнъя бир мердивендир: бири энер, бири чыкъар. – Этот мир, что лестница: один спускается, другой поднимается.

Заман замангъа уймаса, сен замангъа уй. – Если время не такое, кокое бы хотелось, научись жить в такое время.

Берекет берсин денъильген ерде берекет олур. – Там, где желают, чтобы было изобилие, там оно и будет.

Башкъа ильнинъ падишасы олгъандже, озь илинънинъ фукъареси (я да къулу) ол. – Чем быть падишахом чужой страны, лучше будь бедняком (рабом) в своей стране.

Яхшы ат арпасыны, яман ат къамчысыны арттырыр. – Хорошая лошади увеличивают порцию ячменя, дурной – удары кнутом.

Адынъ чыкъкъандже, джанынъ чыкъсын. – Лучше умереть, чем приобрести дурную репутацию.

Чагъырылгъан ерге къуш бол, чагъырылмагъан ерге таш бол. – Куда пригласят, туда лети птицей, куда не пригласят – стань камнем, не ходи.

Ишлемеген демирни тот басар. – Бездействующая железная вещь покрывается ржавчиной.

Чаггырылган ерден кьалма, чаггырылмаган ерге барма. – Куда приглашают – иди, куда не приглашают – не ходи.

• Фразеологизмлер

акълына кельгенини япмакъ – делать то, что взбредёт на ум, поступать необдуманно

акълы кесмек – понимать, соображать

акъыл огретмек – поучать

акълыны ойнатмакъ – сойти с ума, лишиться рассудка

акъылгъа сыгдаджакъ шей дегиль – уму не постижимо

акълы еринде дегиль – у него не все дома

не акъылгъа хызмет эте? – на что он рассчитывает?; на что он надеется?

озюни тутмагъа бильмек – уметь вести себя

• Осюмликлернинъ адлары

гвоздика – **къаранфиль** – гвоздика

бледная поганка – **акъчиль агъув мантар** – блідна поганка

бессмертник – **къара баш от** – безсмертник, сухоцвіт

жасмин – **ясимен** – жасмин

железное дерево – **демир агъач** – залізно дерево

жимолость – **ханым эли** – жимолость

жёлудь – **пелит фындыгъы** – жолудь

звездчатка – **йылдыз от** – зшрочник

зверобой – **садеф от** – звіробій

земляника – **тав джилеги, къанлы кираса** – сунция

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

козлёнок – **улакъ** – козенея

кокон – **къоза(къ)** – кокон

колибри – **колибри** – колибрі

комар – **канар, сюйрюсинек** – комар

коноплянка – **кендир къушу** – коноплянка

короед – **къабукъ боджеги** – короїд

коростель – **былдырджын кылавузы** – деркач

королёк – **чалы къушу** – корольок

коршун – **чайлакъ** – шуліка, коршак

котёнок – **мышыкъ баласы** – котеня

• Анатомия терминлери

лопатки – **куреклер** – лопатки

лучевая кость – **чакъмакъ кемик** – променева кістка (кість)

межрёберные мышцы – **къабургъа арасы адалелер** – міжреберни м'язи
мизинец – **чинатий (я да кичик) пармакъ** – мізинець
миндалевидные железы – **бадем пичим безлер** – мигдалевидні залози
миокард – **миокард** – миокард
мозг – **мий** – мозг
молочные железы – **сют безлери** – молочни зслози
мочевой пузырь – **сийдик къувугъы** – сечовий міхур
мускул – **адале** – мускул

16 ОН АЛТЫНДЖЫ ДЕРС

• Тойларымыз акъкъында

(Яш несильге ве ана-бабаларгъа)

(Девамы. Башы 10, 11, 12, 13, 14, 15-инджи дерслерде.)

Манъа бир танышым: «Тойларымызда келиннен киевни чокътан-чокъ ойнатып, оларнынъ болдуртып сини аламыз, оларгъа азап чектиремиз. Гъариплер терлеп-пише, урбалары сым-сылакъ ола. Мен буны бегенмейим. Бойле олмамакъ керек!» – деди. Танышымнынъ бетинде мемнюниетсизлик чизгилери ойнады. «Бир тойда, – деди о кусъкюн сеснен, – киев ойле терледи – кольмегининъ къуру ери къалмады, бетинден акъкъан терни келип явлукънен сюртелер, лякин кимсе «етер энди!» демей. – Шимдики акълымнен мен киевнинъ еринде олгъан олсам «сагъ олунъыз, тувгъанларым, айып этменъиз, бизим оюнымыз бу къадар», деп, келинни къолундан тутып, ериме отурыр эдим», – деп, бундан сонъ да даа чокъ вакъыт узундан-узун оюнларнынъ келишмегени айтып турды.

Акъыкъаттан да, эр тойда бу вазиятти эпимиз корип турамыз, бегенамаймыз, мен де бегенмейим. Келин ве киев бир къарарынен ойнаса, не къадар гузель оладжакъ. Бу фикирнен чокъ адам разы ола.

Лякин бу фикирге къаршы чыкъкъанлар да бар – бу чалгъыджылар. Келин ве киев аз ойнаса, оларгъа акъча аз тюше. Эбет, бельки, озъджесине олар да акълыдыр. Оларнынъ биринден: «Насыл этсек де, вазиятти тюзетсек, айтылгъаны киби, не шиш янсын ве не де кебап?» – деп сорадым. – О, ачувлы-ачувлы: «Бир шей тюзетмек керекмей, олгъаны киби олсун, чешит шей тюшюнип чыкъарманъыз», – деди.

Анълашылгъанына коре, меселе «пара» деген шейге келир тиреле. Эбет оларгъа тойда бираз къазанмакъ керек. Бу анлашылгъан шей. Онынъ ичюн, эки тарафнынъ да хатрини тапмакъ ичюн, менджесине, чалгъыджыларнен келишилип, оларнынъ иш акъкъыны эвельден бермек керек. Биринджи вакъытта келишмек къолай олмаз, лякин буны япмасакъ, олмаз, тойларымызнынъ сыфаты денъишмез.

Я чалгъыджыларнынъ таксасыны ким айтыр? Олар не къадар парагъа разы оладжакъ? – деген суаль чыкъа. Буны исе тек той саиби ве чалгъыджылар озъ арасы лаф этип анълашмакъ керек.

Айтылгъан сёз – атылгъан окъ киби.

Тойларымызны ачмагъа билейик.

Кимерде тойны ачкъан адам джемаат огюне чыкъкъанда шашмалай къла ве яхшы бир шей айтамай. Базылары исе: «Айды, джемаат, яшларымыз ичюн къаделеринъизни котеринъиз!» – дей ве ойле этип той ача. Амма, джемаат топлангъан ерде айтылгъан сёзлер меракълы, акъылгъа ве юрекке яткъан киби олмакъ керек. Онынъ ичюн, той ачмагъа азырланып барылмаса, олмаз.

Меселя, бир кере тойны бойле ачкъан эдим (*ифадели окъуп тилимни алыштырмакъ ичюн, метин устюнде ишледим: паузаларны, ургъуларны къойдым, акценти олгъан сёзлернинъ тюбюни догъру бир сызыкънен сыздым*):

Акъшам шерифинъиз // хайырлы олсун, сайгъылы мусафирлер!

Бугунъ, бильгенинъиз киби, Айдернен Айшенинъ // никях тою. Тоюмызгъа урьмет этип кельгенинъиз ичюн // келин ве киевнинъ, той саиби // Нариман агъа ве // онынъ омюр ёлдашы // Хатидже аптенинъ адындан // эпинъизге // буюктен-буюк тешеккюр бильдирем,

сагъ олунъыз, Алла сагълыгъынъызны берсин. Эпимизнинъ эйиликлеримизде, бугунъ олгъаны киби, достларымыз // бизнен олсун.

«Эр шей халкънен, яраша!» – деген // къартларымыз.

Сайгъылы достлар! Рухсет (я да мусааде) этсенъыз, джумленъызнинъ адындан // келиннен киевни // мен // хайырламагъа истейим.

Севимли Айдер ве Айше! (Пауза вакътында яшлар еринден тура ве аякъ устюнде туруп динълей). Тоюнъыз // хайырлы олсун! // Бугунъ // сиз эвленесинъыз, къоранта къурасынъыз. Джемаатымыз ичинде // бир // янъы къоранта даа // мейдангъа келеджек. Машалла! Халкъымыз айткъаны киби: «бир никяхнен // къарт олунъыз!» Бир-биринъизни, бугунъ севгенинъиз киби, сонъки кунюнъизгедже // севинъыз, уръмет // этинъиз. Юксек медениетли (высококультурный) инсанлар // олунъыз.

Дживанларым! Бизим // озъ тилимиз бар, оны джандан севинъиз, оны унутманъыз, башкъа тильге оны // денъиштирменъиз. Балаларынъыз олгъанда // оларгъа да // огретинъиз? Олар да // озъ тилинде лаф этмеге // бильсин. Чюнки тилимизнинъ ичинде // эдждатларымыздан (я да баба-деделеримизден) бизге // асабалыкъ къалгъан // алтын киби къыйметли // фикирлер бар.

Ватанынъызны, халкъынъызны севинъиз, къомшу миллетлернен дост олунъыз. Бир вакъыт, бир ерде ве // кимсеге // къул олманъыз, къуллукъ япманъыз (не раболепствуйте), озюнъизни ашалатманъыз, менлигинъизни (своё достоинство) // таптатманъаз.

Айше, ханым, гузель къызым,

Къыйметли киев Айдер!

Частлы-бахтлы олманъызны //

Джумле джемаат истер.

Барсын // нурлу эвинъизде //

Севги // ич де битмесин,

Уръмет, сайгъы оджагъы да //

Аевленсин, сѣнмесин.

Софранъызда // ич бир вакъыт

Аш-сув // битмек бильмесин,

Огъурсызлыкъ, хасталыкълар,

Къапынъызгъа // кельмесин.

Рабби Таала, Къудретлимиз //

Эвлятлар багъышласын,

Аиленъизде // агъа-къардаш //

Дѣрттен эксик // олмасын.

Мабет-мабет // сиз яшанъыз

Омрюнъиз // узун олсун!

Эки бульбульге // ошанъыз,

Юзюнъиз // кулип турсун!

(Пауза япмайып, девам этиле) Севимли Али ве Айше! Мында кельген // сой-соп, къолум-къомшу, таныш-билиш ве // ишдешлеринъиз // бугунъ // тоюнъызны , эбет, яраштырмагъа, оны меракълы этмеге // кельди. Иншалла, ойле де олур!

Сайгъылы мусафирлер, софраларда олгъан аш-сувгъа // буюрынъыз, ашанъыз, ичинъиз. Ашынъыз // татлы олсун! Тоюмыз // хайырлы олсун!

Чалгъыджылар, авасыны чалынъыз!

Тевсиелер:

I.

1. Той ачаджакъ адам мытлакъ огюнден яхшы этип азырланып, сонъ кельмек керек.
2. Айтыладжакъ сёзлерни эзберлеп келинъиз, лякин барып да эзберлеп етиштирамагъан олсанъыз, о сёзлернинъ кягъытта язылгъан метни (тексти) янынъызда олсун, онъа бакъып окъумагъа утанманъыз.
3. Эзберден айткъанда да унуткъан еринъиз олса, кене де кягъыткъа бакъып окъумагъа утанманъыз.
4. Айтмагъа азырлангъан сёзлеринъизни толусынен, бир къалдырмай, эписи айтмакъ керек.
5. Айткъанда – ашыкъмайып, сабырнен айтылса, эр бир сёз анълашылып, динълегенлер хош олур.
6. Сесинъиз яхшы чыкъсын, энъ четте отургъан адам да оны яхшы эшитсин.
7. Сёзлердеки ургъуларгъа (*ударения в словах*) эмиет этинъиз. Ургъуларны догъру къоймасанъыз, лаф анълашылмаз. Онынъ ичюн эписи сёзлерде ургъуларыны бельгиленъиз. Ургъусы сонъки эджада олгъан сёзлерде ургъуны бельгилемесенъиз де олур, чюнки сёзлеримизнинъ эксериетинде ургъу сонъки эджада ола. Юкъарыда берильген метинде ургъулар курсив арифлернен бельгиленген.
8. Тамам онынъ киби де паузаларны къойып чыкъынъыз ве пауза олгъан ерлерде токъталып окъунъыз (*юкъарыда кетирильген метинде паузалар эки конделен таячыкъларнен «//» къоюлгъан*). Ибаре-ибаре (*по фразам*) окъусанъыз, паузаларны тапмакъ кучъ олмаз. Виргюллер олгъан ерде пауза ишаретлери къоюлмай, амма паузалар япыла.
9. Акценти олгъан сёзлернинъ тюрбюни догъру сызыкънен сызынъыз.

II.

1. Шиирни бир кягъыт устюнде дюльбер этип бастырып, дюльбер бир варакъа (открытка) я да адрес ичине къойып, келин ве киевнинъ озлерине де хатыра оларакъ берсенъиз, пек яхшы олур.

• Окъуйджыларымызнынъ иджадындан

Дилявер Кешфединов

Чоргъуна

Балыкълава янында
Койчигим бар – Чоргъуна!
Догъулгъаным мен анда,
Пек азиз бу кой манъа.

Шимди меним эвимде
Кельмешеклер – къазакълар,
Меним догъмуш коюме
Черноречье дей олар.

Къыркъ дёртте олар келип
Бизлерни сюргюн этти,
Коюмизни бегенип,
Озюне мемян этти.

Чоргъуна деген сайын
Юречигим янаджакъ,
Акълымдан, юрегимден
Омюрлик о чыкъмайджакъ.

• Шиирлер, йырлар

Мен окъумыш оладжам

Мен окъумыш оладжам,
Окъуп бильги аладжам,
Гъайрет этип, тырышып,
Яхшы адам оладжам.

«Яхшы окъу!» – дей оджам,
Сёзюни мен тутаджам,
Дерслерни яхшы окъуп,
Яхшы «бал»лар аладжам.

Меселе, мисаль чезем,
Чыкъарам, къошам, болем,
Окъуп, икяе язам,
«Машалла»лар къазанам.

Мен окъумыш оладжам,
Окъуп бильги аладжам,
Гъайрет этип, тырышып,
Яхшы адам оладжам.

• Осюмликлернинъ адлары

злаковые – **башакълылар** – злакові
фисташка – **фыстыкъ** – фісташка
зубница – **тиш оту** – зубніця
иглица – **кирпи чалысы** – голчатник
ива – **тал** – іва, (біла) верба, (біла) лоза
ива ломкая – **морт тал** – іва ломка
ива плакучая – **оксюз (я да салпы) тал** – плакуча іва
ива серебристая – **күмюш тал** – сріблиста іва
иван-да-марья – **эрджай мелевше** – брат-і-сестра
имбирь – **зенджефиль** – імбир

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

кот – **пардош** – кіт
кошка – **мышыкъ** – кішка

краб – **енгеч, павра** – краб
крапивник – **ардыч к̣ъушу** – волове очко
крапивница – **к̣ъыджытк̣ъан кобелеги** – кропив’янка
крестовик – **хачлы бий** – хрестовик
кречет – **ак̣ътог̣ъан, санк̣ъур** – кречет
кровососка – **копек чибини** – кровососка
крокодил – **тимсах** – крокодил
кролик – **к̣ъоян** – кролик

17 ОН ЕДИНДЖИ ДЕРС

• Сонъки чанъ

Мына 2006–2007 окъув йылы да сонъуна етти. Йыл бою тырышып ве гъайрет этип окъугъан талабелер озюнинъ бильги севиесини баягъы арттырып, бир басамакъ даа юксекке котерильди.

Майыснынъ 25-инде Къырымнынъ эписи мектеплеринде, эр йыл олгъаны киби, тантаналы суретте ве байрам сыфатында сонъки чанъ къакъыладжакъ – бу бир аныане олды. Башлангъыч сыныфлар язлыкъ татилге чыккып, учъ ай девамында чешит ерлерде раатланаджакъ я да ана-бабаларынынъ ярдымджылары оладжакъ. Юкъары сыныф талабелерини исе имтианлар беклей. Раатлыкъ оларгъа имтианлардан сонъ келеджек.

14 миллий мектебимизде де бу аныаненен багълы мерасимлер кечириле. Миллетимизнинъ ватанапервер ве миллетпервер несли бу мектеплерде асрала. Мында окъугъан эвлятларымызнынъ фенлер боюнда бильгиси башкъа (рус тилинде окъутилгъан) мектеплерде берильген бильгиден эксик дегиль, бельки де зиядедир. Лякин, сайгъылы ватандашлар, оларгъа **миллий** чизгилер тек **миллий** мектеплерде ашлана. Окъутув башкъа тильде алынып барылгъан мектеплерде балаларгъа башкъа халкънынъ, башкъа миллетнинъ чизгилери (бизим миллетнинъ чизгилерине ошамагъан чизгилер) ашлана.

Бакъынъыз, балаларымызнынъ 82 % рус мектеплеринде окъуй ве тербие ала. Коресинъизми, джаным ватандашларым – 82 %? Бойле кетсе, биз озъ мектеплеримизни ачыртмайып, къол къачлап я да юкъусырап отурсакъ, биз яш неслимизни джоярмыз, озюмиз де халкъ оларакъ гъайып олурмыз.

Биз кимседен эксик дегильмиз: дюльбер ве акъыллы бир миллетмиз. Башкъа миллетлернен къарышып кетсек, Алланынъ огюнде гунакар олурмыз. Чокъ тюрюлю мусибетликлернинъ тюбюнден чыккыан халкъымыз, миллий мектеплер ачырмакъ ишини де, иншалла, мувафакъиетнен беджерир.

Онынъ ичюн, фырсаат даа элимизде экеч, даврамакъ керекмиз, геджелери раат-раат юкълamayып, нелер япмакъ керек олгъаныны тюшюнип, амелий ишлер япмакъ керекмиз. Четтен сейир этип турмайып, эпимиз къолумыздан кельгенини япып, мектеплеримизнинъ сайысыны йыл-йылдан арттырмакъ керекмиз. Унутманъыз, дженктен эвель Къырымда **800-ден зияде** мектебимиз бар эди.

Шу сайыгъа якъынламакъ ичюн бизге чокъ тырышмакъ, чокъ чапкъаламакъ ве даа чокъ давалашмакъ керек оладжакъ. Бу исе къолай иш дегиль, бунъа акъайлыкъ, бунъа джесюрлик керек.

Миллий мектеплерни озюмизден башкъа бизге ачып береджек ёкъ, аксине «достларымыз» къыркъ дереден сув кетирип, бизим башымызны куте, ассимиляция ёлуна тарта.

Сакът олайыкъ! Балаларымызнынъ такъдирини, халкъымызнынъ такъдирини, ватанымызнынъ иакъдирини озюмиз чезмек керекмиз.

Миллий мектеплеримизнинъ сайысыны озюмиз тырышып арттырмакъ керекмиз.

Бу мукъаддес иште Алла къолай кетирсин!

МИЛЛИЙ МЕКТЕПЛЕРИМИЗГЕ БАГЪЫШЛАНА!

ЯШАСЫН ХАЛКЪЫМЫЗНЫНЪ КЕЛЕДЖЕК НЕСЛИНИ АСРАГЪАН МИЛЛИЙ МЕКТЕПЛЕРИМИЗ!

**ЯШАСЫН МИЛЛИЙ МЕКТЕПЛЕРНИ ВЕ СЫНЫФЛАРНЫ БУЮК ЗОРЛУКЪНЕН
АЧТЫРГЪАН АНА ВЕ БАБАЛАР!**

**ЯШАСЫН ТАЛЕБЕЛЕРИМИЗГЕ ЭМ БИЛЬГИ БЕРГЕН ЭМ ДЕ МИЛЛИЙ ЧИЗГИЛЕР
АШЛАГЪАН УРЪМЕТЛИ ОДЖАЛАРЫМЫЗ, МИЛЛИЙ МЕКТЕПЛЕРИМИЗДЕ
ЧАЛЫШКЪАН ИНСАНЛАРЫМЫЗ!**

БИНЪ ЯШАСЫН ДЖЕСЮР ХАЛКЪЫМЫЗ!

Сайгъылы оджалар!

**Ашагъыда берильген терминлер аз да олса сизлерге ярдымджы материал олур.
Алидженап ишинъызде Алла ярдымджынъыз олсун!**

- **Девлет тилини ана тили эсасында огренейик**

У мене до Вас прохання	Сизге (бир) риджам бар
Прошу Вас	(Джаным) риджа этем
Допоможіть мені	Манъа ярдым эт(се)инъыз
Допоможіть, якщо не важко	Замет олмаса, ярдым этсенъыз
Зачекай(те) трохи	Бираз бекле(нъыз)
Візьми(іть)	Ал(ынъыз)
Дай(те)	Бер(инъыз)
Поклич(те), будь ласка	Чагъыр(са)(нъыз), джаным.
Чи можна зателефонувати?	Телефон этмек мумкюнми?

- **Аталар сёзлери**

Башы башкъанынъ акълы башкъа. – Каждая голова мыслит по-своему.

Айтылгъан сёз – атылгъан окъ киби, арткъа къайтмай. – Высказанное слово словно выстреленная пуля, назад не возвращается (*эквивалент*: Слово что воробей, вылетит – не поймашь)

Олюге агъламаз, тириге кульмез. – Не заплачет по умершему и не улыбнётся живому.

Яланджынынъ эви янгъан да инанмагъанлар. – У лгуна сгорел дом и никто в это не поверил.

Башта акъыл олмаса, эки аякъкъа зор берир. – Дурная голова ногам покоя не даёт.

Узакътан давулнынъ сеси хош келир. – Издалека и звук барабана кажется приятным.

Чокъ бильген, чокъ янъылыр (янълышыр). – Кто много знает, тот много и ошибается.

Бакъма, ким айта, динъле, не айта. – Неважно кто говорит, важно то, что он говорит.

Чокъ яшагъан чокъ бильмез, чокъ юрьген чокъ билир. – Не тот знает, кто долго живёт, а тот, кто много исходил.

Къалем къылычтан кескиндир. – Пишущее перо острее кинжала.

- **Фразеологизмлер**

устюн чыкъмакъ – брать верх (*в борьбе, споре и т.п.*)

юректен алмакъ – брать за душу, трогать (*вызывать умиление*)

устюне алмакъ – брать на себя (*ответственность, вину и т.п.*)

орънек алмакъ – брать пример (*с кого-л.*)

сёзини кери алмакъ – брать свои слова обратно
сёз алмакъ – брать слово (для выступления)
озюни тутмакъ – брать (взять) себя в руки (добиться самообладания)

• Мектепте къулланылгъан терминлер

азбука, алфавит – **элифбе**
аккуратное письмо – **мисмилъ язы**
аккуратный – **мисмилъ**
арифметическое действие – **арифметик амель**
аттестат зрелости – **кемалатлыкъ аттестаты**
аттестовать – **аттестация япмакъ**
беглое чтение – **сербест окъув**
беседовать – **субет этмек**
библиотекарь – **китапханеджи**
биография – **терджименал**
большая перемена – **буюк тенеффюс**
быстрый – **тез**
вежливые выражения – **незакетли ибарелер**
вежливые слова – **незакетли сёзлер**
внеклассное чтение – **сыныфтан тыш окъув**
внимательно читать – **дикъкъатнен окъумаъ**
волнистая линия – **далгъалы сызыкъ**
выразительное чтение – **ифадели окъув**
выучить наизусть – **эзберлемек**
глубокие знания – **терен бильги**
детское творчество – **бала(лар) иджады**
дисциплина – **1. низам, интизам (порядок); 2. фен, предмет (наука)**
дневные – **кунъделик дефтер**
задатки – **къабилиет аляметлери**
занятие – **мешгъулиет**
изобразительное искусство – **тасвирий санат**
изображение – **ресим (рисунок), тасвир (описание)**
изображать – **тасвир этмек**
интерес к учёбе – **окъувгъа меракъ**
интересная книга – **меракълы китап**
интересоваться – **меракъланмакъ**
какое сегодня число? – **бугунъ (айнынъ) къачы?**
какой сегодня день недели? – **бугунъ (афтанынъ) не куню?**
календарь знаменательных дат – **муим тарихлар такъвими**
кружок художественной самодеятельности – **бедий авескярлар тегереги**
медлительный – **агъырмакъ**
мелки цветные – **ренкли борчыкълар**
мировоззрение школьника – **мектеплининъ дюньябакъышы**
неграмотный – **окъумагъан, джаиль**
образованный – **окъумыш, саватлы**
обсуждать – **музакере этмек**
обсуждение – **музакере**
одарённость – **истидатлылыкъ**

одарённый – **истидатлы**
остроумный ученик – **зариф талебе**
отличник учёбы – **окъув аляджысы**
педагогическое мастерство – **педагогик усталыкъ**
поведение – **арекет тарзы (я да озюни тута билив)**
подробный рассказ – **тафсилятлы икяе**
понятливый – **зекий, эр шейни тез анълагъан (бала)**
последний звонок – **сонъки чанъ**
похвальная грамота – **шереф ярлыгъы**
правила приличия – **незакет къаиделери**
правила поведения – **арекет тарзы къаиделери**
правило – **къаиде**
прилежание – **чалышкъырлыкъ**
примерное поведение – **ибретли арекет тарзы**
развитый ребёнок – **акъыл-балигъ бала**
рисовать – **ресим япмакъ**
связная речь – **багъламалы нутукъ**
способный ребёнок – **истидатлы (я да къабилиетли) бала**
симпатичный – **шырныкълы**
скромность – **алчакъ гонъюллилик**
совершеннолетний – **чагъына еткен**
совершить проступок – **къабаат ишлемек**
сознательные действия – **анълы арекетлер**
сознательная дисциплина – **анълы интизам**
сообразительный – **зекаветли**
спокойный – **юваш**
способности – **къабилиетлер**
способный – **къабилиетли**
справедливость – **адалет**
справедливый – **адалетли**
старание – **гъайрет**
старательный – **гъарет эткен, гъайретли**
табель ученический – **талебе табели**
талантливый – **истидатлы**
тихий – **сакин**
уважение старших – **буюклерни урьмет этюв**
уверенность – **эминлик**
чертить чертёж – **сызма сызмакъ**

18 ОН СЕКИЗИНДЖИ ДЕРС

• Халкымызнынъ эдеби

Сайгылы окъуйджыларымыз! Бугуньден башлап «Халкымызнынъ эдеби» рубрикасыны сизге теклиф этемиз. (Эдеп – благовоспитанность; приличие, хороший тон.)

Миллий тербие.

Эр бир миллетнинъ озь миллий мектеплеринде миллий тербие алмагъа табиий акъкъы бар. Алимлерден бири: «Сен украин олсанъ, украин ол, немсе олсанъ, немсе ол, англиз олсанъ, англиз ол, татар олсанъ, татар ол!» – деген. Бу саде сёзлернинъ буюк эмиети бар.

Акъикъаттан да, сен украин баласы олсанъ, немсе оламазсынъ, немсе баласы олсанъ, англиз оламазсынъ, англиз баласы олсанъ, кырымтатар оламазсынъ, кырымтатар баласы олсанъ башкъа бир миллет баласы оламазсынъ. **Сен кырымтатар олмакъ керексинъ!** Озь халкъынъны, тилинъни, адетлеринъни бегенамайып, оларны таптап, ёгъурып кетип башкъа халкъкъа къошулсанъ биле, олар сени четтен келип къошулгъан адам деп билир, сен олар ичюн бир кельмешек олурсынъ, онъа коре де урьметинъ олур.

Чаризм ве совет деврининъ джанаварлары тарафындан япылгъан репрессияларыны корип кечирген халкымыз бу фикирлерни яхшы анъламакъ керек. Катырнанынъ вакътындан берли бизни халкъ оларакъ ёкъ этмеге тырышалар. **Бизим къарышып кеткенимизни сабырсызлыкънен беклейлер.**

Кырымда биз бир мустакъиль халкъ эдик, озь тилинде лаф эткен, озь динини ве адетлерини кутъкен инсанлар эдик! Суворовлар, Потёмкинлер ве диг. келип, бизни асты-кестилер, эвлеримизни якъты-йыкътылар. Советлер келип, акъыл-фикри еринде олгъан муневрлеримизни атты, къалгъан халкымызны исе сюргюн этти. Аналарымыз, къартбаба-къартаналарымыз, агъаларымыз, къардашларымыз сюргюнликте вакъытсыз дюньядан кетти, олюлери биле хор олды. Джесюране курешимиз нетиджесинде, шукюр, ватанымызгъа ёл ачтыкъ, 20 йылдан берли къайтамыз.

Такъдир сени! Кырымда да бизни кулерьюзнен беклеген ёкъ экен. Бугунъ бизлерге къара кучълер ёл бермей, казакларнен ве бандитлернен къоркъузмагъа тырыша, сахте «иш»лер ачып, «тюрье»лерде отурта. Девлет мемурлары (чиновниклери) бизни алдатмагъа, чешит айнеджиликнен къолумыздан сонъки капиклеримизни тартып алмагъа тырыша. Баба-деделеримизнинъ топрагъыны бизге бермейип озълери джанаварджасына чайпай. Миллий мектеплеримизнинъ ачылмасынъа биле аякъ тирейлер. Балаларымыз руслашып кетип тура. Яшларымыз шашмалап, башкъа миллет яшлары ве кызыларынен «къарышыкъ» къоранталар къура.

Сайгылы ватандашларым, вазиетимиз мушкюль, буны анълап, ёлумызны шашырмамакъ керек. Ассимиляция балтасындан сакът олмакъ керек.

Башымызда олгъан тюрюлю мусибетликлерден ве белялардан бизни къуртараджакъ – **бизим фааль арекетимиздир.**

Бизни къуртараджакъ муимден-муим шей – бу, **миллий тиль ве миллий тербиедир!** Балаларымызгъа озюмизнинъ тербиемизни берейик, аджайип адетлеримизни оларгъа ашлайыкъ, тилимизни огретейик.

Я Раббим, бизге акъыл-ферасет бер де биз тилимизге сарылайыкъ, тилимизни билейик, эвлятларымызгъа огретейик, оларны озь этнопедагогикамыз эсасында тербиелейик. **Аджайип халкъымыз ёкъ олмасын, яшасын!**

Озь тилини севмеген адамнынъ келеджеги хор олур.

Онынъ балалары озь тилинде лаф этамайып, башкъа тильге кечип кетер, ассимиляция олур, МАНКЪУРТлашып къалыр ве озь халкъындан айырылып, омюрбилля башкъа миллетлерге ялтакълананып юрер.

• Окъуйыджыларымызнынъ иджадындан

Судакъ районы Ай Серез коюнден ТАИР АБЛЯЛИМОВ эки шиведе язылгъан бу йырны раметли чалгъыджы оджаларындан эшитип йырлай ве бизим окъуйыджыларымызгъа да бу йырны багъышлай.

Афгъанистан дагъларында

Афгъанистан дагъларындан,
Сагъ-селямет къайталмадым,
Корьген дюшюм, озь авзымман
Достларыма айталмадым.
Къуванч, севги мен корьмедим
Не анададан, не бабадан,
Яшлыгъыма доялмадым,
Пек яш кеттим бу дюньядан.
Шу геджеси бир дюш де корьдим –
Такъат кетти эллеримден,
Умутсыздан джаным бердим
Афгъанистан дагъларында.
Ялвараман, джан достларым,
Корьген дюшюм табирленъиз,
Кеч къалдырмай, шу куньлерде
Селям язып бильдиринъиз.
Кельди баарь, ачты гуллер,
Ешилленди багъ-багъчалар,
Тувгъанларым, джан достларым
Меним дюркюми айтсынлар.
Ах, достларым, бу не къадар
Мушкюль олюм яш башымман,
Афгъанистанда шеит кетти деп
Башташыма язсынлар.

• Шиирлер, йырлар

Самуил Маршак

Серсем сычан баласы акъкъында масал
(башы 13-юнджи дерсте)

Ана сычан балыккыча чапып бара:
«Даялык эт балама, – деп ялвара, –
Кельсе бугунь, айненнилер йырласа,
Бир яхшылык эт, бешигини салласа».

Балык келе кыуругун бурып-бурып,
Айненнилер йырлап башлай отурып.
Аджайип шей – агзыны ачып-япа,
Сеси чыкмай, аньламасын не айта.

Серсем сычан баласы эрке оськен,
Балыкнын да хатрин саймай шай деген:
«Айненниниз эшитилмей, тувганым,
Зорланманьыз... Сизлерден янды джаным!»

Шашкыан ана – мышыккыча чапып бара:
«Даялык эт балама, – деп ялвара, –
Кельсе бугунь, айненнилер йырласа,
Бир яхшылык эт, бешигини салласа».

(Девамы бар)

• Гузель адетлеримиз

Бал кибитатлы тилимиз

– Аллагыа шукюр, кюмшуларым пек яхшы, пек мулайим инсанлар. Тилимни тишлеп айтайым, бири мангы кыйыш бакмады. Не керегим олса, оларгыча чапып барам. Сагы олсунлар, коксюмден итеп кайтармады, ек демедилер. Биз де оларнен яхшымыз.

– Машалла сизлерге! Онын ичюн: «Эв алма – кюмшу ал» ве «Яхшы кюмшу узак тувганындан якындыр», – деп, аталарымыз нафиле айтмагъанлар.

* * *

– Айды, елджу елуна ярашыр дегенлер, биз энди турайык ве бараджак еримизге эрте-ярык барып чыкбайык.

– Эбет, догру айтасынъыз. Огурлы ёллар олсун сизге. Сагы-селямет олунъыз.

* * *

– Кайда калды кеткени, але даа кельмей. Тюф-тюф, бу балагы не олды экен аджеба? Бир кайырлысынен кайтып кельсе экен, джаным раат олур эди.

– Раатсызланма, Айше апте, келир, иншалла.

* * *

Вай, Аллам я Раббим, недир бунын эткени?!

• Аталар сёлери

Заман замангы уймаса, сен замангы уй. – Живи соразмерно со временем.

Сув кичикнинь, сёз буюкнинь. – Пить предлагают младшим, слово – старшим

Эв сатын алма, кьомшу ал. – При покупке не выбирай дом, выбирай соседа.

Кьомшунынъ тавугъы кьаз корюнир. – Соседская курица всегда кажется гусем.

Яланджынынъ шааты янында ола. – У лгуна всегда есть свидетели.

Татлы сѣз йыланни ювасындан чыкъарыр. – Сладкое слово даже змею из норы вытащит.

Акьыл иши дегиль – баш беясы. – Сделано это не по уму, это беда да и только.

Акьыл айванда да бар, фикир керек, фикир! – Мозги есть и у животных, мысль нужна, мысль!

Акьыл дегенинъ яшта дегиль, башта. – Не возраст определяет ум, а голова.

Анълагъангъа сиврисинек де саздыр, анъламагъангъа давул-зурна да аздыр. –

Понятливый поймёт сказанное комариным писком, непонятливому хоть бей в барабаны – не поймёт.

Бир акьылсыз кьуюгъа таш атар, еди (бинъ) акьыллы чыкъарамаз. – Один глупец бросит в колодец камень, семь (тысячу) умных будут ломать голову, как его оттуда достать.

• Осюмликлернинъ адлары

ирис – **сусан** – ірис, півники

иудино дерево – **эргъуван** – ...

кабачок – **сакъыз къабакъ** (лакъ. **кабачки**) – кабачок

калина – **къансер** – калина

календула (ноготок) – **айнысефа** – нагідка

калужница – **кубу чичек** – куряча сліпота, калюжниця

камыш – **къамыш** – комиш

канна – **канна** – канна

каперс – **каперс** – каперс, капар

капуста – **къапыста** – капуста

19 ОН ДОКЪУЗЫНДЖЫ ДЕРС

• Халкымызнынъ эдеби

«Къарт сѣзюни тутмагъан – къартайгъандже онъмаз»

Эджатларымызнынъ бу сѣзлеринде буюк мана бар. Бу сѣзлер къадимий заманлардан къалгъан анъанелерге эсаслангъан ве онынъ ичюн де къартларымызгъа урьмет этмек адет олгъан ве бу адетни биз кутемиз.

Къартларымыз ве эсли-башлыларымыз – яшайыш икмети саиплери олып, халкымызнынъ яшайыш теджрибесини, эдеп нормаларыны сакълап келе ве осип кельген яшлыкъкъа ашлай.

Эдебимизнинъ талапларындан бир къач мисаль кетирмек ерлидир. Месея, буюклер бир ерге кельгенде яшлар, еринден туруп, оларны къаршылап ала ве къолуны опе, эв саиби исе оларны тѳрге буюртып, тѳрге отуртмагъа ашыкъа.

Софрагъа буюргъанда да софра башында яхшы ерлер буюклерге теклиф этиле, буюклерни яхшы ерлерге отурталар. Яшча адамлар исе къалгъан ерлерге отура.

Буюклер олгъан ерде яшлар сигар ичмез, къычырып-багъырып лаф этмез, куфюр сѣзлер айтмаз. Буюклернинъ янында яшлар догъру отурып, ястыкъкъа таянып ятмаз ве чокъ лаф этмейип, зиядедже буюклернинъ лафыны динълер. «Сув – кичикнинъ, сѣз – буюкнинъ» деген аталар сѣзю де мындан келип чыкъа. Ериндже яшлар да лафкъа къошула ве озъ фикрини айта биле, тек лафкъа къошулмаздан эвель буюклерден афу сорай. Месея, «Айып этменъиз, фикриниз догъру, лякин, менимдже, тек бир ери башкъаджа япылса, яхшы олур» – дей ве озъ айтаджагъыны айта.

Буюкке яшнынъ бир айтаджагъы олса, буюкнинъ тек бир **адыны** айтмай да, **агъа, дайы, эмдже, тата, апте** киби сѣзлерни къошып айта. Месея, **Асан агъа, Меръем апте** ве иляхре. Озюнден буюгине эсли-башлылар да бойле айта, къартлар да.

Буюклернинъ риджасыны яшлар эда этмеге тырыша. Оларгъа мумкюн олгъаны къадар ве къолундан кельгени къадар ярдым эте.

Эдепли адам эр вакъыт буюклернинъ къадрини тапмагъа арекет эте ве онынънен берабер Алланынъ огюнде савап къазана, джемаат ичинде исе онынъ акъкъында: «Бу адам – яхшы адам!» – дейлер.

• Шиирлер, йырлар

Самуил Маршак

Серсем сычан баласы акъкъында масал (башы 13-юнджи дерсте)

Мышыкъ келе сычанчыкъкъа мырылдап:
«Козълеринъни юм, – дей, – юкъла сен раат,
Миявлап санъа айтырым айненни,
Адден-ашыр бегенирсинъ сен мени».

Серсем сычан баласы эрке оськен,
Пек бегенип мышыкъны, о шай деген:

«Сесчигинъиз пек татлы ве муляйим,
Джанынъызнынъ къурбаны мен олайым».

Чапъп келе ана сычан эвине,
Бакъса..., ёкътыр балачыгъы еринде,
Эр бир ерни, байгъуш, чапкъалап чыкъа,
Сычанчыкъны нафле ерде къыдыра.

• Аталар сёзлери

Акълъ бар, фикри ёкъ. – Ум есть, рассудка нет.

Башынъ сагъ олса, къалпакъ тапылыр. – Была бы голова цела, шапка найдётся.

Орнынъ тузу, тозу, къарпызы. – Чего много на Перекопе, так это соли, пыли и арбузов.

Сандыкъ толъ джизинъ олгъандже, арпа бою бахтынъ олсун. – Чем иметь полный сундук приданого, лучше имей маленькое (в рост ячменя) счастье.

Эр кеснинъ баласы озюне татлыдыр. – Каждому своё дитё слаще.

Агъламагъан балагъа эмчек берильмез. – Если ребёнок не плачет, его не кормят.

Бетерден бетери бар. – Это ещё ничего! (*или* это что!), бывает хуже.

Аздамы хайыр, чокътамы? – Ещё не известно от чего больше пользы: от малого недостатка или от большого недостатка.

• Фразеологизмлер

атешке атылмакъ – бросаться в пекло; ввязываться в опасное дело, рисковать своей жизнью

атеш тюшмек – загораться, вспыхивать (о душе, сердце)

атеште янмакъ – попасть в беду, погореть

атешке якъмакъ – ввергнуть *кого-л.* в несчастье, поставить в тяжёлое положение

атеш киби – а) очень горячий; б) живой, проворный; как огонь

эки атеш арасында – меж двух огней, в затруднительном положении

эки атеш арасында къалмакъ – оказаться меж двух огней, попасть в затруднительное положение

бабасынынъ (я да дедесининъ) фиятына – втридорога, безумно дорого, по бешенной цене

• Осюмликлернинъ адлары

капуста – **къапыста** – капуста

карагач – **къара агъач** – карагач

каротель – **токъал маркоф** – каротель

картофель – **къартоп** – картопля

касатик *с.м.* ирис

каучуконос – **каучук осюмлиги** – каучуконос

каштан – **кестане** – каштан

каштан конский – **кийик кестане** – каштан кінський

каштан сладкий – **шахбамате** – каштан солодкий

кедр – **седир (седре)** – кедр

- **Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары**

крот – **кёр сычан** – кріт
крыса – **сычавул** – щур, пацюк
кряковая утка – **кийик папий** – дика качка
кузнечик – **чегертки** – коник
куколка – **къозалакъ (къокълачыкъ)** – лялька, лялечка
кукушка – **кукуккъуш** – зозуля
кулик – **сув чуллугъы** – кулик
куропатка – **кеклик** – куріпка, куропатва
куропатка пустынная – **чилъ** – куріпка (куропатва) пустинна
куница – **сусар** – куница

- **Анатомия терминлери**

надгортанник – **гъыртлакъ устю кемирчеги** – надгортанник
надколенник – **тиз къапакъ** – надколінок
надпочечные железы – **буйрек устю безлери** – надниркови залози
наковальня (*кость*) – **сандак кемиги** – ковадло
нёбная кость – **танълай кемик** – нёбна кість
нерв – **синъир** – нерв
нервная система – **синъирлер системасы** – нервова система
нижняя челюсть – **аст ченге** – нижня щелепа
нога – **аякъ, баджакъ** – нога
ноготь – **тырнакъ** – ніготь

20 йигирминджи дерс

• Халкымызнынъ эдеби

(Яш аналаргъа)

Баланъыз акъыллы олгъаныны истейсинъизми?

Ким истемез оны? – дер меним сайгъылы окъуюджыларым. Эбет, эпимиз истеймиз, амма баланы акъыллы асрап чыкъармакъ ичюн не япмакъ керек олгъаныны яш ана-бабаларнынъ чокъусы бильмей. **Къартана-къартбабалардан соранъыз, олар айтыр!**

Джевабы пек саде: тильнен мийнинъ арасында пек сыкъы багъ бар, онынъ ичюн **баланен биринджи кунюнден башлап, мумкюн олгъаны къадар, чокъ лаф этмек керек**. Нелер айтмакъ керек дерсинъиз? Не айтсанъыз айтынъыз, тек индемейип отурманъыз. Индемейип отуруп бир нетиджеге иришилъмез. Месея, чалышмайып, бир шей этмейип, эв къурып чыкъмагъа мумкюнми? Мумкюн дегиль. «Арекетте – берекет!» – деген аталарымыз. Бу айтымны тар дегиль де, кенъ анъламакъ керек.

Аш пиширге азырлыкъ коресинъизми, чамашыр ювасынъызмы, эвинъизни джыйыштырасынъызмы – нenen мешгъуль олсанъыз да баланъызны бир дакъкъа унутмайып, онен лаф этип турынъыз. Месея, шорба пиширмек ичюн сизге къартоп артламакъ керек олса, оны баланъызгъа айтып-айтып япынъыз: «Шимди, балам, биз къартоп артлайджакъмыз. Къайдадыр бизим къартобымыз? А-а! Мына мында экен, къана биз оны башта ювайыкъ. Ювмакъ ичюн не керек – эбет, сув керек, сув къартопнынъ устюнде олгъан топракъны юва, темиз эте. Я сабун керекми? Ёкъ мында сабун керекмей, сабунны биз эллеримизни, бетимизни ювгъанда къуллаунамыз. Ана энди, пычакъ деген алетни алып, биз оны къабугъындан артлайыкъ...».

Макъсадына иришмек ичюн, баласынынъ акълыны инкишаф эттирмеси ичюн, анасы кунъ бою не япса, оны болдурмайып, усанмайып баласына айтып турмакъ керек.

Баланынъ тили ачылмаздан эвель, о анасына дикъкъатнен бакъып, динълеп ята. Анасынынъ агъзы насыл ачылып-япыла, онынъ агъзындан насыл сеслер чыкъа, олар не мананы бильдире, анасы лаф эткенде онынъ бети, мимикасы насыл денъише ве иляхре – буларнынъ эписини бала менимсей, акълында къалдыра. Сонъ, келе бир кунъ, биринджи сеслерни, биринджи сёзлерни бала озю айтып башлай. Ондан сонъ **баланынъ: «Бу не?, Бу не?, Я бу не?» суаллерининъ сонъу олмай**. Дюнъяда не бар не ёкъ, бала эписини бильмеге истей. Озюнинъ суаллерине о джевап беклей.

Кимерде анасы болдура, эси кете ве баланы тез-тез ашатып юкълатмагъа тырыша. Я да бала юкъламаса, онынъ агъзына «сосканы» (эмзикни) тыкъмагъа ашыкъа. Эбет, акъикъаттан да анагъа енгиль дегиль, онынъ иши пек чокъ, эр шейге етиштирмек керек. Лякин, баланы догъургъан сонъ, оны дюнъягъа кетирген сонъ онынъ акъыллы олмасыны истеген ана, эсас боюн борджуны унутмай.

Сайгъылы яш ана-бабалар, Алла сизлерге бала асрамакъ меселесинде сабыр берсин, кучъ-къувет берсин, акъыл-ферасет берсин. Къорантанъызда дёрт баладан эксик олмасын, олар – бизим ишанчымыз ве келеджегимиздир!

Балаларынъыз акъыллы осип чыкъса, миллетимиз де акъыллы бир миллет олур!

• Шиирлер, йырлар

Корней Чуковский
Сейран Усеиновнынъ терджимеси

Цокотуха чибинчиги

Цокотуха чибинчиги,
Ялдызлыдыр къурсачыгъы,
Чѣль бою чибин чапа,
Акъчалар чѣльде тапа,
Базаргъа барып келе,
Самовар алып келе:
– Тараканлар, буюрынъыз,
Ашап-ичип отурынъыз!

Тараканлар чапып кельген,
Бир чайник чай ичип кеткен.
Кренделлер ашап, тойып,
Боджеклер де кейф чаткъан:
Чайларына сют къойып,
Учер фильджан патлаткъан.

Цокотуха чибиннинъ
Догъгъан кунюдир бугунъ!
Пирелер де сычрап кельген,
Эки чызма бахшыш берген,
Олар ойле япылгъан –
Дѣгмелери – алтындан!
Сонъ балкъурт да учып келе,
Бир бардакъ бал алып келе.

(Девамы бар)

• Аталар сѣзлери

Айрылгъанны аюв ер, болюнгенни – борю (ер) – Отделившегося – съест медведь, отколовшегося – съест волк.

Адынъ чыкъкъандже джанынъ чыкъсын. – Чем прославиться плохим, лучше умереть.

Киевинъ ярамай олса, къызынъдан коръ. – Если зять плохой – вини свою дочь.

Къызым санъа айтам, келиним сен динъле. – Дочь, говорю тебе, а ты, невестка, слушай.

Бирине бакъ – фикир эт, бирине бакъ – шукюр эт. – Посмотри на одного – поразмышляй, посмотри на другого – скажи: «Слава Богу!» (что я не такой).

Берекет берсин денильген ерде берекет олур. – Там, где говорят «Дай Бог достатка (изобилия)», там так оно и будет.

Дюнъа бир мердивендир: кими энер, кими минер. – Этот мир как лестница: один поднимается, другой – опускается.

• Фразеологизмлер

аш татлы олсун! – приятного аппетита! (*говорят во время еды*)

аш олсун! – на здоровье! (*говорят после еды*)

афьетлер олсун! – на здоровье (*говорят после выпитого напитка*)

шифалар олсун! – (*говорят после выпитого лекарства*)

огъурлы ёллар олсун!– счастливого пути!

огъурлар олсун! – в добрый путь!

чокъ яша(нъыз)! – на здоровье! (*говорят после чихания*)

хайырлы яшлар олсун!– с днем рождения!

догъгъан кунюнь(из) хайырлы олсун! деген ибаре – янълыш, чюнки адамнынъ догъгъан куню хайырлысынен энди кечип кеткен, оны бугунъ хайырламакъ – келишмеген бир шей(дир).

• Осюмликлернинъ адлары

кендырь – **кендир** – кендир

кизил – **къызылчыкъ** – дерен, кизил

кипарис – **кипарис** (*или серви, имиш, бебеш тереги*) – кипарис

кипарисовая шишка – **бебеш** (*такъалы или карпасинасы*) – кипарисовая шишка

кипрей – **якъы оту** – зніт, іван-чай

кислица – **къымыз оту** – квасениця, квасок, кислиця

китайская конопля – **Къытай ускюлиси** – китайська коноплі

клевер – **ёнджа** – конюшина, клевер

клён – **къашыкъ агъач** – клён

белый клён – **безъ къашыкъ агъач** – білий клён

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

лазоревка – **кок баштанкъара** – голуба синиця

лама – **лама** – лама

ланъ – **ала кийик** – ланъ

лангуст – **лангуст** – лангуст

ласка – **келинчек** – ласиця

ласточка – **къарылгъач** – ластівка

лебедь – **акъкъуш (акъкъу)** – лебідь (о самке – лебідка, лебедиця)

лев – **арслан** – лев

лемур – **лемур** – лемур

ленивец – **тенбель** – лінивець

• Анатомия терминлери

ноздря – **бурун делиги (танав)** – ніздря

носовые кости – **бурун кемиклери** – носови кісткі

носоглотка – **кенъез** – носоглотка

обмен веществ – **мадделернинъ алмашувы** – обмін речовин

оболочка – **зар** – оболонка

опорный аппарат – **таянув аппараты** – опорний апарат

орган – **муче** – орган

організм – **організм, узьвиет** – організм

органы выделения – **чыкъярув мучелери** – органи віделення

пазуха – **кьоюн** – пазуха

21

ЙИГИРМИ БИРИНДЖИ ДЕРС

• Эвлятларымызнын келеджеги – оджанын кьолунда

Оджа – огретиджидир, эр шейни бильген ве огреткен инсандыр. Тюркиеде оджаларгъа «огретмен» дейлер.

Бир расткелиште эсли-башлы яызджыларымыздан бири тиль оджалары акъкъында: «Не биле о сизинъ оджаларынъыз» – деп, мени мугъайтты. Бойле сёзлерни бир кере даа авлакътан эшиткен эдим. Бир талевенинъ бабасы да: «Оджа озю бильмей, не огретеджек о меним балама», – деди.

Анълашылгъанына коре базы оджаларымызнынъ усталыкъ севиеси юксек олмаса керек яни юксек дегиль, онынъ ичюн де бойле лафлар юре.

Бир дерсте талебе шиир окъуй:

**«Бунъа дерлер Ешилъ ада,
Юдже мали – Чатырдагъ...».**

Оджасындан сорайым:

– «Мали» дегени не?

– Багъышланъыз, бильмейим, – дей оджа.

– Лугъатта бар да! – дейим.

– Вай, мен бакъмадым.

– **Я лугъатынъыз бармы?**

– Эскиси бар..., янъысыны даа алмадым.

– Талебе бу сёзни билеми?

– Айтамайым, сорамадым, – дей оджа.

– Я талевеге шиирни эзберлемеге бергенде бойле сёзлерни анълатмакъ керек дегильми?

Оджа утанды, юзю кызарды.

Эбет, беш пармакъ бир олмагъаны киби, оджалар да чешит-чешит ола. Лякин оджа адыны ташыгъан сонъ, юксек севиели оджа олмагъа тырышмакъ – шарттыр. Оджа озю, талебе киби, бутюн вакъыт окъуп, усталыкъ севиесини арттырып турмакъ керек. Аш ашагъан киби, яни кунде учъ кере (учъ кере!) аш агъанымыз киби, ич олмагъанда кунде бир кере бир саат окъуп, оджа бильгисини арттырмакъ керек. Оджаларымыз бу ишни япамы? Къана, келинъиз, эр бир оджа кьолуны юреги устуне кьойып, догърусыны айтсын, о эр Алланынъ куню окъуймы? Языкъ ки, окъумай. Кунълер кете – бильги артмай, оджа сыфатыны джоя.

Энвер Измаилов не ичюн намлы гитараджы олды? Мен о инсаннынъ яшлыгъындан билем. Кунде не къадар вакъыт чаласынъ? – деп сорагъан эдим. – Алты саат, – деген эди. Энвер гитарасына севда, онынъ ичюн де ондан айрыламай! Шакъа этип: «О гитарасынен къучакълашып юкълэй», – дейлер.

Оджалар да озъ зенааты – оджалыкъкъа севда олса, оджалыкъны севсе, о вакъытта олар бильги саиби олур, оджа адыны акълар, джемаат арасында сайгъысы артар.

Бугунъ, тилимиз аджыныкълы алда олгъанда, шашмалап рус тилинде лаф эткенлернинъ сырасына кечип-кечип кеткенлернинъ сайысы арткъанда, тилимиз ёкъ олып кетеджек дереджесине барып еткенде, оджаларымызнынъ, хусусан тиль ве эдебият оджаларымызнынъ, эмиети къач кере арта. **Тилимизни, адетлеримизни, динимизни балаларымызгъа огретеджек – оджаларымыздыр.** Оджанынъ пек месулиетли иши бар. Бутюн халкъ онъа бакъып тура: «Меним балам мектепке бара, анда онъа эр шейни огретирлер», деген фикир ана-бабаларнынъ агъзында. Олар оджаларгъа ишана, инана ве онынъ ичюн де ана-бабаларны алдатмагъа олмай, оларнынъ

ишанчыны акъламакъ керек ве Алланынъ огюнде гуняхкяр олмамакъ керек. **Оджалыкъны севмейип ишлемек олмай, оджалыкъны севмеген оджа – оджа дегиль**, онъа озъ къысметини башкъа ерде къыдырмакъ керек.

Бизге чокъ бильген, юреги янгъан, талебелерини озъ балаларыны севген киби севген, Ватаны ве халкъыны къайгыргъан оджалар керек. Ойле оджалар озю киби инсанларны асрап чыкъарыр. Ойле оджаларны адамлар север ве урьметлер.

Яхшы оджалар олунъыз ве ишинъыз къолай кельсин, урьметли оджаларымыз!

• Къыскъа икяелер, масаллар

Бабанынъ насиаты

(Масал)

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир падиша бар экен. Падишанынъ алты огълу олгъан. Кунълерден бир кун падиша огъулларыны чагъыра ве дей:

– Эвлятларым, мен энди къартайдым, озъ ериме биринъизни падиша этип къалдырмагъа истейим, – дей ве бир сипирки чыкъара. – Бу сипиркини ким сындырса, о меним ериме кечер.

Буюк огълу сипиркини сындыраджакъ олып чокъ тырыша, лякин сындырамай. Ондан кичиги келе, сындырайым деп чокъ чекише, о да сындырып оламай. Учюнджи, дердюнджи, бешинджи огъуллары да сипиркини сындырамай.

Буны корьген падиша кичик огълуны чагъыра ве:

– Огълум, ич олмагъанда бу сипиркини сен сындыр да меним ериме падиша ол, – дей.

Кичик огълу сипиркини ала, йиплерини чезип дагъыта ве сипирки чёплерини бирер-бирер сындырып битире. Бабасы буны корип, пек къувана ве:

– Бакъынъыз, огъулларым, не къадар акъыллы къардашынъыз бар! Сизинъ сындырамагъан сипиркинъизни о, дагъытып, чёплерини бирер-бирер сындырып битирди. Бу сизге бир дерс олсун: **АРАНЪЫЗДА БИРЛИК ОЛСА, СИЗНИ ДУШМАН ЕНЪАМАЗ**. Бирлик олмаса, бу сипирки чёплери киби дагъылырсынъыз, сизни душман бирер-бирер ёкъ этер.

Масал битти, анълагъан – анълады, анъламагъан – анъламады. Даа истесенъиз: анълагъан кяр этти, анъламагъан – зарар.

• Шиирлер, йырлар

Корней Чуковский

Сейран Усеиновнынъ терджимеси

Цокотуха чибинчиги

(*башы 20-нджи дерсте*)

Дюльбер ханым, кобелек,
Санъа татлымы керек?
Бегенмесенъ бу ашны,
Ашайыкъ татарашны.
Бирден келе бир къартчыкъ – Орюмчек,
Ниети яхшы дегиль, бу керчек,
Чибинчикни о – кошеге тарта,
«Сени ашап кетеджем!» – деп айта.
Достчыкъларым!

Тез кельсенъиз!

Хайырсызнынъ ёлуны сиз тез кессенъиз.

Мен сизлерни ашаттым-ичирдим,

Софралар къойдым, мусафир эттим,

Джаным-козюм, къуртарынынъиз сиз мени,

Къуртулмасам, билинъиз ки, мен биттим.

Лякин, хайыр, орюмчектен бу боджеклер пек къоркъкъан,

Чешит тешик, чатлакъларгъа тез къачкъан.

Тараканлар – диварларнынъ ичине,

Къурт-къырмыскъа – скемлелер муюшине,

Боджекчеклер – краватларнынъ тюбюне,

Баш къошмагъа ич истемей бири де.

Отургъан ерлеринден къыбырдамайлар,

Барайым, къуртарайым деп ойламайлар.

(Девамы бар)

• Гузель адетлеримиз

Бал киби татлы тилимиз

– Сагъ ол, балам, Алла сагълыгъынъны берсин! Мени унутмайсынъ, келип келип ал-хатырымны сорайсынъ, ярдым этесинъ.

– Озюнъиз сагъ олунъыз, Фатма апте. Сиз манъа анам кибисинъиз, мен сизни анамны севген киби севип-саям ве не керегинъиз олса, эр вакъыт ярдым этмеге азырым.

– Сагъ ол, огълум, пек гонълум хош, Алла хайырлы мырадынъны берсин! Алла къысметинъни ачыкъ этсин!

Незакетли сёзлер

Биринен селямлашкъанда онынъ адыны айтмакъ бизде адет олгъан, чюнки адамнынъ адыны айткъанда: «Мен сени (сизни) урьмет этем, онынъ ичюн де адынъны (адынъызны) унутмайым» демекке бара. Меселя:

– Селям алейкум, Мемет агъа (Айше апте)!

– Алейкум селям, огълум (къызым)!

– Мераба, достум Сервер (Сание)!

– Мераба, Рефат (Фатма)!

– Мерабанъыз, Сервер агъа (Фатма апте)!

– Мераба, Осман (Шазие)!

– Сагълыкънен къалынъыз, Рустем агъа!

– Сагълыкънен бар, Алим! Сагъ-селямет ол! Бабанъларгъа селям эт!

– Алейкум селям!

– Огъурлы ёллар олсун, балам! Алла ёлунъны ачыкъ этсин! Алла къаза-беядан сакъласын!

– Сагъ олунъыз!

- **Девлет тилини ана тили эсасында огренейик**

Чи можна ввійти?

Чи можна на це подивитись?

Дозвольте пройти

Прошу Вас, не заважайте мені!

Прохання не розмовляти!

Не галасуйте!

Зачиніть двері!

Не хвилюйтесь, я все зроблю!

Кирмек мумкюнми?

Буны бакъмакъ мумкюнми?

Кечмеге рухсет этинъиз

Риджа этем, манъа кедер этменъиз

Лаф этильмемесини риджа этемиз!

Шамата этме(нъиз)!

Къапыны къапатынъыз!

Раатсызланманъыз, мен эр шейни япарым!

22 ЙИГИРМИ ЭКИНДЖИ ДЕРС

- **Ич де ольмейджек киби чалыш, оледжегинъни де бир дакъкъа унутма
Бу дюньяда яхшылыкъ япып етиштirmeге тырыш**

Адамгъа Алла тарафындан айырылгъан къыскъа бир омюр, белли олгъаны киби, пек тез келип кече. Адам догъа, чокъкъа бармай осьмюрлик ве яшлыкъ чагъы келип ете, бир къач йыл пишкинлик чагъы укюм сюрген сонъ адам эслене, къартая ве сонъ-сонъунда фаний дюньянен эбедий сагълыкълашып бакъий дюньягъа кечип кете.

Адамдан дюньяда не къала? Онынъ япкъан яхшы ишлери къала. Меселя, Марьино къасабасында Сеитумер деген бир иш адамымыз къасабадаки къартлар ичюн озъ парасына бир чайхане япып багъышлады, яшларгъа той-дюгюнлер ве акъшамлар япмакъ ичюн балабан бир зал япып багъышлады, ондан гъайры озюнинъ «Мараканд» къавеханеси огюнде, къадимий Салгъырнынъ боюнда Исмаил Гаспринскийнинъ эйкелини яптырды, ханлар пайтахты Багъчасарайда Гаспринскийнинъ башташыны яптырды ве иляхре. Ана ойле яхшылыкъ япкъан бизнесменлерни биз алгъышлаймыз, оларны халкъ севе ве урьметлей.

Аслында **адам яхшы ишлер япкъан олса – яхшы сёзнен анъыла, ярамай ишлер япкъан олса – ярамай сёзнен анъыла**, онъа нисбетен фена сёзлер де къулланыла.

Къартларымыз: **«Яхшылыкъ яп да денъизге быракъ, балыкъ бильмесе, Хакъ билир»**, – деп кельген. Бу сёзлерде пек буюк икмет бар. Тек озюни билип, джемаатыны танымагъан ве тек озю ичюн яшагъан адамдан кимсеге файда ёкъ. Кене яхшы ки, ойле адамлар чокъ дегиль, онынъ ичюн эйиликлер де джемаатнен ола, ватан ичюн, акъ-укъукъларымыз ичюн курешимиз де джемаатнен ола, дженаземиз биле джемаатнен къылына.

«Сюрюден айырылгъан – сюрюнип олер» – дегенлери де шунунъ ичюн. Русларда бу фикирни ифаделеген ибаре де бойле: **«Жить в обществе и быть оторванным от общества нельзя»**. Онынъ ичюн:

«Халкъынъ барда, достум, сен де барсынъ,
Ёкъта, тевбе Раббим, сен де ёкъсынъ,
Халкънен агъла керек олса, халкънен куль,
Байрамында-сейранында ол бир гуль.

Бир дакъкъа унутма бойнунънынъ борджун,
Элинъден кельгенини яп, урун,
Куреште тапылып акъикъат ве бахт,
Аджыма онъа не вакъыт, не такъат.

Ферах темели – севги ве бирликтир,
Тувгъан халкъына япылгъан эйиликтир,
Бизлерге эвельден къалгъан бир адет:
«Башы агъыргъан адамгъа ярдым эт».

Эр ерде, эр заман бирликли олсакъ,
Инсаннынъ барында-ёкъунда булунсакъ,
Козюмиз ачылып, булурмыз уню,

Бол-сербест омюрнинъ келир бир куню».

Халкъны бирлештирген, бир-биринен тез тиль таптыргъан, онынъ озъ тилидир. Онынъ ичюн миллетпервер адам озъ тилини эм север, эм озю де билир (бильмесе, огренир) ве баласына да огретир, оны тильсиз къалдырмаз.

Яхшылыкъ япкъан, инсаниетли адам – халкънынъ арасында олгъан бирликнинъ темелини де къавий япмакъ ичюн бир таш даа къоя. Бирлик озю инсаниетликтен башлай.

Инсаниетли ве миллетпервер адам – озъ халкъны север, урьмет этер, эр керегинде булуныр. Душманларымызны да къоркъуткъан ве къоркъутаджакъ – бизим бирлигимиздир.

**Барсын энди къара куньлер душман башына энсин,
Халкъымызнынъ, Алла берсин, къасевети эксильсин,
Агъа-къардаш бирлик олып, мабет-мабет яшайыкъ,
Баба-деде топрагъында янъы омюр къурайыкъ!**

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Язгъанда янълышмайыкъ

тенкъит: (тенкъидге) дегиль де: тенкъитке

борч: (борджгъа яшамакъ) дегиль де: борчкъа яшамакъ

(вея) дегиль де: ве я – «или»

(пошта къутусы) дегиль де: почта къутусы

(Уджуз мейва олмайджакъ) дегиль де: Мейва уджуз олмайджакъ

(Сувнынъ 85 файызы Къырымгъа тыштан кетириле) дегиль де: Сувнынъ 85 фаизи

Къырымгъа тыштан келе

(сютлю каша) дегиль де: сютлю паста – «молочная каша»

(Къырымда кене кучъ ишлетиле) дегиль де: Къырымда кене къувет къулланыла

(Студентлер амелият кечтилер) дегиль де: Студентлер амелият кечти

(Гъалиплер мукаяфатландылар) дегиль де: Гъалиплер мукаяфатланды

(Бизге эки мусафир кельдилер) дегиль де: Бизге эки мусафир кельди

• Аталар сёзлери

Озю озюне япкъаныны душманы япмаз. – Так, как он сам себе навредит, враг такого не сделает.

Эки къулакъ, бир агъыз, эки динъле, бир сёйле. – У тебя два уха, рот один – дважды слушай, один раз говори.

Ачнынъ алыны токъ бильмез. – Сытый голодного неймёт.

Алла бир адамны ураджакъ олса, башта акълыны алыр. – Если Бог хочет покарать человека, то вначале он лишает его рассудка.

Баш язысыны козь корер. – Что написано на роду, то и увидишь.

Къоркъунчлы тюш корьгендже уяныкъ ят. – Чем видеть кошмарные сны, лучше не спать.

Эчки берген къой алыр, ич бермеген не алыр. – Кто дал козу, тот получит овцу, кто ничего не дал, тот разве может что-либо получить?

Ольген къой борюден къоркъмай. – Мёртвая овца волка не боится.

• Фразеологизмлер

эки дюнъя бир олса – *при отриц. гл.* никогда, ни за что на свете (**эки дюнъя бир олса, мен анда бармам** – я туда ни за что на свете не пойду)
юрегим ат башы къадар осьти – я несказанно обрадовался
дюнья тургъандже – на веки вечные; пока стоит земля (**дюнья тургъандже тур** – живи пока стоит земля)
дюньягъа кельмек – появиться на свет, родиться
дюньягъа кетирмек – произвести на свет, родить (ребёнка)
дюньясындан вазгечмек – потерять интерес жизни, отрешиться от жизни, стать безразличным (апатичным)
эвленмек – жениться, выйти замуж (**о эвлими?** – он женат?; она замужем?)
башыны багъламакъ – женить
дюньяны (или бир шейни) корьмеге козю ёкъ – он ничего не хочет видеть, ему всё опостытелo
козю ачыкъ олгъанда – при жизни, пока ещё жив

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

леопард – **леопард** – леопард
лесная сова – **яйла хоразы** – лісна сова
летучая мышь – **елькъанат (яркъанат, учан сычан)** – кажан
лещ – **чапакъ (или табон) балыгъы** – лящ
лимонница – **лимон кобелеги** – лимонница
листовёртки – **япракъ бургъучлар** – листовійка
личинка – **личинка, къуртчыкъ** – личинка
лосось – **лосось** – лосось
лось – **лось** – лось
лошадь – **ат, алаша** – кінъ

• Анатомия терминлери

пах – **къасыкъ** – пах
переносица – **эки къаш арасы** – перенісса
перепонка – **чыта** – перетинка
перстневидный хрящ – **юзюк пичим кемирчек** – персневидний хрящ
печень – **къара джигер (диал. бавур)** – печінка
пищевод – **онъгеч, аш ёлу** – стравохід
пищеварительный тракт – **аш синъириув ёллары** – иравний тракт
плацента – **плацента** – плацента
плевра – **плевра** – плевра
плечо – **омуз** – плече

23

ЙИГИРМИ УЧЮНДЖИ ДЕРС

• Лаф этмеге бильмегеннинъ сайгъысы олур

Бир бакъышта лаф этмеге бильмеген адам дюньяда ёкъ киби корюне. Эпимиз балалыкътан башлап лаф этмеге огренип келемиз. Лякин биз бир-биримизге бенъземенемиз киби де, лафымызда да фаркъ бар.

Месея, бири лаф эткенде, кулерьюзью ола, агъзындан сёзлер дегиль де, бал чыбыра, лафы пек меракълы. Дигерининъ юзю кульмей, лафы буз киби сувукъ, оны динълегенде тенинъ чимирдей. Даа дигери сытыкъ чырайлы, серт-серт лаф эте. Бирининъ лафы узундан-узун безгелек ола, саатларнен битмек бильмей – адам онынъ лафындан тюньюле, усана. Дигерининъ агъзындан бир лаф чыкъмаз, индемей отурыр. Бири келишсин-келишмесин тек мен лаф этейим, сен динъле деген киби, саатларнен айтыр. Дигери тасырдавукъ субетдешининъ джаныны агъыртмайым деп, онынъ дамсыз лафыны динълемеге озюни меджбур этер.

Не себептен бойле ола? Не ичюн инсанларнынъ озьлери де, табиатлары да, лафлары да чешит-чешит ола? Педагогика бу суаллерге бойле джевап бере: **адамнынъ табиаты да, лафы да, онынъ арекет тарзы да – эписи тербиенен багълы.** «Къуш ювасында корьгенини куте» дегенлери киби, адам насыл тербие корьсе, ойле ола.

Лякин эпимизнинъ истеги бир – меним лафым меракълы, тесирли олсун деймиз. Буны козь огюне тутып, омюримизнинъ сонъки кунюндеже **яхшы лаф этмеге огренмеге болдурмамакъ керек.** О вакъытта лафымыз къусурсыз олур, халкъ арасында сайгъымыз артар.

• Шиирлер, йырлар

Корней Чуковский

Сейран Усеиновнынъ терджимеси

Цокотуха чибинчиги

(Башы 20-нджи дерсте)

Чырчырначыкъъ чырылдай,
Къача, бакъмай артына,
Копюрге таба сычрай
Ве анда сеси тына.
Орюмчекнинъ акълында шакъа дегиль,
Чибиннинъ эль-аягъын багълай къатиль,
Чибинчикнинъ юрегине кескин тишлер саплана,
Онынъ къаныны ичип, орюмчек эп тавлана.
Чибин исе пек къычыра, богъазы йыртыладжакъ,
Мына-мына къатиль онынъ джанчыгъыны аладжакъ.
Апансыздан учып келе Сиврисинек,
Къолунда да бир фенерчик олса керек:
«Къайда къатиль? Къан ичиджи, къайда о?
Панджасындан ёкъ къоркъум!» – деди о.

Шу сѣзлернен орюмчекни,
Бир тамам шашмалатты,
Къылычыны чыкъарды да
Башыны кесип атты.

Чибинге къол узатып,
Оны бирден турсатты,
Юрегини тынчатты
Ве онъа бойле айтты:
«Орюмчекнинъ джанын алдым,
Сени ондан къуртардым,
Энди исе кель, дживаным,
Ол сен меним апайым!»

(Девамы бар)

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Розкажіть докладніше
Дозволь(те)!
Якщо можна, дайте мені вашу адресу
Скажит(іть), будь ласка...
Можна спитати?

Ви до мене звертаєтесь?
Друзі!
Любі друзі!

Тафсилятлыджа айтсанъыз
Мусааде эт(инъыз)!
Мумкюн олса, адресинъизни берсенъиз
Джаным , айтса(нъыз)...
Сорамакъ мумкюнми? *(или* Сорамакъ айып
олмасын)
Сиз менден бир шей сорайсынъыз, гъалиба...
Достлар!
Сайгъылы *(или* къыйметли) достлар!

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Окъунъыз, акълынъызда къалсын

Талебе достундан сорай:

- Бугунъ (айнынъ) къачы?
- Бугунъ (айнынъ) йигирми беши.
- Я бугунъ (афтанынъ) не куню?
- Бугунъ салы.

Бир огълан дигеринден сорай:

- Сен къач яшындасынъ?
- Мен докъуз яшындам. Я сен къач яшындасынъ?
- Мен якъында он бирни толдурдым, он экиге кетем.

Аш ашагъан сонъ:

- Эльхамдюллия берекет берсин! Сагъ олунъыз. Ашынъыз лезетли эди.
- Аш олсун, балам. Бегенип ашагъан олсанъ, пек гонълум хош!

• Аталар сёзлери

эр шейнинъ сонъу бар – всему есть конец
янълышмагъан бир Алла – только Богу не свойственно ошибаться
парайы верен дююги чалар – у кого деньги, тот заказывает музыку
диварны – нем, инсанны – гъам йыкъар – стену точит сырость, человека – горе
эки аягъыны бир чызмагъа сокъмакъ – ставить в невыносимые условия
дёрт дивар арасында отурмакъ (или къалмакъ) – сидеть в четырёх стенах
дёрт козьнен беклемек – все глаза проглядеть, смотреть во все глаза, ждать с нетерпением (заждаться)
дост агълатыр, душман кульдюир – друг заставляет плакать, враг – смеяться (*т.е. друг говорит горькую правду, враг – льстит*)

• Фразеологизмлер

эки дюнья бир олса – никогда, ни за что на свете (**Эки дюнья бир олса мен анда бармам** – я ни за что на свете туда не пойду)
дюнья даим бойле олмаз – всё может измениться; всё течёт, всё изменяется
джанына тоймайып кетмек – умереть, не насладившись жизнью
дёрт бир якъкъа – во все концы света
дюнья тургъандже – на веки вечные; пока стоит земля (**Дюнья тургъандже тур** – живи вечно)
дюньягъа кельмек – появиться на свет, родиться
янъы дюнья коръмек – родить (ребёнка)
дюньяны кореджек козю ёкъ – он ничего не хочет видеть, ему всё опостылело
алем гузели – а) писаная красавица; б) королева красоты
дюньядан хабері бар – он всё знает; он слишком опытный
дюньядан хабері ёкъ – он ничего не знает; он слишком неопытный

• Осюмликлернинъ адлары

клубень – томар тамыр – бульба
клубника – джилек – полуниці
клюква – ёсун джилеги – клюква, журавлина
ковыль – къылгъанот – ковила
козлородник – текесакъал – козелец
кокосова пальма – кокос (или хинд джевици) пальмасы – кокосова пальма
колокольчик – чанъ чичеги – дзвоник
колос – башакъ – колос
кольраби – алабаш къапыста – кольрабі
колючки – тикенлер – колючкі

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

лысуха – къыл къуйрукъ – лиска, лисуха
лошак – мелез ат – ослик

лягушка – **бакъа** – жаба (ропуха)
майский жук – **майыс боджеги** – жук
макаки – **макакалар** – макаки
малиновка – **нар бульбули** – вільшанка, (лесная) берестянка
мамонт – **мамонт** – мамонт
мангуста – **фраун фареси** – мангуста
марабу – **марабу** – марабу
мартышка – **шамек** – мавпа

• **Анатомия терминлери**

плечевая кость – **омуз кемиги** – плечова кістка
плечевой сустав – **омузбаш** – плечовий суглоб
плечевое сплетение – **омузбаш орьгюси** – плечева сплетення
плод – **тухум** – плід
плюсна – **аякъ тарагъы** – плесно, плюсно
подбородок – **сакъал тюбю** – підборіддя, підборідок
подвздошная кость – **джан сюек** – клубова кістка
подвздошная кишка – **токъ ичек** – клубова кишка
поджелудочная железа – **миде асты бези** – підшлункова залоза
подошва – **табан** – підошва

24

ЙИГИРМИ ДЁРТЮНДЖИ ДЕРС

• Ер юзюнде тюзюмиз кьалмайджакъмы?

Сайгылы достлар!

2007 сенесининъ сонъларында газетамызда халкъымызнынъ тербиесинен багълы мевзусында айры макъалелер басып башлагъан эдик. Шу мевзуны актуаль олгъаныны козь огюне алып, 2008 сенеси оны девам этмек къарарына кельдик. Лякин бугунъ кене тилимизинъ вазияти акъкъында айтмагъа меджбурмыз.

Эки кунъ о ягъында **кырымтатар тили акъкъында** олгъан телеяйында бойле сёзлерни эшиттим (сизлер де эшиткендирсинъиз, беллейим):

Владимир Андронаки Надир Бекировнен олгъан субетининъ сонъунда сорады:

«Уважаемый Надир! Скажите, пожалуйста, каким вы видите свой язык через 10–15 лет?»

Надир Бекиров: **«Если так пойдёт и ничего не изменится, язык – умрёт...»**, – деди.

Умрёт. Не де сувукъ, титис, титретиджи сёз. Надирнинъ бу сёзюнден сонъ меним хаста юрегимде ойле бир агъры пейда олды, оны тариф этмек кучъ. Къолларым, аякъларым йиберильтди, бутюн вуджудымны насылдыр бир тюшкюнлик, йылан сарып алгъан киби, сарып алды. Эбет, тилимизнинъ бугунъки вазияти пек аджыныкълы. Надирнинъ айткъан сёзюнде акъикъат ёкъ деп оламаймыз. Языкълар олсун – бар.

Меним дюльбер, акъыллы, джесюр тувгъан халкъым! Насыл олды да биз бойле алгъа кьалдыкъ? Не ичюн балаларымызгъа озъ тилимизни огретмеймиз? Не ичюн бойле аджайип, гузель ве башкъа тиллерден эксик олмагъан тилимизге шашыладжакъ дереджеде къулакъ асмаймыз, лякъайтлыкънен бакъамыз? Бунынъ сонъу не оладжакъ? Руслашып кетеджекмизми? Ер юзюнде тюзюмиз кьалмайджакъмы?

Дагъыстан языджысы Разул Гамзатов акъылсыз адам дегиль эди. Озь халкъыны, озъ Ватаныны, озъ тилини джандан, юректен севгени ичюн:

«Если скажут – завтра умрёт твой язык,

Я сегодня готов умереть!» – деген эди. Акълынъыздамы?

Я Исмаил Гаспринскийнинъ:

«Тильсиз миллет олмаз. Тильдир онлары бирлештирен ве яшатан. Чоджукъларына озъ тилини огретмек – ана ве бабанынъ мукъаддес борджудыр» – сёзлерини не ичюн унутамыз?

Бизге асыл не олды? Насыл онъмаз хасталыкъкъа огърадыкъ да, тилимизни севмеймиз?

Баласынен токътамайып рус тилинде лаф эткен яш ана-бабалар (кимерде кьартларымыз да) кетишатны анъламаймы? Анъласа, не ичюн балаларынен озъ тилинде лаф этмей? Не ичюн керекли китапчыкъларны тапып, балаларына окъутмай, шиирлер эзберлетмей, йырлар огретмей?

Бу суаллер бутюн джемаатымызны раат отуртмамакъ ве раат юкълатмамакъ керек. Бир муджизе олур да бирден тилимизни билип кетермиз деп беклеп отурмагъа шей ёкъ.

Миллий Меджлисимизнинъ реиси Мустафа Джемилевнинъ айткъанына коре **«кырымтатар тили гъайып олмакъ хавфы астында олгъан тиллернинъ бириси оларакъ, ЮНЕСКОнынъ джедвелине кирсетильди».**

Надирнинъ юрек аджысынен айткъан «прогнозы» олмасын десек, тилимизни кьорчалайыкъ ве яшатайыкъ десек, озъ ватанымызда миллет оларакъ къалайыкъ десек, **даа кеч дегиль** – бугунъден тези ёкъ, бирлешип, керекли чарелерни корейик, эвлятларымызнен озъ тилимизде лаф этмеге унутмайыкъ.

Тилимизни олюмден озюмиз кьуртармасакъ, башкъалары келип оны кьуртармаз. **Озь чаремизни озюмиз тапмакъ керекмиз.**

Алла бизни акъыл-ферасеттен айырмасын! Тилимизни бугуньки агъыр вазияттен чыкъармакъ ичюн кучь-къувет берсин, имкян берсин! Амин, я Раббим!

• Къыскъа икяелер, масаллар

Янъы йыл масалы

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир Фикирэт деген адам бар эен. Эр кес киби, о да Йылбаш байрамыны кьорантасынен нарат янында кечире экен. Огъуллаары базардан нарат терегини алып келе ве оданынъ ортасында ерлештирип къоя, къызлары исе о наратны чешит йылтыравукъ оюнджакъларнен ильванлай. Софра да нарат янында къоюла. Бир гедже девам эткен шеньлик нарат этрафында кече... Сонъ байрам бите. Байрам биткен сонъ энди кимсеге керекмеген наратны чыкъарып чёплюк обасына ташлайлар.

Бу йылы да вакъты келе, Йылбаш байрамы азырлыгъы корюле. Амма... шашыладжакъ шей, бекленильмеген ерде, бирден кучлю бир боран коче, джамлар еринден къопып ерге тюше ве чиль парча ола. Пенджеренден бузлатыджы сувукъ ельнен уфюрип башлай. Бир даа ичери балабан бир къара къартал учып кире ве Фикирэт агъанынъ омузларына келип отура. Къарталнынъ козылеринден атеш пуськюре эди, онынъ къуветли панджалары бу адамнынъ тенине саплана. О буз-бузлай, титреп башлай. Софра башында отургъанларнынъ да отълери патлай, тили тутула, олар башларыны омузлары ичине чекип, къарталгъа шашкъынлыкънен бакъып тура.

Къартал кийик-кийик сеснен:

– А-а-а... Сизсинъизми нарат этрафында шеньленген? Сиз оны ольдюрип, янында шеньленесинъизми? Айса энди сиз онынъ джезасыны чекеджесинъиз. Сизинъ киби мераметсиз адамлардан себеп Къырым дагълары сийреклешип къалды, къушларгъа юва япмагъа, айванларгъа яшамагъа ер къалмады, чокъракълар къуруды, табиат туююни джойды, – дей.

Озюни акъламакъ ичюн Фикирэт агъа къалтыравукъ сеснен:

– Биз оны ба-а-азардан алдыкъ, – дейджек олды, амма сёзлери яры ёлда къалды. Къартал шу дакъкъасы оны силькип ве козылерини йылтыратып алды:

– Базардан, базардан... базарда нарат осьмей, оны анда сизинъ киби сойларына кесип кетирип саталар, демек – сиз де къабаатысынъыз, – дей.

– Къушлар ве айванлар риджасынен, къарталлар падишасынынъ эмринен мен сени ве балаларынъны бирер-бирер Къырымнынъ энъ юксек байырлары тюпесине алып кетип ташлайджам, анда акълынъыз келир – дей, ве къанатларыны къакъып, Фикирэт агъаны панджаларында тутып, тышкъа алып чыкъа ве котерильмеге башлай.

Фикирэт агъа пек аджыныкълы сеснен къарталгъа ялварып-ялкъарып башлай:

– Къар-р-ртал агъам, багъышланъыз, артыкъ нар-р-ратларны алмамыз, кестир-р-рмемиз, сёз берем, емин этем..., багъышла бизни..., т-т-тийме бизге, – дей ве бала киби окюр-окюр агълай... Ойле агълай, ойле агълай, тап... – уяна.

Уяна..., козылерини ачып бакъса, этрафта не къартал бар не боран, озь тёшегинде ята. Тек сыкъ-сыкъ юреги ура.

– Шукюр Аллагъа, тюш экен, – деп, севине ве яваш-яваш тынчлана.

Тынчлана амма, къарталнынъ сёзлери даа къулагъында чынълап тура. Бираздан:

– Акъикъаттан да, къарталнынъ айткъаны догъру. Янъы йыллыкъ нарат алгъан чокътан-чокъ адам бар, олар эписи бирер нарат эвине кетирсе, не къадар яш нарат тереги ёкъ ола.

Аслында эвели бизде бу адет ёкъ эди, баба-деделеримиз байрамлыкъ дагъдан нарат кесип кетирмей эди, бу сонъки вакъытларнынъ адеги. Шимди энди не япайыкъ экен? – деп, тюшуне. Сонъ озь-озюне:

– Бу адеттен вазгечмек керек, – дей. Амма балалар мытлакъ нарат олсун десе, барсын суный нарат олсун, шимди оларны пек гузель, тамам озю киби япалар. Тюкянларда истегенинъ къадар бар, – дей ве балаларына да бу фикирни айтып, оларны да къандыра.

Шундан сонъ Фикирэт агъанынъ къорантасы Йылбаш байрамыны суный нарат янында пек яхшы кечире.

• Шиирлер, йырлар

Джафер агъанынъ догъгъан кунюне багъышлана

Догъгъан кунюнъ сенинъ бугунъ, эвалла, достум Джафер,
Къайта-къайта бойле кунюнъ барсын олсун бинъ сефер.
Маарифчиде азасынъ, биз сени хайырлайыкъ,
Джыллы-джыллы сёзлер айтып, бир шейлер багъышлайыкъ.

Корюмли..., дюльбер акъай о! – къадынлар буны айта, –
Кяде, гъальба, бизлерге де гизлиден о козь ата!
Сёзге уста-а... зорланмайып, керегини тез тапар,
Инсанларнынъ къадрин билир, чаре тапса, тек макътар.

Мераметли, кулерьюзлю, апайына пек ошай,
Экисини корьсенъ эгер, мытлакъ дерсинъ: «Эбет, шай!»
«Юварлангъан кеткен къуту ве къапагъыны тапкъан»...
Джафер, динъле... Рабби-Таала – оны сенчюн яраткъан!

Ич бир вакъыт къартайманъыз – бинъ яшанъыз берабер,
Сизден эр кунъ иракъ турсун гъам-къасевет ве кедер,
Бала-чагъа, торунларнынъ ферагъыны корюнъиз,
Къуванч сизге ёлдаш олсун, частлы-бахтлы олунъыз.

2008 с. январь 4

*«Маарифчи» Ассоциациясы ве онынъ реиси Сафуре Каджаметованынъ адындан
Сейран Усеинов*

Корней Чуковский

Сейран Усеиновнынъ терджимеси

Цокотуха чибинчиги

(Башы 20-нджи дерсте)

Шу ерде къурт-къырмыскъ,
Юваларындан чыкъа:
Шан олсун! – деп къычыралар,
Гъалипни эп алгъышлайлар.
Фенер къуртлары кельди,
Атешчиклер кетирди,
Яхшылашты эр бир ер,

Шень кулюшти боджеклер.
 Эй-эй-эй, кыркъякълар,
 Чапынъыз, ельбаякълар,
 Чалгъыджылар тез кельсин,
 Бир шень оюн тешельсин!
 Бойле чалгъы чалгъан сийрек,
 Давул домп-домп домпулдай,
 Чибинчикнен Сиврисинек
 Ортагъа тюшкен, ойнай.
 Сюмечиклер къуртчыкъларнен,
 Кырмыскъа да сывалчаннен,
 Четке чыкып къандалай,
 Аякъларын къакъкъалай.
 Муюзли боджеклер –
 Пек зенгин эрифлер –
 Шапкелерини саллай,
 Чёкип-чёкип ойнакълайлар.

(*Девамы бар*)

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Янълышмагъан бир Алла олса да, матбуатымызда янълышмамагъа тырышмакъ керек

«Алла эпимизнинъ къысметимизни ачыкъ этсин» *дегиль де:*

Алла эпимизнинъ къысметини ачыкъ этсин олмалы.

«Алланынъ ярдымына умют эт ...» *дегиль де:*

Алланынъ ярдымыны умют эт... олмалы.

«2008 с. украинлернинъ сайысы насыл оладжакъ?» *дегиль де:*

2008 с. украинлернинъ сайысы не къадар оладжакъ? олмалы.

«Русие газ ичюн фиятларны арттыргъан...» *дегиль де:*

Русие газ фиятыны котерген олмалы.

«Тазе мантардан ясалгъан салата» *дегиль де:*

Тазе мантардан япылгъан салата олмалы.

Джаным-джаным сёзлеримиз олгъанда башкъа миллет сёзлерини къуллаанмагъа аджет бармы?

Тюрк сёзю
 айкъыры
 башары
 данышман
 дестек
 дестеклемек
 дурум
 ёргъу
 ёргъуламакъ
 къону

Русча терджимеси
 противоречащий
 успех, удача
 советник
 поддержка
 поддерживать
 положение, обстановка
 толкование
 толковать
 тема

Озюмизде олгъан сёз
 зыт олгъан, зат кельген
 мувафакъиет, ютукъ
 мушавир
 къол тутув, къол тутма
 къол тутмакъ
 вазиет, ал
 табир
 табирлемек
 мевзу

сечме
ашагъы-юкъары

выбор
приблизительно

сайлав, сайлама
къарарнен

• Аталар сёзлери

Чыкъмагъан джанда умют бардыр – живой (человек) не теряет надежды

Бир чичекнен яз олмаз – один цветок лета не делает (одна ласточка весны не делает)

Эр чичекнинъ бир къокъусы бар – у каждого цветка свой запах

Эр сакъаллыгъа баба деде (или дедеге олмаз) – не всякого (бородатого) стоит называть отцом

Бир бала балабан олгъандже, бир балабан къарт олур – пока ребенок станет взрослым, один взрослый становится старым

Бала йыкыла-йыкыла балабан ола – ребёнок растёт падая и вставая

Балагъа иш буюрсанъ, артындан озюнь кет – если посылаешь ребёнка с поручением, сам иди следом

Чокъ лаф эткен (или сёйлеген), чокъ янъылыр – кто много говорит, тот много ошибается

• Фразеологизмлер

къыркъ дереден сув кетирмек – приводить тысячу доводов (*досл.* везти воду из сорока долин)

чекип чыкъармакъ – выдёргивать, вырывать с корнем

челик ираде – непреклонность воли

челик ирадели адам – человек с железной волей

агъзыны ачмайып отурмакъ – молчать, не раскрывать рта, не говорить ни слова

лафкъа урмакъ – болтать не переставая

агъзыны къапатмакъ – 1) заставить замолчать; заткнуть (зажать) рот; 2) замолчать

агъзы къапанмамакъ – говорить без умолку; рта не закрывать

лафны кесмек – перестать говорить; замолчать

лафкъа уста – мастер говорить

тили тутулмакъ – потерять дар речи

тилини узатмакъ – распускать язык

25 ЙИГИРМИ БЕШИНДЖИ ДЕРС

• Гъафлет юкъусындан уянайыкъ

45 йылдан зияде асретлик чеккен халкъымызнынъ чокъусы, шукюр Аллагъа, энди Ватанда. Баба-деде топрагъынен къавушты. Биз олмагъанда кунешли эвимизге кельмешеклер келип толушып, бугунъ Къырымда чокълукъны тешкиль этсе де, бизлерге ёл бермесе де, ишлеримизге аякъ чалса да, къыйнаса да, БИЗ – озъ топрагъымызда олгъанымыз ичюн бу зорбалыкъларны сабырнен кечириримиз. Озъ топрагъыны басып юрген адамнынъ башы котерильген ве коксю къабарыкъ олур. Эджатлардан асабалыкъ къалгъан топрагъымыз бизге кучъ бере, юрегимизни гъурурлыкънен толдура.

Лякин, языкълар олсун, Ватанымызнынъ къадрине эпимиз етамаймыз. Онынъ саиби олмакъ ичюн керекли ишлерни япмаймыз. Башкъа бирилери оны япар деп ишанамыз. Ёкъ, джаным достлар, ойле олмаз, халкънынъ ишини халкъ озю япмакъ керек. Эр ким къолундан кельгенини япса ве: **«Мен бугунъ джемаатым, халкъым ичюн не яптым?»** – деген суаль эпимизни, эр кунъ раатсызласа, о вакъыт бир нетиджелерге иришмек мумкюн олур. **Тек озюмизни, озъ менфаатымызны, озъ джебимизни билип юрьмеге олмаз.** Джематынынъ менфааты ичюн де чалышмалымыз, балаларымызгъа да оны огретмелимиз, оларны да бу ишке къошмалымыз. Келеджекте бу топракъта олар яшайджакъ. Лякин ким олып яшайджакъ: озъ топрагъынынъ саиби олыпмы, кельмешеклернинъ хызметчиси я да къулу олыпмы?

Сиз билесинъиз, **Ватаныны джандан севген**, онынъ ичюн, керек олса, джан бермеге де азыр. Бизге бугунъ джан бермекнинъ аджети ёкъ, бизге **къанун эсасында акъкъымызны талап этмек керек.**

Келинъиз, сайгъылы ватандашларым, гъафлет юкъусындан уянайыкъ ве четке чекилип, беклеп турмайыкъ. **Эпимиз, бир якъадан баш чыкъарып, миллетимизнинъ, эвлятларымызнынъ келеджеги ичюн, арекетлеримизни фааллештирейик, арттырайыкъ.**

Эр якъан ишимизге Алла къолай кетирсин!

• Шиирлер, йырлар

Не де гузель яшамасы Ватанда!

*Сёзлери Сейран Усеиновнынъ
Музыкасы Сервер Какуранынъ*

Мен истейим адамлар муаббет олсун,
Оюн-кулькю ич битмесин, чокъ олсун,
Айдын кунеш парылдасын семада,
Къуванч олсун эр вакъыт арамызда.

Мен истейим нагъмелер эп янърасын,
Агъыр ава, хайтармалар чалынсын,
Эп ойнасын, эп йырласын балалар,
Ферахлансын аналар ве бабалар.

Бағламасы:

Мен истейим ана-бабам сағъ олсун,
Чырайлары солмакъ бильмесин, кульсюн,
Корьмесинлер артыкъ кедер омюрге,
Севинч олсун оларнынъ юрегинде!

Бағламасы:

Шеньлик кельсин, шеньлик кельсин,
Ешилъ ада гуллесин!
Чешит-чешит чичек ачсын,
Чичек ачсын, къокъусын,
Озь йырыны, озь йырыны
Бульбуль йырласын танъда,
Не де гузель яшамасы Ватанда!

Корней Чуковский

Сейран Усеиновнынъ терджимеси

Цокотуха чибинчиги

(Баши 20-нджи дерсте)

Трам-тара-дим, трам-тавра-дим,
Ель киби айлана кёр чибин.
Боджеклер шеньлене, –
Бугунъ чибин эвлене!
Нишанлысы Сиврисинек,
Оны джандан севсе керек.
Къырмыскъа да асыл тынмай,
Сарыкъларыны аджымай,
Апайыны ойната,
Кобелекке козь ата:
«Джанчыгъынъдан айланайым,
Ах, меним сырлы козьлюм,
Бельчигинъе бағланайым,
Тек санъа къалды козюм...»
Чызмачыкълар жыйкъылдай,
Тапырды ве шамата, мында олгъан чешит махлюкъ
Шень-шерамет кейф чата.
Цокотуха чибиннинъ
Догъгъан кунюдир бугунъ!

• **Девлет тилини ана тили эсасында огренейик**

Любий колего!
Молодий чоловиче!

Къыйметли ишдеш (колега)!
Олян (бакъчы мында)!

Дівчино!
Хлопчику!
Дівчинко!
Хлопче!, Парубче!
Можна (вас) спитати?

Дозвольте вас запитати...
Послухай(те)!
Слухаю вас.

Акъыз!, Къызым!
Олян!, Огълум!
Акъыз!, Къызым!
Олян!, Огълум!
(Сизден) сорамакъ мумкюнми?; Сорамакъ айып олмасын...
Сизден сорамакъ мумкюнми?
Манъа бакъ(ынъыз)!
Сизни динълейим.

• Аталар сёзлери

Бою кесат, ичи толу фесат – Ростом мал, но страшный интриган

Пиреге ачувланып ёргъанны (или ёргъаныны) якъмакъ – насолить самому себе, разозлившись *на кого-л.* (букв. разозлившись на блоху, сжечь одеяло)

Гедже олмагъандже йылдыз корюнмез – пока не настанет ночь, звезд не будет видно

Кечкенге (или кечмишке) мазы дерлер – это дело конченное (прошрое); всё (уже) кончено

Кель демеси къолай, кет демеси кучъ(тир) – легко сказать «приходи», но трудно говорить «уходи»; легко пригласить, трудно выгнать

Чагъырылгъан ерге бармагъа ар эйлеме, чагъырылмагъан ерге барып еринъни тар эйлеме – не стыдись пойти туда, куда зовут (приглашён), не стесняй себя и не ходи туда, куда не приглашён

• Фразеологизмлер

акълы-фикри башкъа ерде олмакъ – только и думать о чем-то другом

фикринден къайтмакъ – раздумать, передумать

фикир(лер)ге далмакъ – задуматься, погрузиться в размышления

фикрини денъиштирмек – изменить своё мнение

акълына кельмек – прийти на ум

акълында (или фикринде) олмакъ – намереваться, думать (*что-л. сделать*)

(онынь) кореджеги бар! – он получит! (угроза)

• Осюмликлернинъ адлары

конопля – **ускюли, кендир** – коноплі

копеечник – **эвлия оту** – ?

копытень – **туякъот** – копитняк, копитень

кора – **къабукъ** – кора

корень главный – **ана тамыр** – корінь головний

корень мочковатый – **пускюль тамыр** – корінь мочкуватий

корень боковой – **ян тамыр** – корінь боковий

корень простой – **саде тамыр** – корінь простий

корень ветвистый – **пытакълы тамыр** – корінь гіллястий, гільчастий

корень придаточный – **къошма тамыр** – корінь придатковий

- **Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары**

медведка – **танабурун, бузавбаш, бостанджы къртур, къабакъ къртуру** – ведмедик, вовчок

медведь – **аюв** – ведмідь

медвежонок – **аюв баласы** – ведмедя, ведмежа

медуза – **алевке, джылавукъ** – медуза

мёртвая голова (бабочка) – **олюбаш кобелек** – мертва голова

меч-рыба – **къылыч балыгъы** – меч-риба

мокрица – **теспи боджеги** – стонога, мокриця

моль – **сюме** – міль

моллюск – **йымшакъ тенли** – моллюск

- **Анатомия терминлери**

позвонок – **онърав** – хребец

позвоночник – **бель кемик, омургъа** – хребет, хребетгий стовп

полушария головного мозга – **баш мийининъ ярым куррелери** – півкулля головного мозку

послед – **эш** – послід, плацента

почка – **буйрек** – нирка

поясница – **бель** – поперег

предплечье – **билек** – передпліччя

предсердие – **юрек къулачыгъы** – передсердя

предстательная железа – **простата беги** – передміхурова залоза

придаток мозга – **мий къошумтысы** – придаток мозку

26

ЙИГИРМИ АЛТЫНДЖЫ ДЕРС

• Шивелер гульдестеси

Шивелеримиз – умумхалкъ тилининъ бир парчасы олып къарарсыз зенгинликтир. Сюргюнликтен эвель учъ эсас шиведен гъайры аман-аман эр койнинъ озъ шивеси бар эди десек янълыш олмаз. Озюнинъ шивеси баланынъ къулагъына балалыкътан синъе, ве о шиве онынъ эсас тили олып къала.

Онынънен барабер, эр миллетте олгъаны киби, эдебий тилимиз де шивелер эсасында шекилленип келе. Тильджилеримиз баягъы бир музакереден сонъ: эдебий тилимизнинъ эсасы Ортаёлакъ шивеси олмакъ керек деген нетиджеге келе. Орта ёлакъ шивеси эдебий тильге акъкъан буюк бир озен олса, шивелер исе бу озенге акъып тюшкен онынъ уфакълы-ирили озенчиклеридир.

Эдебий тилимиз энди шекилленип биттими деп озюмизден сорасакъ – даа биткени ёкъ, бу процесс девам эте, сёз озенлери, озенчиклери ве ырмакълары эдебий тилимизге эп даа акъып тура. Демек, эдебий тилимизнинъ шекилленмеси ичюне шивелеримизнинъ буюк эмиети бар.

Кимерде озюнинъ шивесинде лаф этмеге бираз чекинген адамгъа расткелем. «Айып этменъиз, мен озъ шивемде лаф этем, амма эдебий тильде беджерип лаф этамайым, онынъ ичюн русча айтсам олурмы?» – дей. «Айт озъ шивенъде», – дейим. «Я мумкюнми?» – дей.

«Эбет мумкюн, озъ шивенъде айта бер», – дейим.

Бу лафтан сонъ о адамнынъ козылерине бир ишанч атешчиги, юзюнде къуванч аляметлери пейда ола, озюни буюк бир юк тюбюнден чыкъкъан киби дуйып, озъ шивесинде айтып башлай. Эбет чокъ ерде русчадан кельген сёзлерини де къуллана, ляким лафынынъ темели озъ тилинде ола.

Сайгъылы ватандашларым! Эр шиве бир чичекке бенъзей. Онынъ озъ шекли, озъ тюсю, озъ къокъусы ве оськен ери бар. Эр шиве озъджесине догъру, чюнки шивелер грамматика къаиделерине бойсунмай, оларны анасындан насыл эшиткен олсалар ойле де билелер, ойле де айталар. Шивелеримиз эписи бааръде ачкъан чичеклер ве гуллер киби дюльбер ве аджайиптир. Олар бир вакъыт солмайып, даим ачып турмакъ керек.

Яшасын тилимизнинъ дюльбер шивелери!

• Шиирлер, йырлар

Сизге чокъ суалим бар

Меним адым Илимдар,
Сизге чокъ суалим бар,
Мумкюн олса, сорайым
Эм де джевап алайым.

Нечюн, къана, ким айтыр
Къозалакъ ола тыртыр?
Тыртырдан да кобелек,
Айтынъ, о неге керек?

Бу боджекнинъ ады не,

Ёкъсам, бумы перване?
Насыл уча ве къона,
Ве нелер ашап къана?

Недир анда сызгыргъан?
Зеэрлими бу йылан?
Неге о бургъучлана,
Не бар онынъ акълында?

Чибин, чиркий, камарны,
Кимлер бильмей оларны?
Нечюн, аджеп, Ярадан
Оларны да яраткъан?

Къайдан келе булутлар?
Нечюн ягъа ягъмурлар?
Анги кочюджи къушлар
Сыджакъ иллерде къышлар?

Нечюн кокте йылдыз бар?
Нечюн озенлер бузлар?
Куньдогъушта кунь догъып,
Куньбатыда о батар?

Недир, не вакъыт, къайда...
Бармы яшайыш Айда?
Олды..., бугунъге етер,
Бирден агъырлыкъ этер.

Кок гудюрдей, яшын яшнаи

Сырттан къопкъан къара булут
Сармаланып эп джайрай,
Ель де коче, тоз савурып,
Тереклерни пек саллай.

Кок гудюрдей, яшын яшнаи,
Онълу-соллу къамчылай,
От-оленни шашмалатып,
Шиддетли ягъмур башлай.

Багъ-багъчада, бостанларда
Жувул-жувул о ягъа,
Йылгъаларда эм ёлларда
Шувулдап сувлар акъа.

Чокъ узамай, ягъмур токътай,
Кок агъара, ачыла,
Кунеш юзюн ачып ташлай,

Алтын нурлар сачыла.

Кок кыушагы – аллы-гуллю
Озен артында джайрай.
Эр терекнинь эр япрагы,
Буллюр киби парылдай.

Кыуш сеслери

Кыанатларын кыаккыалап,
Кыаргыа гыар-гыар гыаркыылдай,
О якъ, бу якъ баккыалап,
Кыазлар гыакъ-гыакъ гыакыылдай.

Папий чыкып батакытан
Вакъ-вакъ, вакъ-вакъ вакыылдай,
Кокюш исе кыабарып,
Гули-гули деп, башын саллай.

Сачакыта кыувалашып,
Гогерджинлер гургульдей,
Торгыайлар да кыошулып,
Чивиль-чивиль чивильдей.

Таллыкыта бульбуль оте,
Куместе телли хораз,
Бу аджайып сеслерни
Бинь диньлесень, кене аз!

Ана-баба севгиси (балаларгыа насыат)

Ана-баба севгиси – бу бир кунеш,
Сангыа тюшер онынь ярыкы шавлеси,
Ана-баба севгиси – бу бир сыджакъ,
Сувукыларда сени о кыуртараджакъ!

Олар сени догыургыан ве асрагыан,
Эр кызадан, эр белядан сакылагыан,
Сев оларны!.. Эм де кыолларыны опъ,
«Машалла балагыа!» – дер сангыа сой-соп.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Я до вас за порадою
Зі святом

Мен сизге акыыл танышмагыа кельдим
Байрам шерифинь(из) мубарек (хайырлы)
олсун!

Вітаю вас!
Вітаю від щирого серця!
Вітаю тебе (вас) з днем народження!

Вітаю з Новим роком!
Вітаю з успіхом!
Зі святом Рамазан!

Сизни хайырлайым (или тебриклеим)!
Джан-юректен хайырлайым (или тебриклеим)!
Хайырлы яшлар олсун! (Догъгъан кунюнь хайырлы олсун! *бу ибаре догъру дегиль, чюнки о адам бир вакъытта бир хайырлысынен энди догъгъан*)
Янъы йылынъ(ыз) хайырлы олсун!
Мувафакъиетнен тебриклеим!
Рамазан байрамынъ(ыз) мубарек олсун!

• Аталар сёзлери

Озьбек халкъынынъ аталар сёзю:

Одам бор ки – одамларнинг нақшидур, одам бор ки – хайвон ундан яхшидур.
(Адам бар ки – адамларнынъ орьнегидир, адам бар ки – айван ондан яхшыдыр.)

• Фразеологизмлер

ал-хатыр (или ал-эвал) сорамакъ – справляться о чьём-л. здоровьи (самочувствии)

алы къалмамакъ – сильно устать

алым къалмады – я очень устал, у меня больше нет сил

ал бу экен – коль так, раз такое дело

ишлер харап (просторечие: ишлер къартон) – дела плохи

алы харап – его дела плохи

ишлер бой-боюна къыйма (просторечие) – дела идут хорошо

эр алда – во всяком случае

акъкъындан кельмек – расправиться, разделаться с кем, проучить кого

• Осюмликлернинъ адлары

корица – **тарчин (или къадиз)** – корица

корневище – **ер асты сакъ** – корневище

корнеплод – **тамыр емиш** – коренеплід

коробочка – **къутучыкъ** – коробочка

коровяк – **тувар (или сыгъыр) къуйругъы** – дивина, корв'як; медмеже вухо

коротконожка – **къыскъааякъ** – куцоніжка

костёр – **мандалач** – стокolos, костир

костяника – **къызыл бурюльген** – костяница, кам'яница

кошачья лапка – **писиаякъ** – прибережниця

кофейное дерево – **къаве тереги (уст. агъачы)** – кофейно дерево

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

морж – **морж** – морж

морская игла – **деньиз инеси** – морська голка

морской конёк – **денъиз айгъырчыгъы** – морський коник
морская свинка – **денъиз домузчыгъы** – морська свинка
москит – **чиркий** – москіт
мотыль – **сюйрюсинек личинкасы** – мотиль
мул – **къатыр** – мул
муравей – **къырмакъ, къарынджа** – мурашка, мураха
муха – **чибин** – муха
муха-жигалка – **кубре чибини** – муха-жигалка

• **Анатомия терминлери**

пульс – **набыз** – пульс
пуповина – **кобек багъы** – пуповина
пять – **эль тарагъы** – п'ять, п'ясток
пяточная кость – **окче кемик** – п'яткова кість
раковина ушная – **къулакъ къабурчагъы** – аушна раковина
ребро – **къабургъа** – ребро
резцы (рубы) – **кесиджи тишлер** – різці
ресница – **кирпик** – вія
роговица – **козь пердеси** – рогівка, роговиця
рот – **агъыз** – рот

27 ЙИГИРМИ ЕДИНДЖИ ДЕРС

• Эткен арекетлеримиз ве эткен лафларымыз гузель олсун

«Бир адамгъа яхшылыкъ япсанъ, Аллагъа яхшылыкъ япкъандан сайылыр», – деймиз. Не аджайип сёзлер! Бу сёзлер бизге баба-деделеримизден асабалыкъ къалгъан, биз бу насиатны кутмек керекмиз. Ай-ай, эпимиз бу сёзлерге уйгъун арекетлер япсакъ, не къадар яхшы олур эди.

Эбет, айтмакъ къолай, япмакъ кучъ. Бизге енгиль дегиль, чюнки этрафымызда сертлик, юзсюзлик, инсафсызлыкъ, видждансызлыкъ укюм сюре. Бу къусурлар – четтен келип, бизге япышкъан хасталыкълардыр. Оларнынъ огюни алмасакъ, керекли чарелер коръмек, ахыры бойле джемиет ичинден чюрюп башлар, сонъ гъайып олур.

Я бизим балаларымыз, торунларымыз бар, биз оларнынъ келеджегини тюшюнмек керекмиз.

Къоранталарымызда кимсе озъ баласына ярамайлыкъ истемез. Баласынынъ ярамай олгъаныны да истемез. Я джемиетимиз, миллетимиз – бу да балабан бир къоранта дегильми? Миллетимизнинъ къайдыны да биз чекмесек, ким чекер?

Кимерде янымдан кечип кеткен машнанынъ ичинде танышымны корип етиштирем, эбет, о да мени корип етиштиредир дейим. Лякин о, токътамайып кечип кете, кимерде исе башыны башкъа тарафкъа бурып кете. Не къадар чиркин шей! Я не олур токътаса, сораса, алып барып оладжакъ еринедже алып барса, не къадар савап ве дюльбер иш япаджакъ. Буны анъламай!. Адамда башта бет-юзъ олмакъ керек. Юзю олмаса, онынъ машнасы да, байлыгъы да – бир капик.

Кимер «креслода» отургъан адамларымыз, о ерге отургъан сонъ, бутюнлей денъишип кете. Ярамай тарафкъа денъише. Онъа бир меселенен кельген ватандашларымызнен къаба-къаба лаф эте, бир ёл-ёругъыны айтайым, анълатайым демей. Ойле сойларына халкъ, **бюрократ** дей. Олян, сени ойле ерге отурткъанлар, сагъ олунъыз де да, айткъан лафынъны тюшюнип айт. Озь-озюнъни де бир динъле. Бири **сеннен** ойле лаф этсе, бегенирсинъми? **«ИНЕНИ БАШТА ОЗЮНЪЕ САНЧ, АГЪЫРМАСА, СОНЪ БАШКЪАСЫНА САНЧАРСЫНЪ»**, – дейлер. Пек догъру сёзлер!

Сайгъылы къардашларым! Ойле япмагъа алышайыкъ, **агъзымыздан зезрлер акъмасын. Кимсенинъ гонълюни къырмайыкъ.** Алдымызда тургъан адамнен яхшы мунасебетте олайыкъ. Биз акъкъында: **«Пек яхшы адам экен, лаф эткенде агъзындан баллар чыбыра!»** – десинлер.

• Шиирлер, йырлар

Я – мусульманин!

Я мусульманин, я не террорист,
Живу по правилам священного Корана,
И перед каждым честен я и чист,
Поступки взвешенны, в них нет изъяна.

**Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла! Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла!
Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла! Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла!**

Согласно шариату я живу,

Мен – мусульманым!

Мусульманым, мусульман,
Китабым меним Къуран,
Досттыр манъа эр адам,
Видждан менде Алладан!

Къанунымдыр – шериат,

И каждый день молюсь Всевышнему Аллаху,
Добру и справедливости служу,
На праведном пути не ведаю я страха.

Севгеним – дуа, саят,
Яманлыкъ менде ич ёкъ,
Къальбим темиз, гонъюм токъ.

**Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла! Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла!
Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла! Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла!**

Я мусульманин, я же пацифист,
Хочу я мира, мне нужен мир, а не война,
Я жить хочу с конфессиями в мире,
И радоваться жизни! Она у нас одна.

Миллетлер олсун мабет,
Ашкъ, севги олсун адет,
Укюм сюрсюн садакъат,
Даим енъсин акъикъат!

**Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла! Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла!
Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла! Ля иляхе илялла, Мухаммед Ресулюлла!**

• Шакъалар, лятифелер

- Амет агъа, айтсанъыз, кокте не къадар йылдыз бар?
- Не къадар оладжакъ, меним сакъалымда не къадар сач олса, о къадар.
- Инанмаймыз!
- Инанмасанъыз, сай да бакъынъыз.

* * *

Агъасы ве къардашы арасында олгъан лаф.

- Бир шейни манъа юз кере айттырма.
- Сиз манъа юз кере айтмадынъыз.
- Юз кере олмаса докъсан докъуз кере.
- Докъсан докъуз кере де айтмадынъыз.
- Айса не къадар?
- Бу аткъанынъыз учюнджи сефердир.
- Ана коръдинъми? Ама сен бир айткъанда анъламалысынъ.
- Айса не ичюн учь кере айтасынъыз?

• Гузель адетлеримиз

Бал киби татлы тилимиз

– Аллагъа шукюр, къомшуларым пек яхшы, пек муляйим инсанлар. Тилимни тишлеп айтайым, бири манъа къыйыш бакъмады. Не керегим олса, оларгъа чапып барам. Сагъ олсунлар, ёкъ демейлер. Мен де оларнен яхшым.

– Машалла сизлерге! Онынъ ичюн: «Яхшы къомшу тувгъанынъдан да якъындыр», – деп нафиле айтмагъанлар.

* * *

- Айды, ёлджу ёлуна ярашыр дегенлер, биз энди турайыкъ ве бараджакъ еримизге эрте-ярыкъ барып чыкбайыкъ.
- Эбет, догру айтасынъыз. Огъурлы ёллар олсун сизге. Сагъ-селямет олунъыз.

* * *

– Къайда къалды кеткени, але даа кельмей. Тюф-тюф, бу балагъа не олды экен аджеба? Бир къайырлысынен къайтып кельсе экен, джаным раат олур эди.

– Раатсызланма, Айше апте, келир, иншалла.

• Окъуйджыларымызнынъ иджадындан

КъМПУ студенти Ферузе Алимова

Шимди мен квартира тутам. Квартиранынъ иеси (саиби) рус къартанайы, лякин къырымтатар тилинде пек яхшы лаф эте. Бакъынъыз, рус апайы олса да къырымтатар тилини биле!

Акъшамлары экимиз отурып къырымтатар тилинде субетлешемиз. Бунъа насыл къуванмазсынъ!

Мен эписи яшларымызны ана тилимизни окъуп огренмеге чагъыраман. Келинъиз тилимизни огренейик, онъа джан берейик ве озъ тилимизде сёйленейик.

* * *

Мектеп талесеси Марлен Алиев

Гульфере къартанамнынъ хатырлавлары

Озбекистанда норма бере эдилер, эгер норманы япмасакъ (беджермесек), уйле вакътында аш бермей эдилер, джыйгъан памукъларымызны аркъабызгъа котерип тура эдик.

Энъ кичкене кадем эр даим: «Абай, мен анамны коралмайджам, анайны пек сагъындым», – дей эди. Бойле этип, Шаин къардашым анамны коралмай ольди. Анамны беш йылдан сонъ таптыкъ. Анам Уралгъа тюшкен.

Ватан асретлиги, балаларым, пек къыйын шей. Гедже-кундюз Ватанымызгъа барып къавушайыкъ деп арзылай эдик.

Адилъ Муртазаев

Алтмыш дёрт йыл олды о къара танъгъа,
Сыгъаджакъ шей дегиль акъылгъа, аныгъа,
Унутылмаз дешет толу о кунълер,
Аджылардан юрек янар ве инълер.

Саба къопты Къырымда аизарлар,
Бутюн халкъны сюргюн эте унсурлар,
Джебелерде – дженклеше эп агъалар,
Ана-юртта – сёндюрильди оджакълар.

Догъмушларны къыйыр-чыйыр эттилер,
Мемлекетке тары киби септилер,
Кимлернидир беклей эди Уралнынъ дагъы,
Кимлернидир якъты Озбекистан сыджагъы.

Ачлыкътан, хасталыкътан, яныкътан
Халкънынъ ярысы ольди къыргъынлыкътан,
«Ватаным!» – деп, курешти сагъ къалгъанлар,
Ахыр енъди аждагъаны, Юртнен къавушты олар.

Лякин, бакъ сен, мында ятлар толушкъан,
Санки дерсинъ коктен сарынчкъа ягъгъан,
Бизни севмей, чаре тапса, ашалай,
Ярдым этмей, кельмешеклер, тек кыйнай.

Лякин кене халкъым талмай курешир,
Макъсадына мытлакъ бир кунъ иришир,
Йыкъылса да, турар, акъкъыны талап этер,
Бир кунъ ола мешакъатлы бу кунълер битер!

• Осюмликлернинъ адлары

красавка – **гузель киев** (*или къадын оту*) – белладонна
крапива – **къыджыткъан** – кропива
кровник – **суель оту** – кровник
крона – **тадж** – крона
крыжовник – **френк юзюми** – агрус
крылатка – **къанатлы урлукъ** – крилатка
кувшинка – **нимфа чичеги** (*или нилюфер, сув лялеси*) – латаття
кукуруза – **мысырбогъдай** – кукурудза
кустарник – **чалы** – чагарник

28 ЙИГИРМИ СЕКИЗИНДЖИ ДЕРС

• Шиирлер, йырлар

Шомполларнынъ яралары савушмады, агъыра,
Катырнанынъ кельмешеги Къырымны эп ёгъура,
Якъып-йыкъып, асып-кесип айдутлар кельди мында,
Козьлерини къан баскъаннынъ яхшылыкъ ёкъ акълында.

Папазлары пек ашыкъып хач къоялар эр ерде,
Не видждан бар, не намус бар бу лянет юзьсюзлерде,
Ач копек киби талайлар Ватанымыз – Къырымны,
Эждатларнынъ топрагындан айырып халкъымызны.

Сеит огълу Сейдаметни ботен асты явурлар,
Бир геджеде джанаварджа атылды зиялылар,
Муса Мамут озюн якъты, даяналмай зулумгъа,
Не буюкнинъ, не кичикнинъ кечмей сёзю залымгъа.

Бизим нурлу эвимизни къайтармамакъ истеги,
Тилимизден вазгечтирмек – ана онынъ ниети,
Тильсиз къалгъан неслимизни ёкъ этмектир макъсады,
Пек тырыша, къалмасын деп, не туюсю ве не ады.

Ёкъ! Разы дегильмиз, берсинлер акъкъымызны,
Раданы меджбур этейик – танысын халкъымызны,
Тырышайыкъ, бир олайыкъ, талапны арттырайыкъ,
Баба-дада топрагынынъ саиби БИЗ олайыкъ!

«Унутманъыз, чоджукъларым, Къырым сизинъ ватандыр!»

Исмаил Гаспринский

1944 сенеси майысынынъ 18-инден башлап 54 йыл девамында Ватанына къайтарылмасы ичюн курешкен инсанларымыз огюнде баш эгип, юрегимден къайнам чыккъан сёзлеримни яш несильге багъышлайым

1944-юнджи – йылларнынъ энъ къарасы,
Акъыллардан ич силинмез шу огъурсыз майысы,
Он секизининъ серт тангында автоматлар тиклене,
Халкъымызнынъ къарты-яшы вагонларгъа юклене.

Файда бермей ялварувлар, агълавлар ве козьяшлар,
Озь козюнен коргенине инанмайлар адамлар,
НКВД ялтагынынъ козьлерини къан баскъан,

Дерсинъ джеллят омюр бою тек адам кесип-аскъан.

Паровознынъ кескин сеси юреклерни парчалай,
Бурум-бурум був чыкъарып, санки бир дев, о пышнай,
Бирден коче вагонлары, йылан киби узана,
Урал дагы, Асиягъа пек ашыкъып ёл ала.

Кимсе бильмей, къайда кете, не ерде не оладжакъ,
Оледжекми, къаладжакъмы, ёкъса къулмы оладжакъ,
Заваллылар такъдирини чокъ йылдан сонъ биледжек,
Ярым асыр ят ерлерде асретликте кечеджек.

Шу йыллары сагъ къалгъанлар ашалана, таптала,
Лякин догъмуш топрагына кене де садыкъ къала,
Къыркъ учъ сене курештен сонъ – ёлны ача Ватангъа,
Бала-чагъа ферахлана янъыдан аткъан тангъа!

Лякин даа гъариплернинъ кореджеги бар экен,
Къайтып келип эв къурамай, чекише олар юртта,
Къарты-яшы, кочамайып, чыбырыша ёлларда,
Къоранталар, аман Аллам, болюнген, мушкюль алда.

Келири ёкъ, иш тапамай, олар ярдымгъа мухтадж,
Парасы ёкъ, хастасына алмакъ къыйын бир иляч,
Девлет буны, коръсе биле, коръмемеге тырыша,
Къол узатмай керегидай, озъ ишинен огъраша.

Эджнебийдже, мектеплерде талим-тербие олды,
Джаным-джаным яшларымыз, языкъ, бираз бозулды,
Ичкиджилик, нефисхорлукъ, наркоманлыкъ, хырсызлыкъ,
Ляйыкъ дегиль, тувгъанларым, бизлерге бу бозгъунлыкъ.

Базылары, бай олам деп, парагъа пек бериле,
Къурсагъыны тойдургъан сонъ, зевкъ-сефа сюрюп юре.
Озюньни тек билип юрьме, шашмалама, бирадер,
Биль, дживаным: «Сюрюден айрылгъан – сюрюнип олер».

Бу дюньяда халкъынъ барда, достум, сен де барсынъ,
Халкъынъ ёкъта, тевбе Раббим, биль ки, сен де ёкъсынъ,
Агъыр кунде халкънен агъла керек олса, халкънен куль,
Байрамында-сейранында гульдестеде ол бир гуль.

Бильмелисинъ: темелимиз – севги ве эм бирликтир,
Догъмуш халкъынъа япылгъан саваплы эйликтир,
Бу анълап, мухтаджларгъа даим ярдым этейик,
Ватанымыз, халкъ огюнде борджумызны одейик.

Болдурмайып, эр биримиз гонъюльден тырышайыкъ,
Къолумыздан кельгенини эр кунъ, эр кунъ япайыкъ,
Агъа-къардаш, бирлик олып, мабет-мабет яшайыкъ,

Баба-деде топрагъында янғы темель къояйыкъ.

Пек ишанам, эр биримиз урф-адетини кутер,
Зорланмайып, бульбуль киби, озъ тилинде лаф этер,
Кимседен эксик дегильдир, акъыллы миллетимиз,
Бир кунъ ола, мытлакъ олур мустакъиль девлетимиз!

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Дозвольте привітати Вас

Бажаю тобі (Вам) доброго здоров'я, щастя,
талану й добробуту!

Хай вам щастить!

Сизни хайырламагъа (*или* тебриклемеге) рухсет
этсенъиз

Санъа (Сизге) сагълыкъ-селяметлик, бахт-
сеадет, буюк мувафакъиетлер ве узун омюр
тилейим!

Бахтлы (*или* частлы) олунъыз!

• Аталар сёзлери

Къаргъа къаргъанынъ козюни чокъумаз – ворон ворону глаз не выключет
Джумлемизнинъ бараджакъ ери топракътыр – все мы смертны; все там будем
Араба парлангъан сонъ ёл чокъ тапылыр – после того, как сломается арба, много других
дорог находится

Къазангъа (*или* чанагъынъа) не къойсанъ, къашыгъынъа о чыкъар – что посеешь, то и
пожнёшь

Союлмагъан къойнынъ терисини больмек – делить шкуру не убитого барана

Акъылсыздан къачып делиге тутунмакъ – избежав глупого, столкнуться с дураком

**Сув корьмезден папучларыны чыкъармакъ (*или* сув корьмезден балакъларыны
тиремек)** – не увидев речки, снимать сандалии (*или* закатывать штаны)

• Фразеологизмлер

Шейтанлары чыкъмакъ – разнервничаться

Мында джын огълу джын ёкъ – здесь абсолютно никого нет

Бир тахтасы етишмей – у него не все дома, у него винтика не хватает

Къакъмагъан къапым къалмады – я стучался во все двери; нет места, куда бы я не
обращался

Чанакъ яламакъ – угождать, льстить, подхалимничать

Чанакъ ялайыджы – лизоблюд, льстец, подхалим

Не чаре – что поделаешь

Ичеклери бир-бирине багълы (*или* багълангъан) – их водой не разольёшь

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

мухоловка – **чибинджи къуш** – мухоловка

муфлон – **муфлон** – муфлон

мышь — **сычан** — миша
мошка — **кёр чибин, якъы боджеги** — мошка
мошкара — **кёр чибинлер** — мошва
наездники — **миниджилер** — наїздник
насекомое — **боджек** — комаха
непарнокопытный — **тек туякълы** — непарнокопитный
носорог — **керкедан** — носорог

• **Анатомия терминлери**

связка — **бугъумбав** — зв'язка
селезёнка — **талакъ** — селезінка
сетчатка — **чильтер зар** — сітчатка
слеза — **козьяш** — слёза
скелет — **такълет** — скелет
скула, скуловая кость — **янакъ кемиги** — вилиця, вилична кість
слепая кишка — **кёр ичек** (*диал. сокъур ичек*) — сліпа кишка
слизь — **сюмюк; ялкъакъ** — слиз
слизистая оболочка — **ялкъакълы зар** — слизова оболонка

29

ЙИГИРМИ ДОКЪУЗЫНДЖЫ ДЕРС

• Окъув йылы битти – татиль вакъты кельди!

Севимли талебелер!

Мына окъув йылы да битти. Огде учъ ай татиль. Сиз йыл бою окъудынъыз, чокъ тюрюлю бильгининъ саиби олдынъыз. Эбет, сизге енгиль олмады, чюнки окъув – бу, талебелернинъ джиддий ишидир. Энди бираз раатланмагъа да мумкюн. Татилинъиз меракълы кечсин! Сагълыгъынъыз тюзельсин ве сагълам балалар олунъыз!

Лякин вакътынъыз тек оюн-кулькюнөн кечмесин. Файдалы ишлер де япмагъа тырышынъыз, ана-бабанъызгъа ярдым этинъиз. Билинъиз, ишлеп алышкъан адам, кучълуклерден къоркъмай, яшайышы бол ола.

Айрыджы ана тили акъкъында айтмагъа истейим. Эр кунъ аш ашагъан киби, эр кунъ ана тилинде язылгъан китапларны ич олмагъанда ярым саат окъунъыз. Окъумагъа адет олсун! Ана тилини севсенъиз (анасыны севген бала ана тилини де севе!), эр кунъ окъунъыз!

Шиирлер, халкъ йырлары, аталар сёзлерини де эзберленъиз. Олар сизге тилимизни даа яхшы бильмеге ярдым этер. Рус тилини сиз яхшы билесинъиз, бу яхшы. Украин тилини де бильмек керек. Лякин биз киммиз? Оны унутманъаз. Эр миллетте олгъаны киби, бизим де озъ тилимиз бар ве о кимсенинъ тилинден эксик дегиль. Тилимиз озъджесине зенгин ве дюльбер! Келинъиз, анамызны унутмагъанымыз киби, тилимизни де унутмайыкъ!

• Шиирлер, йырлар

Къарталларнынъ къанатлары менде олса

Къарталларнынъ къанатлары менде олса,
Котерилир, кок юзюне чыкъар эдим,
Джанлы, джансыз табиятта эр не олса,
Юкъарыдан бир зевкъ иле бакъар эдим.

Денъизлерде ялдавучлы балыкъ олсам,
Теренликте не бар не ёкъ билир эдим,
Сув тюбюнден инджи, мерджан алып олсам,
Истегенге бахшыш этип берир эдим.

Кяинатта йылдызларнынъ бири олсам,
Геджелери нурлар сачып турар эдим,
Сейярелер сырларына далып олсам,
Инсанларгъа бу сырларны ачар эдим.

Хаялымнен кокке чыкъам, ерге энем,
Океанлар, дерьялар ве дагълар кечем,
Галактика ёлларыны беш-баш юрем,
Эр шейни мен билейим деп гъайрет этем.

Муджизевий танълар

Саба эртедже турып, эвимден чыкъсам,
Гурь дуйгъунен этрафкъа бир козь ташласам,

Хафиф ельчик ашыкъып, мени къаршылай,
Эеджанлы юрегим тез урып башлай.

Кениш, ешилъ тогъайлар, дагълар къаршымда,
Озь йырыны бульбуллер йырлай багъчада.

Дженнет киби эр бир ер – тек мында олур,
Муджизевий бу танълар акълынъны алып!

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Хто ти (ви) за фахом?
Я инженер (лікар, тракторист)
Ким ти працюеш?
Ким ви працюете?
Я працюю вчителем (теслею, водієм).

Ким працює ваш чоловік?
Мій чоловік – будівельник (художник,
коваль).

Знаатынъ(ыз) не(дир)?
Мен муэндисим (экимим, тракторджым)
Сен ким олып чалышасынъ?
Сиз ким олып чалышасынъыз?
Мен оджа (дюльгер, айдайыджы) олып
чалышам.
Акъайынъыз ким олып чалыша?
Меним акъайым – къуруджы(дыр)
(рессам(дыр), демирджи(дир)).

• Аталар сёзлери

Огъурлы ёллар олсун! (или Ёлунъыз ачыкъ олсун! или Алла ёлунъны ачыкъ этсин) –
счастливого пути!

Сорай-сорай Истанбулгъа етерсинъ – язык до Киева доведёт

Ёлджу ёлуна ярашыр – *означает*: путнику пора в путь

Ёргъан кетти – къавгъа битти – одеяло исчезло, и драка кончилась (*т.е. не стало повода, и ссора прекратилась*)

Ёргъанынъа коре аягъынъны узат – по одежке протягивай ножки

Юкъары тюкюрсенъ – мыйыгъынъа тюшер, ашагъы тюкюрсенъ – сакъалынъа тюшер –
плюнешъ вверх – попадешъ в усы, плюнешъ вниз – попадешъ в бороду (*означает*: куда ни кинь –
всюду клин)

Эр йымыртадан чипче чыкъмаз – не из каждого яйца вылупляется циплёнок

• Фразеологизмлер

эр шей ёлунда – всё в порядке

ёл алмакъ – отправляться в путь; выступать в поход

къавгъа (или дава) **ёргъан устюнде** – показная ссора (затеянная из-за выгоды, ожидаемой от третьего лица)

ёл-ёругъыны бильмек – уметь делать *что*, быть искушённым в *чём*

сенинъ ичюн джан къурбан – для тебя в огонь и воду; готов на жертвы во имя тебя

ёлундан шашырмакъ – совратить, сбить с пути (истинного)

ёлундан чыкъмакъ – сбиться с (правильного) пути

• Осюмликлернинъ адлары

куколь – **къарамыкъ** – кукіль

кунжут – **кунджут** – кунжут

купальница – **алтын топчикек** – вовча лапа, купальница

крокус – **крокус** – крокус, крокіс

лаванда – **лаванда** – лаванда

лавр – **дефне** – лавр

благородный лавр – **неджип дефне** – благородный лавр

лакрица (лакричник, солодковый корень) – **татлы тамыр оту** – локрица

ландыш – **инджи чичек, пейгъамбер дёгмеси** – конвалія

лапчатка гусиная – **къаз панджасы** – перстач

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

обезьяна – **маймун** – мавпа

овод – **къаталакъ чибини** – овід, гедзь

овсянка – **орталан къуш** – вівсянка

овца – **къой** – вівця

овчарка – **чобан копеги** – вівчарка

огнёвки – **ярыкъ кобелеклери** – вогнёвка

окунь – **ала балыкъ, леврек** – окунь

олень – **сыгъын** – олень

омар – **омар** – омар

ондатра – **ондатра** – ондатра

• Анатомия терминлери

слюна – **тюкюрчик, силекій** – слина

слюнные железы – **тюкюрчик безлери** – слинна залоза

солнечное сплетение – **кунеш орьгюси** – сонячне сплетення

сонная артерия – **шахтамар артериясы** – сонна артерія

сосок – **эмчек, мем** – сосок

сошник – **тюрен кемиги** – леміш

спинной мозг – **аркъа мий** – спинний мозок

стопа – **аякъ тапы** – стопа

стремячко – **зенгичик** – стремено

сустав – **бугъум** – суглоб

30 ОТУЗЫНДЖЫ ДЕРС

• Тиль муитинде оськен бала тильни тез огрене

Бильгенинъиз киби, сюргюнликтен эвель Къырымнынъ эр бир кошесинде халкъымыз озъ тилинде лаф эте эди. Не ичюн бугунъ биз озъ тилимизде зорланып лаф этемиз? Эбет, тиль муити олмагъаны ичюн. О муитни бизден тутып алдылар. Ярым асырдан зияде душманларымыз агъзымыздан тилимизни сувурып алмагъа тырыша (эм ниетине белли бир дереджеде иришти). Лякин Чобан-заденинъ:

**Мелеклер къабримде соргъу сораса,
Азраиль тилимни бинъ кере тораса.
«Озъ тувгъан тилимде айт магъа!» – дермен,
Озъ тувгъан тилимде джырлап олермен
сёзлерини хатырлайыкъ.**

Эвлятларымыз озъ тилинде лаф этип оламагъаны – бизим къабаатымыз. Эвде озъ арамыз ве балаларымызнен озъ тилимизде лаф этсек, балаларымыз бизден эшитип мутлакъ огренир эди. Буны япкъанлар бар. Оларнынъ балалары мына санъа лаф эте, шиирлер айта, йырлай. Бойле инсанларымызгъа бинъ машалла! **Олар озъ баласы огюнде ана-баба борджуны одей. Эпимиз ойле олмакъ керек.**

Тиль муитине къайтайыкъ. Бугунъ этрафымызда рус тили муити олгъан такъдирде не япмакъ керек?

Менимдже, биринджи, сервантларымызда тек хрусталлер йылтырап турмасын, эвлеримизде озъ тилимизде язылгъан китап, журнал, газета олсун.

Экинджи, эр кунъ (учъ кере аш ашагъан киби) ич олмагъанда бир кере, энъ азындан ярым саат о китаплар, журналлар, газеталарнынъ бир-де-бирини ачып **окъумакъны адет этмек керек. Бойле окъув бизлер ичюн тиль муити ерини тутар ве тилимизни эм унуттырмаз, эм огретир.** Бойле окъув вакътында таныш олмагъан сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелер, фразеологизмлер, аталар сёзлери ве айтымлар чыкъар – оларнен таныш олмакъ ичюн янынъызда лугъатынъыз олсун.

Айры шахысларымыз тилимизнинъ перспективасыны коръмей ве ондан себеп бутюнлей рус тилине бериле, балалары озъ тилинде тынъкъ этмеге бильмей. Сайгъылы достлар, акълымызны топлайыкъ! Барсын, рус тилини руслардан яхшы билейик, украин тилини де украинлерден яхшы билейик, лякин ким олгъанымызны ве баба-деделеримизден асабалыкъ къалгъан озъ тилимиз олгъаныны ич бир вакъыт унутмайыкъ. Алла сакъласын, тилимизни джойсакъ, адетлеримизни, озъ тербиемизни де (яни педагогикамызны да) джоярмыз, балабан миллетлер арасында биз (сувгъа тюшкен шекер йирип кеткен киби) озюмиз де ёкъ олып кетермиз. Алла о кунни косътермесин.

Даа кеч дегиль, келинъиз, сайгъылы ватандашлар, **озъ тилимизде окъутылгъан мектеплеримизнинъ сайысыны арттырайыкъ.** Бугунъ-де-бугунъ он дерт миллий мектебимиз олса, дженктен эвель 800-ден зияде эди!

Тилимизнинъ статусыны къайтартайыкъ – Къырымда къырымтатар тили девлет тили олсун, буны талап этейик, акъкъымыз бар. Бу ишни кимдир бири бизге япып берир деп беклеп отурмайыкъ, Озьбекистанда япкъанымыз киби, эринмейип керекли ерлерге истегимизни **язайыкъ, бильдирейик.** Къалем – бизим энъ кучлю силамыздыр. **Мектюплеримиз мемурларнынъ башына ягъмур киби ягъып турса, о вакъыт (буны эминликнен айтмакъ мумкюн) меселе чезилир, ниетимизге ириширмиз!**

- **Девлет тилини ана тили эсасында огренейик**

Чи працює Ваша дружина?

Так, вона кравчиня (вчителька англійської мови)

Він добрий перукар (музикант, фахівець)

Він майстер на всі руки

Апайынъыз чалышамы (или ишлейми)?

Эбет, о тикиджи(дир) (инглиз тили оджасы(дыр))

О яхшы бербер(дир) (чалгъыджы, мутехассыс(тыр))

Къолундан эр иш келир; Къоллары алтын кесе

- **Аталар сёзлери**

ель (или **рузгяр**) эсмегендже **япракъ къыбырдамаз** (или **ойнамаз**) – пока ветер не подует, лист не шелохнётся

пиреге ола (или **пиреге ачувланып**) **ёргъан якъмакъ** – букв. из-за одной блохи сжечь всё одеяло

пара ара боза – деньги портят отношения

парайы верен дюдюги чалар – кто платит деньги, тот и заказывает музыку

бир къарыш тили бар – у него длинный язык; (рус. эквивалент: ты ему слово, а он тебе десять)

озюни дюнъянынъ кобеги санмакъ – считать себя пупом земли

- **Фразеологизмлер**

джанымнен севем – я люблю всей душой

джаным сыкъыла – мне тоскливо, мне не по себе

джаныны теслим этмек – умереть, отдать Богу душу

чырайы денъишмек – меняться в лице

иши яхшы кете – у него дела идут хорошо, у него дела в порядке

Алла косътермесин! – не приведи Господи!, упаси Боже!

бир капик этмек – не стоит и ломаного гроша

пишкен баш киби кулип отурмакъ – скалить зубы

сиркеси сув котермей – он очень обидчив

эсамеден пиляв – чепуха, ерунда, околесица

пешинден къалмамакъ – неотступно следовать за кем-л., увиваться вокруг кого-л.

- **Осюмликлернинъ адлары**

лебеда пустырная – **алабота, къазаякъ** – лобода пустынная

лекарственные растения – **иляджы олгъан осюмликлер** – лікарські рослини

лён – **кетен (оту), ускюли** – лён

лещина – **тав фындыгъы** – ліщина

лилия – **занбакъ** – лілія

лиси́чки (*грибы*) – **тавшан ашы** – лисичка

лисохвост – **тилькикъуйрукъ** – лисохвіст

лимонник – **къурт оту** – лимонник
лимон – **лимон** (*мейвасы*) – лимон, цитрина
лимонное дерево – **лимон тереги** – лимонне дерево

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

орёл – **къартал** – орёл
оса – **кийик къурт, сона** – оса
осётр – **мерсин** (*или мерсин балыгъы*) – осетер
осьминог – **секизаякъ** – восьминіг
пава – **диши** (*или ана или ыргъачы*) **тавус къушу** – пава
павиан – **павиан** – павіан
павлин – **тавус** (*или тавус къушу*) – павич
павлиний глаз (*бабочка*) – **тавус** (*или тавус къушу*) **козю** – павине око
палтус – **палтус** – палтус
пантера – **пантера** – пантера

• Анатомия терминлери

сухожилие – **1. джылын; 2. чандыр** – сухожилля, сухожилок
сыворотка – **кесильген сют суву** – сироватка
сычуг – **шырдан** – сичуг
тазовые кости – **тас кемиклери** – тазови кістки
тело – **1. тен; 2. джысым, беден, вуджут** – тіло
теменная кость – **ян кемик** – тім’яна кістка
ткань – **токъума** – тканина
толстая кишка – **къалын** (*или токъ*) **ичек** – товста кишка
тонкая кишка – **индже ичек** – тонка кишка
торс – **торс, кевде** – торс
тощая кишка – **ач ичек** – порожня кишка

• Лугъатчыкъ

рисовать – **ресим япмакъ**
чертить – **сызмакъ**
чертёж – **сызма**
чертить чертёж – **сызма сызмакъ**
сквозняк – **ель джерьяны**
подоконник – **перваз, пенджере первазы**
выть (*о ветре*) – **увулдамакъ**
выть (*о собаке*) – **улумакъ**
ясли – **ясли**
катастрофа – **фелякет**
ветренная погода – **елли** (*или рузгярлы*) **ава**
роза ветров (*морской термин*) – **рузгяр гулю**
сидеть, вытянув ноги – **аякъларыны** (*или баджакъларыны*) **узатып отурмакъ**

31 ОТУЗ БИРИНДЖИ ДЕРС

• Балаларыңызны миллий сыныфкыа бермеге ашыкыңыз

Вакыыт кете. Кырымга келип башлаганымыз 20 йыл олды, амма эвлятларымыз озь тилинде лаф этип оламай. Озюмиз де пек шашмалаймыз. Кыбаатлыны кыдырмакь керекмей, кыбаат озюмизде.

«Кыуш ювасында корьгенини кутер», – дейлер. Эвимизде балаларымызнен озь тилимизде лаф этсек, оларга керекли китапларны алып окьутсакь, шиирлер эзберлетсек, йырлар огретсек, адетлеримизни ашласакь, озь тербиемизни берсек, о вакытта **бойнумызнынь борджуны одеген олурмыз.**

Вакытынен эр ана-бабанынь огюнде «**Баламны окьумага насыл мектепке берейим экен?**» – деген суаль пейда ола. Бу ерде ашыкмайып, тюшюнип-ташынып арекет этмесек олмаз. Шашмалап, рус тилинде окьутылган мектепке алып барган адамларымыз бильсин – оларнынь балалары о мектепте окьуп, **шу миллетнинь тербиесини огренеджек, о миллетке алышаджакь, оларнынь ичине кьарышып кетеджек, йыл-йылдан озь миллетинден узакьлашаджакь ве эвлядымызда озь миллетининь кьокьусы биле кьалмайджакь.** Бизге бойле эвлятлар керекми?

Тилинден, адетлеринден, халкьындан узакьлашкан баладан хайыр беклемеге шей ёкь. Бир кунь артындан бир сары кьыз да алып келир, шашар кьалырмаз. Бир шей айтаджакь олсакь: «Не морочьте мне голову, анашка и бабашка!», – дейджегине шек ёкь.

Кимер ана-бабалар: «Баламыз рус мектебинде окьумаса, сонь бир ерге кирип окьуп оламаз», – деп кьоркыа. Ондан кьоркьманьыз. Он еди йылдан берли миллий мектеплеримизде балаларымыз окьуп келе ве олар кимседен эксик дегиль: институт университетлерге кирип окьуйлар, яхшы мутехассыслар олып, яхшы ерлерде ишлейлер. Сиз истесенъиз де, истемесенъиз де балаларынынь, руслар арасында яшаган сонь, рус тилини мытлакь билир, ондан бир якькыа кьачып кьуртуламаз.

Сайгылы ана ве бабалар! **Балаларынынь миллий сыныфкыа бермеге ашыкынынь, олар тилини, адетлерини огренсин, дерслерни озь тилинде кечсин, миллий рухта тербие алсын, озь миллетинен гьурурланган ве озь миллетине файда кетиреджек киби инсанлар олсун!**

Темелимиз – будыр тиль,
Тильсиз миллет ёкьтыр, биль,
Балань тилини бильсин,
Озь тилинде лаф этсин!

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Чи до вподоби Вам ваша професія?
Звісно, дуже подобається
Ви давно тут працюєте?
Скільки годин триває робочий день?
Де ви працюєте?

Я працюю на фабриці (на будівництві, в

Зенаатынынь бегенеси(нъи)зми?

Эбет, пек бегенем

Сиз мында чокьтан чалышасы(нъи)змы?

Иш куню кьач саат девам эте?

Сиз кьайда (или не ерде) ишлейси(нъи)з (или чалышасы(нъи)з)?

Мен фабрикада (кьуруджылыкьта, мектепте)

школі)

ишлейим.

- **Аталар сёзлери**

Бир яхшы сёз учь бош сёзден хайырлыдыр. – Одно хорошее слово лучше, чем три пустых.

Узакътан (*или узакътаки или авлакътан*) **давулнынъ сеси хош келир** – Издали и барабанный бой кажется приятным

Ягъмурдан къачып, бурчакъкъа тутулмакъ – из огня да в полымя (*букв.* Убегая от дождя, попал под град)

Ялан иле иман бир ерде турмаз – Ложь и вера рядом не уживаются

Яланджынынъ эви янгъан да, кимсе инанмагъан – Раз солгал, навек лжецом стал (*букв.* Когда дом лжеца сгорел, то никто не поверил)

- **Фразеологизмлер**

корьмекче бильмек – знать только в лицо

узун бойлу – высокого роста

узун тилли – несдержанный на язык, длинный язык

узун икяе – длинная история

узун къулакълы – а) длинноухий; б) осёл

узун къулакътан хабер алмакъ – узнать не из первоисточника, узнать окольными путями

узун лафнынъ къыскъасы – короче говоря (*вариант: къыскъасы* – короче)

- **Осюмликлернинъ адлары**

кукуруза (маис) – **мысырбогъдай** – кукурудза

магнолия – **магнолия** – магнолія

мак – **къашкъаш** (*или алеш, ал къокъла, къокъла чичек*) – мак

малина – **малина** (*или ахудут*) – малина

мальва – **эбен комеч** (*или дёгме чичеги*) – мальва, рожа

лесная мальва – **зензибер** – лісна мальва

маргаритка – **къоюнкъозу** – стокротки

маслина – **зейтюн** – маслина

- **Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары**

паук – **орюмчек** – павук

певчие птицы – **отюджи къушлар** – спивочи птахи

пеликан – **къашыкъ къуш, годан** – пелікан

перепел (перепёлка) – **бодене** – перепел

песец – **акъ тильки** – песець

пескарь – **къая балыгъы** – пічкур

пеструшка – **чубар балыкъ** – пестушка, пеструха, пструг

петух – **хораз** – півень

- **Анатомия терминлери**

трахея – **богъурдакъ** – трахея

фаланга – **фаланга** – фаланга

хрусталик – **булляторчик** – кришталик

хрящ – **кемирчек** – хрящ

центральная нервная система – **меркезий синъирлер системасы** – централна нервова система

челюсть – **ченге** – щелепа

череп – **къафа** – череп

черепная коробка – **къафа тасы** – черепна коробка

32 ОТУЗ ЭКИНДЖИ ДЕРС

- **Янъы окъув йылы хайырлы олсун, сайгъылы оджалар ве талебелер!**

Эр миллетнинъ темелини тешкиль эткен, юзюни косътерген инсанлары бар. Миллетнинъ оджалары исе айры бир ерни тута, чюнки олар миллетнинъ келеджегини къайгырып арекет эте. Олар, баба-деделерден асабалыкъ къалгъан педагогиканы къулланып, озь халкъына хас чизгилерни талебелерине ашлай, оларны ватанперверлик рухунда асрай, озь халкъыны, озь тилини, озь медениетини джандан севмеге огрете. Осип кельген несильге чешит фенлерден бильги бере ве оларгъа инсаниетли, намуслы, эмексевер олмагъа ярдым эте.

Аслында, оджа сыфатыны джоймамакъ ичюн оджа озю де токътамайып окъуп, бильгисини арттырып тура. Оджагъа чокъ шей бильмек керек, чокъ шейден хабердар олмакъ керек. Окъумагъан оджа, бильгисини арттырмагъан оджа оджа дегиль. Бойле оджанынъ нуфузы (автортети) артмай, экиле.

Бугунь-де-бугунь, юкъарыда айткъанымыз киби, оджаларымызнынъ эсас вазифеси – балаларгъа бильги бермек олса, экинджи эсас вазифеси де – балаларгъа яхшы тербие бермектир. Бу эки вазифени оджа эр бир дерсте япмагъа борчлу.

Лякин бизни энъ зияде раатсызлагъан – бу, бизим тилимиз: озь тилинде лаф эткен балаларымызнынъ сайысы, языкълар олсун, чокъ дегиль. Тиль бильгенлер экиле. Бу вазият бизни къоркъуза. Тильсизлик башымызны ашайджакъ, бизни ёкъ этеджек. Буны яхшы анълап, тез вакъытта керекли чарелерни тапмакъ керек.

Бугунь бизге энъ кереги – **тилимизнинъ статусыдыр**. Статус дегенде, тильнинъ джемиет ичинде олгъан укьукый вазиятини анъламакъ керек (правовое положение языка в обществе). Бугунь тилимизнинъ эвельки акъ-укьугъы ёкъ, онынъ ичюн «достларымыз» тилимизге ёл бермей, истегени киби оны тепе, таптай, ёгъура ве бутюнлей ёкъ этмеге тырыша.

Бизге мытлакъ тилимизнинъ дженктен эвельки статусыны къайтартмакъ керек. Дженктен эвель тилимиз девлет тили статусыны ташый эди, онынъ къайдыны девлет озю чеке эди: мектеплер къура, оджаларны азырлай, керекли китапларны чыкъара эди. **Бугунь къырымтатар тилининъ девлет тили статусы олса, мектеплерде къырымтатар тили ве эдебияты меджбурый окъулгъан предметлернен бир сырада олур ве тилимиз кереги киби огренилир ве инкишаф этип барыр эди.**

Тилимизнинъ статусыны къайтартмакъ ичюн истегимизни юкъары органларгъа язып бильдирмек керекмиз. **Мектюплеримиз оларнынъ башына ягъмур киби ягъып турса, о вакъытта олар миллетимизнинъ истегини (яни тилимизнинъ статусыны) ерине кетирмеге меджбур олур.** Статус къайтарылса, тилимиз Къырымда девлет тили статусыны ташыса, мектепнен багълы къалгъан меселелер (проблемалар) озюнден-озю чезилир эди.

Келинъиз, сайгъылы оджалар, талебелер, ана-бабалар, бу йыл тилимизнинъ статусы огърунда курешни джанландырайыкъ. Бу иште четте тургъан олмасын!

- **Шиирлер, йырлар**

Сагъ олунъыз сиз, оджам!

Окѹп бильги алмакѹны,
Ишни яхшы япмакѹны,
Акѹикѹатлы олмакѹны
Огреним Сизден, оджам.

Достлукѹны, мабетликни,
Яхшы адет кутѹмекни,
Инсанларны севмекни
Огреним Сизден, оджам.

Мераметли олмакѹны,
Буюклерни саймакѹны
Эм де хатыр тапмакѹны
Огреним Сизден, оджам.

Сагѹ олунѹыз Сиз, оджам,
Бар олунѹыз Сиз, оджам,
Сизге олгѹан севгимни
Юрегимде сакѹлайджам!

Не бильмели ве насыл олмалы

Ильк-эвеля халкѹкѹа хызмет этмели,
Ватанынѹчюн юректен ишлемели,
Онынѹ ичюн окѹумалы, язмалы,
Окѹумыш ве тербиели олмалы.

Ана-баба, сой-сопунѹны севмели,
Урф-адет ве динимизни кутѹмели,
Урьмет этип кѹартнынѹ элин алмалы,
Татлы сѹзнен мытлакѹ хатрин тапмалы.

Акѹикѹат ве мераметни бильмели,
Мухтаджларгѹа ярдым этип кельмели,
Адамларнен дост-муаббет олмалы,
Омюрбилля яхшылыкѹлар япмалы!

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Ми працюємо в міській лікарні (в крамниці
«Подарунки»)
Чи отримуйте ви премію?
Скільки днів у вас відпустка?
У якому віці можна йти на пенсію?
Яка норма виробітку?

Биз шеэр хастаханесинде («Бахшышлар»
тюкянында) чалышамыз
Сиз мукафат аласы(нъы)змы?
Отпусканъыз къач кунъ?
Пенсиягъа къач яшындан чыкъмакъ мумкюн?
Ишлеп чыкъарув нормасы не къадар?

• Аталар сѹзлери

яланджынынъ эви янгъан – кимсе инанмагъан – букв. когда дом лжеца сгорел, никто не поверил
яланджынынъ яланы битмез – у лжеца ложь неистощима
ялан иле иман бир ерде яшамаз – ложь и вера рядом не уживаются
ягъмурдан къачып, бурчакъкъа тутулмакъ – убегая от дождя, попасть под град; из огня да в полымя
къалпагъыны ал десенъ, башыны алгъан сою – заставь дурака молиться, он и лоб разобьёт
берген эльни эр кес север – щедрого человека всякий любит

• Фразеологизмлер

янып куймек – сильно сокрушаться
янып якъылмакъ – горевать, убиваться
ятып къалмакъ – заночевать
ятаджакъ ери ёкъ – отпетый негодяй
яткъан ери нур (или нур ичинде) олсун! – пусть будет земля ему пухом!
башынынъ язысы олмакъ – быть написанным на роду
япаджагъынъны яп – делай своё чёрное дело
япаджагъыны япты – он так нагадил, как только мог
не япып япып – во что бы то ни стало

• Осюмликлернинъ адлары

масличное дерево – **зейтюн тереги** – олійне дерево
мать-и-мачеха – **тюе табан** – підбіл, мачушник, мати-й-мачуха
медуница – **джигер оту** – медунка
мимоза – **кустюм оту** – мімоза
мирт – **мерсин** – мирт
миндаль – **бадем** – мигдаль
можжевельник – **ардыч, самна, арча** – яловець
молочай – **сютильген** – молочай
морковь – **маркоф** – морква

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

росомаха – **джеекен** – росомаха
рысь – **вашакъ** – рись
рябчик – **дагъ тавугъы** – рябчик
светляк (светлячок) – **чырчыр (или атеш) боджеги** – світляк, світлячок
свиристель – **орман торгъайы** – омелюх
сизоворонка (ракша) – **ала къаргъа** – сиворакша
сокол – **лячин, шаин, сапсан** – сокіл
соловей – **бульбуль** – соловей
сом – **сом балыгъы, мыйыкълы балыкъ** – сом
сорока – **савускъан** – сорока

- **Анатомия терминлери**

щека – **янакъ** – *щока*

щиколотка (лодыжка) – **тобукъ** – *кісточка*

щитовидная железа – **къалкъан пичим без** – *щитовидна залоза*

эндокринные железы – **эндокрин безлер** – *ендокринні залози*

ягодица – **янбаш** – *сідниця*

язык – **тиль** – *язык*

яичник – **йымырталыкъ** – *яечник*

ярёмная вена – **мойса венасы (или къара къан дамары)** – *яремна вена*

33 ОТУЗ УЧЮНДЖИ ДЕРС

• Къырым – мукъаддес топрагъымыздыр

Кузь кельди. Этрафкъа бакъам. Огюмде Къырымнынъ бекчиси киби «Юдже мали (зачарованный) Чатырдагъ» тура. Онынъ энди башына чал тюшкен киби тёпелери къардан агъарып башлагъан. Этрафында енгиль бир туманчыкънен бурюнген сыра-сыра ешилъ байырлар узана.

Ашагъыда исе багъ-багъчалар джайрап ята. Анда-мында корюнген аланларда бизим «захватлар», «самостройлар» ве даа мемуларнынъ къолундан алынамайып тургъан эв къутучыкълары озюнинъ кунюни беклеп тура. Иншалла о кунъ келир, онынъ да куню-сааты бар.

Табиатымызнынъ энъ дюльбер вакъты – бу, кузьдир. Бу вакъытта бояларнынъ ат ойнаткъан вакътыдыр. Япракълар сарара, къызара ве сыкъча эсип башлагъан салкъын ельчиктен ушюген киби титрей. Тереклер озъ арасы шувулдаша, бир шейлер айтыша. Кимер япракълар къопып-къопып, айлана-айлана ерге тюше. Тереклернинъ тюбюне, дерсинъ, килимлер тёшеле.

Аджайип манзара! Оны бакъып тоямайым.

Ах, меним бирден-бир ватаным, бирден-бир халкъым! Сиз бар экенсинъиз – мен де барым, сиз ёкъ олсанъыз, мен де ёкъым.

Коксюмни котерип бол нефес алам ве дейим: «Я Раббим, Санъа чокъ шукюр. 45 йыл асретликтен сонъ биз озъ топрагъымызгъа кельдик. Шимди биз мында янъы аят къурамыз, келеджекке янъы умят багълайымыз».

Халкъымнынъ къысмети ве бахты бу топракънен багълы. Мен исе халкъымнынъ бир айырылмаз парчачыгъым. Омюримнинъ сонъки дакъкъасынадже бутюн вуджудымнен озъ топрагъыма, озъ халкъыма хызмет этедем.

Яшасын меним Къырымым, яшасын къадимий Багъчасарайым, яшасын берекетли Джанкоюм, яшасын эфсаневий Судагъым ве дигер шеэр ве койлерим!

Дюнъя тургъандже турсун ве эбедий яшасын меним Ватаным ве икметли халкъым!

• Шиирлер, йырлар

Къашкъыр

Къашкъыр пек ач, козю йылтырай,
Оны корген, дыр-дыр къалтырай,
Сакът олмагъан пешман этер,
Къашкъыр оны ашап кетер.

Мышыкънынъ йыры

Сычанларны пек севем,
Оларны авлап юрем,
Эгер тутсам – севинем,
Къачырсам – кедерленем.

Заваллы сычан

Кимдир о анда къачкъан
Мышыкънынъ панджасындан?
Сычанчыкъ о, завалы,
Тутулса – белли алы.

Кирпи

Геджелери о юре,
Алма, мантар кемире,
Тийсенъ, аман топлана,
Топ киби юварлана.

Бу бизге таныш кирпидир,
Эпимизге о беллидир,
Тикенли бир джанавар,
Бир зерречик джаны бар.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Скільки людей працює в установі (на заводі, на фермі)?
Сідайте, будь ласка
Просимо до столу!
Ходімо
Ходімо до моря (в кіно, в цирк)

Ишханеде (завода, фермада) къач адам чалыша (или ишлей)?
Джаным, отурынъыз.
Софрагъа буюрынъыз!
Кеттик, юрюнъиз
Денъизге (киногъа, циркке) барайыкъмы?

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Опять об аффиксах -лар, -лер!

В учебнике А.Л.Ильясова «Татар тили дерслиги» (Акъмесджит, 1934 г.) на стр. 21 читаем:

1. Подлежащее может не согласовываться со сказуемым в числе, оно может стоять во множественном числе, а сказуемое в единственном.

Напр.: **Балалар сыныфкъа кирди[лер]**

Мусафирлер энди кельди[лер]

2. После количественных числительных существительные не принимают окончаний множественного числа.

Напр.: **Бу ширкетге *беш юз* адам чалыша[лар]**

Тойгъа *эки юз* адам кельди[лер]

3. Речь старшего поколения показывает, что -лар, -лер не употребляется и тогда, когда стоящее впереди слово (такое как: *чокъ, пек чокъ, чокътан-чокъ, баягъы, бир къач, бир чокъ, бир*

оба, бир машина, араба-араба, акъай-апай, яш-къарт, Айше ве Фатма, Али, Вели ве Куртвели и другие) сами обозначают множество.

Напр.: Мейданда баягъы адам[лар] бар

Акъай-апай базаргъа кете[лер]

4. Вместе с тем, если подлежащее употреблено с аффиксом –лар или –лер, то в сказуемом аффикс множества также не употребляется.

Напр.: Олар эвлене[лер]

Мында къуруджылар отура[лар]

Къаргъалар гъар-гъар гъаркъылдай[лар]

Азбарда гогерджинлер гургульдей[лер]

• Аталар сёзлери

бинъ олчеп бир бичмели – семь раз отмерь, один раз отрежь

бинъ динъле, бир сёйле – слово – серебро, молчание – золото

бир олмайджакънынъ еди мааллеге зарары бар – паршивая овца всё стадо портит

бир къолтукъкъа эки къарпыз сыгъмаз – два арбуза под мышкой не поместятся

бир къашыкъ сувда богъмакъ – утопить в ложке воды

• Фразеологизмлер

башы кокке етмек – быть на седьмом небе

дедемнинъ кунюнден (къалгъан) – с незапамятных времён

сол аягъындан турмакъ – встать с левой ноги

аякъларындан айырылмакъ – ног под собой не слышать (не чувствовать)

атылып турмакъ – вскочить на ноги

сёзюм агъыр бармасын – не в обиду будет сказано

• Осюмликлернинъ адлары

морская трава – денъиз оту – морська трава

мох – ёсун – мох

мускусная трава – мис оту – мускусна трава

мухомор – чибин мантары – мухомор

мушмула – мушмолла, беш мыйыкъ – мушмула

мыльник – сабун оту – мельница

мята – нане – м'ята

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

сорокопут – ыргъакъ такили – сорокопуд

спрут – спрут – спрут

стервятник – леш къарталы – стерв'ятник

страус – деве къушу – страус

стрекоза – къыз боджеги – бабка

стриж – дагъ къарылгъачы – строж

сурок – дагъ сычаны, сокъур – бабак

- **Мектеп терминлери**

автобиография – **терджимеиал** – автобіографія

акварельные краски – **акварель боялар** – акварельні фарби

аккомпанемент – **аккомпанемент** – акомпанемент

аккуратное письмо – **мисмилъ язы** – акуратне письмо

активный – **фааль** – активний

актовый зал – **актлар залы** – актовий зал

альбом для рисования – **ресим альбомы** – альбом для малювання

34 ОТУЗ ДЁРТЮНДЖИ ДЕРС

• Ана-бабанынъ энъ муим боюн борджу

Эр бир къорантанынъ озеги – ана ве бабадыр. Къорантанынъ эйиаллыгъы оларнынъ къолунда, къоранта ичинде олар эр бир шейге джевапкяр олып, мейдангъа кельген эр бир меселенинъ чаресини тапмагъа керек.

Ана-бабанынъ энъ муим боюн борджу – бу дюньягъа кельген балаларыны аякъкъа къоймакъ ве баш-козь этмектир.

Аякъкъа къоймакъ дегенде тек оларны асрап балабан этмек меселеси козь огюнде тутулмай. Балаларгъа сабийликтен башлап, биринджи невбетте, озь ана тили огретице. Анасы ве бабасы балаларынен озь тилинде лаф эте, озь тилинде шиирлер огрете я да окъутып эзберлете, масаллар айта я да окъута, озь тилимизде язылгъан китапларнен, газета ве журналларнен таныш ве дост эте.

Ана тилининъ адамгъа мытлакъ кереклигининъ чокъ себеби бар. Эр миллетнинъ медениети, тарихы, педагогикасы – йырлар, аталар сёзлери ве айтымлар ичиндедир. Балаларымызгъа миллет дуйгъусыны ашлагъан олардыр. Озь тилини бильмеген бала бу шейлерден пек узакъ къала, башкъа миллетнинъ хусусиетлерини менимсей ве о миллетке бенъзеп къала. Бойле балалар миллетим, Ватаным киби сёзлернинъ эмиетини анъламай. Озь сюрюсинден айырылгъан къой киби олар да озь миллетинден айырылып шашмалап башкъа миллетнинъ сюрюсине барып кире. Ай-ай оны озюнинъ киби къабул этселер, айда къайда кетмеген дерсинъ. Лякин анда онъа четтен кельген эджнебийге бакъкъан киби бакъалар.

Русларнынъ бир аталар сёзю бар: «Гусь свинье не пара», бу сёзлерде акъикъат бар.

Онынъ ичюн ана-бабанынъ энъ муим боюн борджу – баласына озь тилини, озь адетлери огретмектен ибареттир. Бу борджны одемеген ана-баба – акъикъий ана-баба дегиль. Весселям!

• Шиирлер, йырлар

Табиат пек аджайиптир

Табиат пек аджайиптир,
Муджизеси ич битмез,
Вариети къарарсыздыр,
Онъа акъыллар етмез.

Бу – дагъларнынъ къар ве бузу,
Ем-ешилъ чет-бужагъы
Алты ай кышнынъ серт сувугъы,
Язда кунеш сыджагъы.

Чешит-чешит айван яшай,
Сув, ава ве топракъта,
Нелерге тек адам шашмай
Балалыкъта, къартлыкъта.

Бу – эр гедже кунъ кьонгъан сонъ
Адамларнынъ юкъусы,
Гудюрдили ягъмурдан сонъ
Чичеклернинъ къокъусы.

Бу – къушларнынъ чивильтиси,
Чырчырна чырылтысы,
Ирмакъ суву шырылтысы,
Озеннинъ шувултысы.

Табиат пек аджайиптир,
Муджизеси ич битмез,
Вариети къарарсыздыр,
Онъа акъыллар етмез.

Йыл мевсимлери

Йылнынъ дёрт мевсими бар:
Энъ гузели – бу бааръ,
Чичек ача багъчалар,
Учуша анда къушлар.

Энъ сыджакъ мевсим – бу ЯЗ,
Язда отурмакъ олмаз,
Эм ялыда, эм чельде,
Иш къайнай эр бир койде.

Яз кечкен сонъ КУЗЬ олур,
Бол берекет джыйылыр,
Къыскъарып башлар кунълер,
Гедже сызгырыр еллер.

КЪЫШта аяз бузлата,
Пармакъларны сызлата,
Агъарып къала дагълар,
Къарнен ойнай балалар.

Йылнынъ дёрт мевсими бар:
Яз, Кузь, Къыш ве эм Бааръ,
Дёрдю дёрт тюрлю олар,
Эписинде шырныкъ бар.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Ви не пидете з нами?

Ви не пидете з нами на концерт?

Ходимте разом з нами до музею (до річки,

– Сиз бизнен бармайсынъызмы?

– Сиз бизнен концертке бармагъа
истемейсинъизми?

– Юринъиз бизнен музейге (озенге, сергиге)

на виставку)
Ходимо всі на пляж купатися.

Я хочу запросити вас у гості.

барайыкъ.
– Юринъиз эпимиз пляжгъа барып
ювунайыкъ.
– Мен сизни мусафирликке чагъырмагъа
истейим.

• Аталар сёзлери

Адынъ чыкъкъандже джанынъ чыкъсын – лучше потерять жизнь, чем доброе имя
Инсангъа анасындан ве бабасындан якъын кимсе олмаз – у человека ближе отца и матери
никого нет

Инсан янълыша биле, янълышмагъан бир Алла – человеку свойственно ошибаться, не
ошибается только Бог

Инсан йыкъылгъан еринден аякъкъа турар – человек встаёт (поднимается) с того места,
где он упал

Инсан инсангъа керек ола – человек всегда нуждается в человеке

Инсаннынъ озю (или тени) къартая, юреги (или джаны) къартаймай – человек стареет, а
душа – нет

• Фразеологизмлер

яшайыш дегиль, джеэннем азабы – ад кромешный – ад кромішній
юрегимде (юрегинде) пек буюк бир агъырлыкъ бар – ад кромешный на душе – ад
кромішній на душе

шейтан араба(сы) – адская машина – пекельна машина

асыл олмады – ни чуть не бывало – аж ніяк (зовсім ні)

Ахиллеснинъ табаны (бирининъ энъ зайыф ери) – Ахиллессова пята – Ахіллессова п'ята

бош гудюрди (или шамата) – много шума из ничего – багато галасу даремно

копек сувармакъ, копек суварып юрьмек – бить баклуши – байдики бити

• Осюмликлернинъ адлары

мятлик – **сары ёнджа** – тонконіг

навозник (гриб) – **кубре мантары** – гнойовик

наперстянка – **оймакъот, къурт оту** – наперстянка

наплыв – **абакъ** – наплив

нарцисс белый – **акъ наргиз** – нарция білий

настурция – **френк ляле; тавукъ коръсе, къокъумаз** – красоля

недотрога (бальзамин) – **лялеменки** – розрив-трава

неклён – **татар къашыкъ агъачы** – чорноклен

• Анатомия терминлери

авитаминоз – **авитаминоз** – авитаминоз

акушерство – **эбанайлыкъ** – акушерство

алкоголизм – **алкоголизм** – алкоголізм

аллергия – **аллергия** – алергія
ангина – **ангина, богъаз агърысы** – ангiна
антибиотики – **антибиотиклер** – антибиотики
апоплексия – **апоплексия, тутма мараз** – апоплесія
аппендикс – **аппендикс, кёр ичек** – апендикс

• **Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары**

суслик – джумран – ховрашок
сазан – **сазан, сазан балыгъы** – короп
сайгак – **сайгъа** – сугак
саранча – **сарынчкъа** – сарана
сардина – **сардина, атеш балыгъы** – сардина
светлячок – **чыгъырчыкъ** – світлячок
сверчок – **чырлакъ** – цвіркун
свинья – **домуз** – свиня
севрюга – **сюйрю балыкъ** – севрюга

35 ОТУЗ БЕШИНДЖИ ДЕРС

• Янъы йыл арфесинде

Омрюмизнинъ бир йылы даа кечип кетти. Энди янъы йылны беклеймиз, янъы йылда яхшылыкълар олур деген шейге инанмагъа истеймиз. Лякин озюнден озю бир шей олмай. Арзуларымызгъа иришмек ичюн къол къачлап отурмагъа да олмай, буны башкъа бири япар деп ишанып отурмагъа да олмай.

Онынъ ичюн, сайгъылы достлар, келинъиз, бир шейни адет этейик. Эр йыл Йылбаш арфесинде озь-озюмизге суаллер берейик.

Бисмилля деп бугунъ башлайыкъ:

- бу бир йыл ичинде озюме ве халкъыма насыл яхшы ве файдалы шейлер яптым?;
- къорантам, бала-чагъамнынъ эйяллыгъы ичюн не яптым?;
- сой-соп, къолум-къомшуны къуwandырмaкъ ичюн яхшы бир шейлер яптыммы?;
- ёгъурылып ёкъ этильген акъ-укъугъымыз, девлетчилигимиз, тилимизнинъ статусы къайтарылмасы ичюн къайда бардым ве насыл аректлер яптым, къайда ве къач мектюп яздым?;
- баба-деде топрагъы, бирден-бир Ватаным Къырымны ачкозь унсурларгъа чайпатмамакъ ичюн не яптым?;
- джамилеримиз къурулмасы ичюн ве олар бош турмамасы ичюн не яптым?;
- бирлигимиз къавий, сарсылмаз бир къале киби олмасы ичюн мен не яптым?;
- ана-баба оларакъ эвлятларыма миллетимизнинъ урф-адетлери эсасында япылгъан тербие бердимми?, баламыз бирини агъыр вазиятте коръсе, онъа ярдымгъа ашыкъаджакъ киби инсан олдымы?;
- севимли эвлятларым озь тилинде лаф этмеси ичюн не яптым?; олар тилини бильмеси ичюн озь тилимизде эр кунъ оларнен лаф эттимми, эвде озь тилимизде язылгъан китапларны окъумакъны адет эттимми, шиирлер эзберлеттимми, йырлар огреттимми, аслында балаларыма насыл китап, насыл лугъат алып бердим, озь тилимизде чыкъкъан насыл газета ве журналгъа язылдым?

Ачыкъ юрекнен джевап берейик достлар. Айнеджи адамлар киби бирден маначыкъ ве себеплер къыдырып башламайыкъ. Озюмиз озюмизнинъ юзюне бакъып джевап берейик, янълышларынъны танып, ачыкъ юрекнен джевап бермек енгиль дегиль, лякин бунынъ эпимизге файдасы олур. Келип тургъан янъы йылда ве илериде, бутюн арекетлеримиз башкъаджа олур, алем бизни бегенир, макътар, къуваныр, келеджекке умят багълар.

Алла берсин де **янъы йылда:**

- тек озюни билип юрьген, тек озюни тюшюнген, тек озюни къайгъыргъан, манъа олсун да къалгъанларынен ишим ёкъ деп юрьген адамларымыз **олмасын**;
- мемуриет структураларында креслогъа япышып, бабасыны унуткъан бюрократлармыз **олмасын**;
- бутюнлей **парагъа берильген**, козьлери тек доллар корьген, халкъыны исе кёр киби корьмеген, танымагъан ве танымагъа истемеген адамларымыз **олмасын**;
- балаларымыз, Алла сакъласын, **тильсиз къалмасын**, озь тилини бильмейип юрьмесин, рус, украин тилинен бир сырада озь тилини олардан эксик бильмесин, **озь тилинде бульбуль киби лаф этсин**;

– **тербие** джеэттен балаларымыз «башкъаларындан» айырылып турсун, юзю-бети олсун, сыра бильсин, сайгъы-уръмет саиби олсун, намуслы ве инсафлы олып, виджданлары темиз олсун.

Азиз бу истеклеримиз ерине кельмеси ичюн, сайгъылы достларым, эр кунь бойнумызнынъ борджуны япмакъ керек – бу исе енгиль дегиль. Лякин джандан-юректен истесек, Алла бизге кучь-къувет берир, акъыл-фикир, акъыл-ферасет берир ве ниетлеримизге ириштирир!

• Шиирлер, йырлар

Янъы йыл

Муз. Сервер Какуранынъ

Эски йыл тез кечти,
Биз бираз денъиштик,
Тюрлю шей, тюрлю кунь
Биз корип кечирдик.
Умютлер багълайыкъ,
Гонъюллер ачылсын,
Ойнайыкъ, кулейик
Шень чалгъы янърасын!

Багъламасы:

Янъы йыл, янъы йыл,
Эр эвге сен кельдинъ,
Янъы йыл, Янъы йыл,
Шень байрам кетирдинъ.
Эр кунюнь, Янъы йыл,
Эйиликнен толсун,
Ялварам, Янъы йыл,
Мабетлик тек олсун!

Заметсиз ёл олмаз,
Эм къакъар, эм саллар,
Огюне бакъ бираз,
Тюзелир бу аллар.
Янъы йылнен кельсин,
Бизлерге шень куньлер,
Джумле халкъ севинир,
Юзьлери де кулер!

Багъламасы:

Янъы йыл, янъы йыл,
Эр эвге сен кельдинъ,
Янъы йыл, Янъы йыл,
Шень байрам кетирдинъ.
Эр кунюнь, Янъы йыл,

Эйиликнен толсун,
Ялварам, Янъы йыл,
Мабетлик тек олсун!

Насыл олмалы

Ильк-эвеля халкъкъа хызмет этмели,
Ватанынъчюн юректен ишлемели,
Онынъ ичюн окъумалы, язмалы,
Окъумыш ве тербиели олмалы.

Ана-баба, сой-сопунъны севмели,
Урф-адет ве динимизни кутъмели,
Урьмет этип къартнынъ элин алмалы,
Татлы сёзнен мытлакъ хатрин тапмалы.

Акъикъат ве мераметни бильмели,
Мухтаджларгъа ярдым этип кельмели,
Адамларнен дост-муаббет олмалы,
Омюр бою яхшылыкълар япмалы!

Ёлда сакът олунъыз

Ёлны кечмек керек олса,
Кечитлерден кечинъыз,
Светофорда **ешиль** янса,
Сонъ арекет этинъиз.

Къырмызы олса – токътанъыз!!!
Ашыкъманъыз, пек хафвлы,
Унутманъыз – сокъакътамыз,
Сабыр эткенлер акълы.

Сары янса, бираз турып,
Ешильни беклемели,
Ешильде де дикъкъат этип,
Ёлны девам этмели.

Ёлгъа чыкъкъан эр бир бала
Буларны бильмек керек,
Ёлларымыз толу машина –
Сакът олып кечмек керек!

• Гузель адетлеримиз

Чокъ балалы къоранталарда баласына ад къояджакъларгъа

Али – Вели
Эмине – Земине – Мумине
Асан – Усеин
Ремзие – Мерзие – Мерьем
Рефат – Ферат
Зейнеп – Зейде – Сайде
Али – Алим – Аким
Афизе – Нафизе
Муедин – Нуредин – Зиядин
Айше – Фатиме
Саледин – Аледин – Хайретдин
Умре – Мамре
Абляким – Аблялим – Аблямит
Мевсер – Месвер – Левсер – Миясер
Сеттар – Сердар – Алимдар – Абильтар – Къырымдар – Илимдар

- **Девлет тилини ана тили эсасында огренейик**

Приходьте до нас у гості	Бизге мусафирликке келинъиз
Ласково просимо до нас у гості	Бизге мусафирликке буюрынъыз
Чи можна Вас запросити до танцю (в кафе, у парк)?	Сизни оюнгъа (къавеханеге, парккъа) давет этмек мумкюнми?
Ви вільні сьогодні ввечері?	Бугунь акъшам бошсынъызмы?

- **Аталар сёзлери**

Амин-амин демекнен джын къувулмаз (*или* Амин-амин демектен **файда ёкъ**) – Амином беса не отбудешь

Иштаа (*или* **мадде**) **ашнен** (*или* **емекнен**) **келир** – Аппетит приходит во время еды

Беля устюнде беля (*или* **Беля беляны авлай**) – беда беду накликает

Беля бир озю (*или* **тек**) **кельмез** – Беда не приходит одна

Хасталыкъ батманнен келир, мискъалнен (*или* **дирем-дирем**) **чыкъар** – Болезнь приходит пудами, а уходит золотниками

- **Фразеологизмлер**

козь ташламакъ – бросить беглый взгляд

къачакълап юрьмек – быть в бегах

акълынъны ашадынъмы? – белены объелся?

козьлерини акъайтмакъ – выпучить бельма

акъылгъа зарар акъча – бешеные деньги

сют къардаш – молочный брат

бир шей олмагъан киби – как ни в чём не бывало

- **Осюмликлернинъ адлары**

мятлик – **сары ёнджа** – тонконіг
навозник (гриб) – **кубре мантары** – гнояк, гнойовик
наперстянка – **оймакъот** – наперстянка, наперстник
наплыв – **абакъ** – наплив, наростень
нарцисс – **акъ наргиз** – нарцис
настурция – **френкляле, тавукъ корьсе къокъумаз** – красоля, настурція
недотрога, бальзамин – **лялеменки** – розрив-трава
неклён – **татар къашыкъ агъачы** – черноклен

• **Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары**

селезень – **къочулы** – качур
сельдь – **селёдка, ринга** – оселедець
серна – **дагъ эчкиси** – сарна
сизоворонка – **мавы къургъун** – сиворакша
сипуха – **акъ байкъуш** – сипуха
синица – **баштанкъара, сырлы къуш** – синиця
скворец – **сыгъырчыкъ** – шпак
сколопендра – **къыркъаякънынъ бир чешити** – сколопендра
скорпион – **акъреп** – скорпіон

36 ОТУЗ АЛТЫНДЖЫ ДЕРС

• **Келеджекни тюшюнмеген, онынъ огърунда курешмеген миллет гъайып ола**

Бизим келеджегимиз не оладжакъ? Бизни не беклей? Алымыз не оладжакъ: оледжекмизми, къаладжакъмызмы? Бунынъ киби суаллер дюньяда олгъан эр миллетнинъ огюнде тура ве олар эр Алланынъ куню келеджеги ичюн арекет эте, керекли чарелер коре.

Миллетимизнинъ огюнде бу суаллер даа бир баш юксек олып тура, чюнки биз сюрдюнликке огърагъан ве буюк кучлюклернен ватанымызгъа къайтып ве йигирми йылдан берли даа кереги киби ерлешамагъан, акъ-укъукъларымызгъа даа иришамагъан халкъмыз, онынъ ичюн юкъарыдаки суаллер бизни даа пек раатсызлай.

Эпимизнинъ эвлятлары бар ве оларнынъ богъазыны бакъмакънен боюн борджумыз битмей. **Балаларымызнынъ илериде ким оладжакъыны, насыл джемаат ичинде яшайджакъыны тюшюнмек керекмиз, бу бизни раатсызламакъ керек, эджанландырмакъ керек, юкъумызны больмек керек.**

Яшларымыз ве къызларымызны ассимиляция деген аждагъадан къуртarmaкъ ичюн не япмакъ керек деген суаль бизге асыл раатлыкъ бермемек керек, чюнки о джанавар балаларымызны бирер-бирер къолумыздан чекип алып ютып йибере. Ассимиляциянынъ панджасындан халкъымызны къуртarmaкъ бизим биринджи вазифемиз олмалы, достлар.

Эгер бираз даа козюмизни ачмасакъ, сонъ кеч оладжакъ, сонъ агъласакъ да, сызласакъ да файдасы олмайджакъ, биз миллет оларакъ гъайып оладжакъмыз.

Бугун ассимиляциядан къуртулмакъ ичюн даа кеч дегиль, онынъ башына етеджек киби чарелер бар, оларны япмакъ керек:

Биринджиде, напып-япып тилимизни джоймамагъа тырышмакъ керекмиз, эвимизде къоранта азаларынен, хусусан балаларымызнен, мумкюн олгъаны къадар, башкъа миллетлер киби, озъ тилимизде лаф этмек керекмиз. Акъшамларымыз тек телевизор бакъмакънен кечмесин, топлашып, озъ тилимизде язылгъан бир китап окъумакъ да адет олсун. Газеталарымызны, журналымызны алайыкъ, окъуйыкъ. Эвимизде тилимизнинъ лугъатлары олсун, сёз байлыгъымызны арттырып турайыкъ. **Балаларымыз шиирлер, йырлар эзберлесин ве эзберден бизге айтсын.**

Экинджиде, бизге деделеримизден асабалыкъ къалгъан адетлеримизни балаларымызгъа огретейик, бильсинлер, гузель адетлеримизни кутъсюнлер.

Учюнджиде, халкъымызнынъ акъ-укъукъларыны, акъикый тарихымызны, ядикярлыкъларымызны, джамилеримизни, топонимикамызны къайтартмакъ ичюн къалемлеримизни ойнатмакъ керекмиз. **Бу ишни бири япар деп беклеп отурмакъ олмаз, эр адам къолундан кельгенини япмакъ керек, девлет органларына язмакъ керек, оларгъа истегимизни, арзу-ниетимизни бильдирип турмакъ керекмиз.** Бизде: «Бир атнынъ тозу чыкъмаз» – дейлер, бу пек догъру лаф, бир адам, эки адам, он адамнынъ бу иште джан куйдюргенинден файда аз. **Бирлик олып, эр биримиз, эпимиз арекет этсек, мектюплер язсакъ, даа башкъа чарелер коръсек – бу бир сель киби «оларнынъ» башына тёкюлир, сонъ «олар» бизим меселемизни бакъмагъа меджбур олур.**

Индемейип отурсакъ, буларгъа бир шей керекмей экен деп, олар да индемейип отурыр, чюнки вакъыт оларнынъ файдасына ишлей.

• Шиирлер, йырлар

Озь эвимиз бар

Къырымгъа къайтып кельдик,
Мурадымызгъа ирдик,
Эринмедик, эв къурдыкъ,
Шукюр, энди битирдик.

Насырлыдыр элимиз,
Лякин бар озь эвимиз,
Язда сакълар сыджакътан,
Къышта – къар ве сувукътан.

Буюрынъыз сиз бизге,
Яп-яны эвимизге,
Адресимиз де белли:
Ватан сокъагъы, элли.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Мені вже час іти
Давайте з'їздимо до Ялти
Я чекатиму вас біля пам'ятника
Приходьте ще
Із задоволенням завітаю ще
На жаль, прийти не зможу

Манъа кетмеге вакъыт олды
Келинъиз Ялтагъа барып келейик
Мен сизни абиде янында беклерим
Даа келинъиз
Мемнюниет иле даа келирим
Языкъ, мен келип оламам

• Аталар сёзлери

Акъ ит, къара ит, кене де копектир – бела собака, черна собака, а всё одно – пёс
Терек тамырындан сув ичер – *эквивалент*: Без корней и полынь не растёт
Демир къызгъын олгъанда дёгюлир – Куй железо, пока горячо
Сакъла саманы, келир заманы – держи мякину – пригодится
Мейвасы онъ олгъан терекнинъ пытакълары алчакъ энер – Чем больше плодов на дереве, тем ниже его ветки
Агъзынынъ къашыгъы дегиль – *эквивалент*: Не по рту еда
Акъыл базарда сатылмаз – на рынке ума не купишь

• Фразеологизмлер

хабер-тебер ёкъ – ни слуху, ни духу
эр ихтималгъа къаршы – на всякий случай
козь къарары ольчемек – смерить на глаз
бирини кульмек – поднять на смех кого-то

чырайларындан къар ягъа – не в себе
омрюни комюр этмек – превратить жизнь в сплошной ад
башыны ашамакъ – сжить со света

• **Осюмликлернинъ адлары**

незабудка – **назлы къыз, назлы чичек, унутма мени чичеги** – незабудка
ноготки (календула) – **айнысефа** – нагідки
ночная красавица – **акъшам сефа** – ?
нивяник – **тогъай оту** – королица, ромен
облепиха – **сары сыргъачыкъ** – плоховник, обліпіха
овёс – **джылап** – овес
одуванчик – **маматеке, мышыкъ сютю, молласарыкъ, акъсарыкъ** – кульбаба
озимые – **кузьлюклер** – озимий

• **Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары**

славка – **чибинджи къуш** – славка, кропив'янка
слепень – **сыгъыр синеси, ат чибини** – гедзь, сліпень
слизень – **сюмюкли боджек** – слимак
слон – **филь** – слон
снегирь – **къаркъуш** – снігур
собака – **копеек, ит, баракъ** – собака
соболь – **самыр** – соболь
сова – **байкъуш, миявкъуш** – сова

• **Геология терминлери**

агат – **акик** – агат
азбест – **азбест** – азбест
айсберг – **буздагъ** – айсберг
алмаз – **эльмаз** – алмаз
аметист – **мор якъут** – аметист
апатит – **апатит** – апатит
атолл – **атолл** – атол
базальт – **сия мермер** – базальт
барханы – **барханлар** – ?

37 ОТУЗ ЕДИНДЖИ ДЕРС

- **Дикъкъат! Тестлер къырымтатар тилинде бериле биле!**

Украина илим ве тасиль Назирлигининъ къарарынен бу йыл Къырым Мухтар Джумхуриетинде мектеп фенлери боюнджа тестлерге еди тильде джевап бермек мумкюн оладжакъ.

Шу еди тиль арасыда къырымтатар тили де бар. Бу яхшы бир алямет ве бойле акъ-укъукъ бизге бериле экен ондан мытлакъ файдаланмакъ керекмиз.

Къырымтатар тилинде язылган тестлерни талебелеримиз алып, оларгъа джевап берсе, тилимизнинъ темелине бир таш даа къоюлгъандан эсапланыр. Буны эпимизге, хусусан мектеплеримизнинъ директорларына, оджаларымызгъа яхшы анълап, **талебелерни озъ тилинде тестлер кечмек ичюн азырламакъ керек.**

Бу ерде былтыр тестирование вакътында олгъан шейни айтмасакъ олмаз. Къырымтатар тили боюнджа тестлерни алгъан – тек бир талебе олды. Я бизим 15 миллий мектебимиз бар, къайда о мектеплернинъ мезунлары, не ичюн олар озъ тилинде тестлер кечмеди? Балаларымызны бу тестлерге азырлагъан олсакъ, ич олмагъанда эр бир миллий мектеп бирер талебе азырлагъан олса, 15 талебмиз озъ тилинде тестлерден кечеджек эди. Биз оны япмадыкъ. Келинъиз, бу йыл бу ишке бираз месулиетлидже бакъайыкъ.

«Чыкъмагъан джанда умют бар» – дейлер, иншалла, тувгъан тилимиз эвельки статусына бир кунъ ола иришир. Бизге бунъа эр кунъ ве эр тарафлама азырлыкъ корьмек керек.

Къырымтатар тили ве эдебияты факультетине киреджеклерге мытлакъ къырымтатар тилинден азырлангъан тестлерни алып, оларгъа озъ тилимизде джевап бермек керек оладжакъ.

Алла къолай кетирсин! Тестлерге озъ тилимизде джевапларны енгиль-енгиль бергенде Алла сизге ярдымджи олсун.

- **«Къырымтатарджа-русча-украиндже лугъат»нынъ экинджи нешри**

Сайгъылы оджалар, козюнъиз айдын! Бир джылтлы яни бир томлу «Къырымтатарджа-русча-украиндже лугъат»нынъ экинджи нешри дюнья юзю корьди.

Лугъатнынъ форматы 60 x 84 олып, колами 836 саифе. Бойле лугъат бизде даа чыкъмагъан эди. Бу лугъатны тертип эткен Сейран оджамыз Усеинов онъа озюнинъ бутюн омрюни багъышлады. Алла сагълыгъыны берсин ве онынъ шимди азырлагъан «**Русско-крымскотатарский словарь**» адлы лугъатына да неширден чыкъмагъа къысмет олсун. Шуны къайд этмек керек ки, къысмет олса, бу лугъатнынъ колами де биринджисинден эксик олмайджакъ.

«Къырымтатарджа-русча-украиндже лугъат»ына дюнья юзю косътемек де енгиль олмады. Улу инсанымыз Исмаил Гаспринскийнинъ догъгъан кунюне багъышлап «Маарифчи» тешкиляты къолундан кельген бутюн чарелерни корьди ве лугъатнынъ басылып чыкъмасына себепчи олды. Заметлеримиз эял олсун.

Сайгъылы окъуйджыларымыз, сиз билесинъиз, бундан бир йыл о ягъында чыкъкъан бу лугъатнынъ биринджи нешри 3 джылтлы шеклинде япылгъан эди. Шу лугъат муэллиф тарафындан бир йыл девамында къайта ишленильди, янъы сёзлер кирсетильди, тюзетильди,

лугъатнынъ метинлери кенишлетильди. Къуллаанмасы енгиль олмасы ичюн лугъат бир джылтлы япылды.

Янъы чыкъкъан лугъатнынъ эвелькисинден баягъы айырылгъан ерлери бар: эдебий тильде къуллаанылгъан сёзлернинъ янынъда, къавуслар ичинде, бу сёзнинъ шивелеримизде олгъан эквивалентлери (яни эп шу мананы бильдирген шиве сёзлери) берильди.

Меселя; **къартана** (я да онынъ синонимы **бита**) сёзлерининъ янынъда **битя, битай, питай, тапта, тяття, буюкана, букана, пукана, бикяне, ката, атя, апче, апще** киби шиве сёзлери топланды. Шиве сёзлерининъ лугъатта озъ ери де бар. Сёзлеримизни бойле шекильде берильмек кереклигини, амелият талап эте эди, чюнки эдебий тильге кирген ве кирмеген сёзлерни айырмакъ але даа енгиль дегиль.

Лугъатнынъ бир ерини даа къайд этмек керек. Мумкюн олгъан ерде сёзлернинъ синонимлери ве атта антонимлери бериле. Меселя: **къаранлыкъ** сёзюнден сонъ *ср. зультмет; ант. ярыкъ* деп языла, **зультмет** сёзюнден сонъ *ср. къаранлыкъ; ант. ярыкъ* деп языла. Бойле усул лугъатнынъ эмиетини ве амелий къыйметини арттыра. Умумен айткъанда, бу лугъатнынъ ичинде даа учъ лугъат: **синонимлер, антонимлер** ве **шиве сёзлери** лугъаты бар демек мумкюн.

Бунынънен берабер, бугунъ тилимиз, терминологиямыз да яхшы ишленильмегени себебинден лугъатта давалы ерлер ола биле. Окъуйджыларымызнынъ фикирлери, къайдлары, теклифлери лугъатнынъ мукеммеллешмесине ярдым этер. Мектюплеринъизни буюк миннетдарлыкънен беклеймиз.

Лугъат мектеплерге, окъув юртларына, китапханелерге ве дигер ерлерге весикъалар эсасында бериледжек. Лугъатны алмакъ ичюн «Маарифчи» тешкилятына мураджаат эте билесинъиз.

Телефонымыз 8-(0652) 63-20-33

Пейда этинъиз ве эйиликнен къуллаанынъыз!

Маарифинформ

• Окъуйджыларымызнынъ иджадынъдан

Мен истерим эмен-чамлы орманларда,
Учурымлы, къар-аязлы заманларда
Ешилъ чёллер эм далгъалы дерьяларла
Татар йыры, татар чынъы йырлансын!
Татар тогъу – Кок байракъ далгъалансын!

Мен истерим машер куню энъ огде
Кок кефинли татар халкъы ер алсын!
Дженнет ёлу – сырат копрюн кечкенде
Татар йыры, татар чынъы йырлансын!
Татар тогъу – Кок байракъ далгъалансын!

Бу сатырларны язгъан – НКВД тюремелери ичинде гъайып олгъан сонъ 1958 сенеси реабилитация олгъан улу режиссёр, драматург, языджы, шаир, актёр ве аджайип инсанымыз Умер Ипчидир. Алланынъ раметинде олсун. Онынъ къызы **Джеваир апте Ипчи** Акъмесджитнинъ «60 лет Октября» сокъагъында 17 / 65 эвде 90-ынъджы квартирада омюрдешинен берабер яшай.

«**Алма терегинден узакъ тюшмей**», – дейлер. Акъикъаттан да, Джеваир апте бабасы киби, юрегинде олгъан бутюн севгисини озъ халкъына багъышлады. Чокъ йыл девамында мектеплерде оджалыкъ этип, эвлятларымызгъа ватанперверлик чизгилерини ашлап кельди. Шимди баягъы яшкъа кельгенине ве пенсияда олгъанына бакъмадан, къалемини къолундан ташламай, иджат эте.

Джеваир апте, бабасынынъ изинден юрьген, аджайип инсанларымыздан биридир. **Онынъ озъ ватанына, озъ халкъына олгъан севгисининъ къарары ёкъ**. Ишкир, муляйим, кулерьюзлю,

алчакъ гонъюлли, фикирлери терен бу инсанымыз бир дакъкъа бош вакъыт кечирмей: шиирлер яза, мектеп оджаларына оларнынъ дерслеринде керек оладжакъ къуланмалар, альбомлар япа, оларны ресимлернен яраштыра ве оджаларгъа теклиф эте. Эеджаннен: **«Оджаларымызгъа меним де бир файдам тийгенини истейим!»** – дей.

Бугунъ сизлерни, сайгъылы окъуйджыларымыз, Джеваир аптенинъ айры бир шиирлеринен таныш этмеге ляйыкъ сайдыкъ.

Къайттым санъа, меним азиз Ватаным

Къысмет олды, къайттым санъа, меним азиз Ватаным,
Санъа даим седжде этем, меним гузель Къырымым!
Яхшы билем, сабыр этип, сен бизлерни беклединъ,
Къырпалангъан, хор къальбимден ич чыкъмагъан – сен эдинъ.

Битамнынъ азбарындаки дут терегини коръдим,
Чапып бардым эеджаннен ве оны къучакъладым,
Бурюшкен кевдеси онынъ, янагъымны тийдирдим,
Толукъты юрегим, ташты, окюр-окюр агъладым.

Яшлыгъым ве кучъ-къуветим гъурбетликте къалдырдым,
Чокъ йыл кечти. Лякин санъа мен къайттым, Ана-юртум,
Баба-деде урф-адети, тилимизни джоймадым,
Ябанларнен къарышмадым, барым мен, ёкъ олмадым.

Селям санъа ярымада!

Бойле гузель, дюльбер танълар башкъа бир ерде олмаз,
Бойле шефакъ не сен не мен башкъа ерде коралмаз,
Сонъки йылдыз сёне кокте, танъ шефагъы аллана,
Кунеш догъа. Кениш чёльде багъ-багъчалар джанлана.

Чатырдагъ ве яйлалар да юкъусындан уяна,
Сербест еллер булутларнен сеферлерге ёл ала,
Йырджы къушлар йырын йырлап коклерде авелене,
Дерелерде геджелеген туманлар котериле.

Селям санъа ярымада, селям ешилъ Къырымым,
Юрегимде атеш яна сен ичюн, Ана-юртум,
Миллетиме ярыкъ куньлер, Раббим, сен насип эйле
Къаранлыкътан, мешакъаттан бизлерни азат эйле.

Бармы бундан яхшы шей?

Пенджеренъден кунеш бакъса,
Эвинъ алтын нургъа толса,
Бульбуль далда эп йырласа,
Бармы бундан яхшы шей?

Эвлядыны ана алса,
Оны опысе, кьучакьласа,
Гонъю онынъ феракъланса
Бармы бундан яхшы шей?

Баг-багъчалар чичек ачса,
Хош кьокъулар гуллер сачса,
Софрамызда къаве олса,
Бармы бундан яхшы шей?

Шиирлерни неширге азырлагъан Сейран оджа Усеинов

• Шиирлер, йырлар

Элифбе

Элифбе китабында
Отуз еди ариф бар,
Элифбе сырасында
Эр арифнинъ ери бар.

А, Б, В, Г, Гъ, Д, Е...
Шай башлана элифбе,
Эр бир сесни, эй, эриф,
Ифаделей бир ариф.

Гъ, Къ, Нъ, Дж – дёрт сеснинъ
Бардыр экишер арфи,
Буларны яхшы билемиз
Эм де окъуп огренемиз.

А-нен башлай АНА сёзю,
Б-нен – БАБА ве БАЛА,
Сёзлерден джумле япамыз,
Дефтеримизге язамыз.

Эджа недир, джумле недир
Оджапчемиз огретти,
Ильк китабым – элифбедир,
О манъа ярдым этти.

Джандан севген элифбемни
Бир вакъыт унутмайджам,
Дерслеримни яхшы окъуп,
Яхшы Адам оладжам.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Ще тільки двадцять хвилин на третю
О котрій годині?
О сьомій годині вечора.
О п'ятій годині ранку.
За скільки годин (хвилин)?
За п'ять годин (хвилин).

Даа олгъаны экини йигирми дакъкъа кече
Саат къачта?
Акъшам саат едиде.
Саба саат беште.
Къач сааттан (дакъкъадан)?
Беш сааттан (дакъкъадан).

• Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары

совка – **япалакъбаш кобелек** – совка
сойка – **сойгъа** – сойка
сокол – **лячин** – сокіл
солитёр – **шерит** – солітер
стриж – **сагъан** – стриж, шур, юрик
сурок-свистун – **сызгъыравукъ сокъур** – бабак-свистун
сыч – **кукумав** – сич
таракан – **фурун боджеги** – тарган

• Сойлукъны ифаде эткен сёзлер

ана – мать; мама
баба – отец; папа
къартана, битя – бабушка (*мать отца или матери*)
къартбаба, (диал. деде) – дедушка (*отец отца или матери*)
огъул, (диал. ул, увыл) – сын; (**огълан бала** – мальчик)
къыз – дочь; (**къыз бала** – девочка)
агъа – брат (*старший*)
(огълан) къардаш, кадя, (диал. гадя, кадай, мата, матай, мадай) – младший брат
апте, тата, (диал. дуду) – сестра (*старшая*)
(къыз) къардаш, кадя, (диал. гадя, кадай, мата, матай, мадай) – младшая сестра
агъасынынъ, къардашынынъ огълу – племянник
аптесининъ (или татасынынъ), къыз къардашынынъ огълу, (диал. джиен, торун) – племянник (*сын брата или сестры*)
агъасынынъ, къардашынынъ къызы – племянница
аптесининъ (или татасынынъ), къыз къардашынынъ къызы, (диал. къыз джиен, торун) – племянница (*дочь брата или сестры*)
къардаш: огълан къардаш – младший брат; **къыз къардаш** – младшая сестра
къуда – сват
къудапче, къудагъый – сватья (сват, сватья – *родители одного из супругов по отношению к родителям другого супруга*)
къайната – свёкор (*отец мужа*)
къайнана – свекровь (*мать мужа*)
киев – зять (*муж дочери или сестры*)
келин – 1. невестка (*жена брата или жена сына, а также жена одного брата по отношению к жене другого брата*); 2. сноха (*жена сына по отношению к его отцу*)
къайын – деверь (*брат мужа*); **челеби** – младший брат мужа; **челеби агъа** – старший брат мужа

къайынагъа – шурин (*брат жены*); **челеби** – младший брат жены; **челеби агъа** – старший брат жены

корюмдже, (дуду) – золовка (*сестра мужа*)

енге, енгепче, (дуду) – невестка (*жена старшего брата*)

баджанакъ – свояк (*муж свояченицы*)

къайынбике, балдыз – свояченица (*сестра жены*)

алапче – тётя (*по отцу*)

алапчемнинъ огълу – двоюродный брат (*сын тёти по отцу*)

алапчемнинъ кызы – двоюродная сестра (*дочь тёти по отцу*)

тизе – тётя (*по матери*)

тиземнинъ огълу – двоюродный брат (*сын тёти по матери*)

тиземнинъ кызы – двоюродная сестра (*дочь тёти по матери*)

эмдже – дядя (*по отцу*)

эмжемнинъ огълу – двоюродный брат (*сын дяди по отцу*)

эмжемнинъ кызы – двоюродная сестра (*дочь дяди по отцу*)

дайы – дядя (*по матери*)

дайымнынъ (или эмжемнинъ, тиземнинъ, алапчемнинъ) огълу, (диал. ини, торун) – двоюродный брат, племянник (???) (*сын дяди и тёти по матери, а так же сын дяди и тёти по отцу*)

дайымнынъ (или эмжемнинъ, тиземнинъ, алапчемнинъ) кызы, (диал. ини, торун) – двоюродная сестра, племянница (???) (*дочь дяди и тёти по матери, а так же дочь дяди и тёти по отцу*)

торун – внук (*сын сына или дочери*)

торун – внучка (*дочь сына или дочери*)

торуннынъ огълу – правнук

торуннынъ кызы – правнучка

торуннынъ огълунынъ (или кызынынъ) огълу – праправнук

торуннынъ огълунынъ (или кызынынъ) огълу – праправнучка

торуннынъ огълу – правнук (*сын внука или внучки*), (диал. торсакъ)

торуннынъ кызы – правнучка (*дочь внука или внучки*), (диал. джиен)

эки догъмуш (или тувгъан) балалары – двоюродные братья или сёстры

38 ОТУЗ СЕКИЗИНДЖИ ДЕРС

• 1944-юнджи – йылларнынъ энъ къарасы

1944-юнджи – йылларнынъ энъ къарасы,
Акъяллардан ич силинмез шу огъурсыз майысы,
Он секизининъ серт тангында автоматлар тиклене,
Халкъымызнынъ яшы-къарты вагонларгъа юклене.

Файда бермей ялварувлар, агълавлар ве козьяшлар,
Озь козюнен корьгенине инанмайлар адамлар,
НКВД ялтагынынъ козълерини къан баскъан,
Дерсинъ джеллят омюр бою тек адам кесип аскъан.

Паровознынъ кескин сеси юреклерни парчалай,
Бурум-бурум був чыкъарып, санки бир дев, о пышнай,
Бирден коче вагонлары, йылан киби узана,
Урал дагъы, Асиягъа пек ашыкъып ёл ала.

Бу огъурсыз вакъианынъ халкъымызнынъ башына кельгшенине 65 йыл олды.

45 йыл девамында бутюн халкъымыз совет джанаварынен курешип, ахыр-сонъу енъди ве Ватанына ёл ачты.

Лякин даа кореджегимиз бар экен. Нурлу эвлеримизге келип кельмешеклер толукъан ве бизлерге, акъикъий эв саиплерине, эп ёл бермемеге тырыша, эп бизни чекиштире. Демек куреш даа битмеди, даа девам эте.

Биз кене де енъермиз, чюнки акъикъат бизим тарафымызда. Бу куреште бизге бирлик керек. Бирликли олсакъ, бир якъадан баш чыкъарсакъ, биз мытлакъ макъсадымызгъа ириширмиз.

Огюмизде матем куню – майыснынъ 18-и. Шу куню сюргюнлик девринде вефат эткен ана-бабаларымызны, агъа-къардашларымызны, Ватан ичюн амансыз курешнинъ къурбаны олгъанларны анъаджакъмыз, оларнынъ туткъан ёлуны девам этмеге сёз береджекмиз, мейданларгъа чыкъып бирлигимизни косътереджекмиз.

Матем кунюнинъ экинджи куню Бутюндюнья къырымтатар конгрессининъ иши башлайджакъ. Бу конгресс бутюн дюньягъа сепильген халкъымызнынъ бирлигини косътереджек ве илериде Ватан ичюн, акъ-укъукъымыз ичюн курешни насыл этип бераберликте япмакъ керек, насыл ёлларнен кетмек керек олгъаныны бельгилейджек.

Алла халкъымызгъа къолай кетирсин!

• Шиирлер, йырлар

Кучлюклернинъ ахыр-сонъу феракътыр!

Халкъымызнынъ къасевети эп арта,
Эв къуралмай, ерлешамайлар Юртта,
Къарты-яшы чыбырыша ёлларда,

Къоранталар болушкен, мушкюль алда.

Келири ёкъ, олар ярдымгъа мухтадж,
Хастасына тапмакъ къыйын бир иляч,
Девлет буны корьмемеге тырыша,
Къол узатмай, «озь ишинен» огъраша.

Лякин миллет адымны билип атар,
Озь чаресин, иншалла, озю тапар,
Гъайрет этер, мытлакъ къысмети юрер:
«Оксюз ольмез, орьселенир – кунь корер!»

Билем, халкъым урф-адетини куттер,
Бульбуль киби озь тилинде лаф этер,
Мытлакъ олур онынъ тою-дюгюни,
Ашы-суву Алланынъ вермиш куню.

Эр ерде, эр заман бирликли олсакъ,
Инсаннынъ барында-ёкъунда булунсакъ,
Козюмиз ачылыр – булурмыз уню,
Бол-сербест омюрнинъ келир бир куню.

Келир бу кунь – бала-чагъа шень кулер,
Къартларымыз джумлемизнен кунь корер,
Умметимнинъ туткъан ёлу акътыр,
Кучьлюклернинъ ахыр-сонъу феракътыр.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Минуло півгодини	Ярым саат кечти
О третій годині дня	Куньдюз саат учьлерде
О першій годині ночі	Гедже саат бирлерде
О дев'ятнадцятій годині за київським часом	Киев вакътынен саат он докъузда
Рано вранці	Саба эрте
На світанку	Танъда
Ще рано	Даа эрте

• Аталар сёзлери

Бизим койде де байрам олур. – Будет и у нас в селе праздник.

Олур бизим тоюмыз. – Будет и у нас свадьба.

Дюнъянынъ къавгъасы пара устюндедир – все неприятности в жизни из-за денег.

Эмек олмагъандже, емек олмаз – не поработашь – не поешь

Акъчанъны (или паранъны) сакъла къара кунюнье. – Береги денежки про чёрный день.

Бири ичюн чукъур къазгъан, эвеля озю тюшер – не рой другому яму – сам в неё попадёшь

Сёюнънинъ саиби ол. – Будь своему слову господин.

- **Фразеологизмлер**

эр мейданы – арена смелых

эр мейданына чыкъмакъ – выходить на единоборство

дёрт козьнен беклемек – все глаза проглядеть, ждать с нетерпением

дюньягъа кельмек – появиться на свет, родиться

халкънынъ агъзыны къапатамазсынъ – на чужой роток не накинеш платок

акълымнынъ уджуна биле кельмеди – а мне и в голову не пришло

сачма-сапан лаф этмек – ахинею нести

олмайджакъ шей ичюн алекет къопармакъ – много шума из ничего

- **Осюмликлернинъ адлары**

осока – сары къамыш – осока

осот – семизот – осот, молочак

паларгония – паларгония – паларгонія

пальма – пальма – пальма

папоротник – эгерэльти оту, дёгметапыр, абагъа, эски агъач – папороть

паслён – копек юзюми – паслѣн

патиссон – шамаха – патиссон

- **Геология терминлери**

водопад – учансув, (чагълаян) – водоспад, водопад

воронка – хасар – воронка

вулкан – янардагъ – вулкан

выветривание – ельден ипранув – вивітрування

галька – чакъыл – галька

гейзеры – гейзерлер – гейзер

гидросфера – гидросфера – гідросфера

гипс – гипс – гипс

39 ОТУЗ ДОКЪУЗЫНДЖЫ ДЕРС

• Мутхиш сюргюнлик – омюрлик акълымыздадыр

Рус империясынынъ баскъынджы сясети, еди башлы аждагъа киби, бир башыны кессенъ, онынъ ерине башкъа баш осип чыкъа, ольмек бильмей.

II Катеринанынъ Къырымгъа нисбетен 1989 сенеси башлагъан джинаий ишини онынъ торунлары девам эте: тишинден тырнагъынадже сиялангъан аскер, омон, спецназ, казаки, милициянен, бир авуч халкъымызны басып ёгъурмагъа тырыша.

Аслында **бизим Къырымымызгъа** олар: «наш Крым» деп, текрарлай бере, бу топракъ, эмиш, «славянларнынъ топрагъы» деген фикирни бинъ тюрлю уйдурмаларнен исбатламагъа тырыша.

Бизлерни, тамыр халкъны, исе олар корьмей ве корьмегеде истемей, чюнки биз оларнынъ бу акъикъатсыз сясетине къаршы чыкъамыз, акъикъатны талап этемиз. Биз индемейип отурсакъ да, олар бизим башымызгъа чыкъып отурса, оларгъа о керек. **Биз исе акъкъа – акъ, къарагъа – къара деген миллетмиз.**

Баш эмеген миллет олгъанымыз ичюн, биз Сталиннинъ ялтакълары тарафындан акъсыз ерде къабаатландыкъ, ватанымыздан сюргюн этильдик ве ярым асыр девамында Уралда, Орта Асияда ве дигер ерлерде джан чекиштик, Ватанымызгъа асретлик чектик. Лякин догъмуш (тувгъан) ерлерни, Къырымны бир дакъкъа унутмадыкъ, къайтмакъ ичюн курештик. Чокъ инсанымыз ачлыкътан ве хасталыкълардан ольди, чокълары советлернинъ къурбаны олды, даа бир къысмы миллет ичюн шейт кетти, ахыры пек буюк кучлюклернен олса да, **Ватанымызгъа ёл ачтыкъ. Биз ёкъ олмадыкъ. Ватанымызнен къавуштыкъ.** Амма халкъымызнынъ эписи даа къайтамайып, сюргюнликте къалмакъта. Иншалла, бир кунъ ола олар Ватанынен къавушыр.

Буюк къуванчнен озь ерине къайткъан халкъымыз, сюргюнликте олгъан вакъытта, Къырымгъа келип толукъан эджебий халкънынъ кулерьюзюни корьмей, олар кельгенимизни истемей, аякъ чала, кедер эте, эвлеримизге къоймай, озюмизге эв къурмагъа топракъ бермей, бинъ тюрлю хынзырлыкъ япып, бизни чекиштире, къыйнай. **«Бу халкъ акъсыз ерде къабаатланды, сюргюн этилди ве ярым асыр девам эткен курештен сонъ ватанына ёл ачты ве къайта, биз оларгъа элимизден кельгени къадар ярдым этейик», – деген фикир оларнынъ акълынынъ уджунда биле ёкъ.**

Аксине, эп шу эски, бизни акъаретлейиджи, лафлараны эшитемиз. Бефтан сёзлер айталар, айнеджилик япып, бизни алдатмагъа тырышалар, чекиштирелер, атта мезарлыкъларымызда башташларны йыкъа, парчалайлар, биз акъкъында диварларда чиркин-чиркин сёзлер язалар. Яшларымызны «скинхед» деген бир сюрю тазбаш явурлар бирер-бирер тутып ура, котеклей. Оларнынъ бандитлери эвлеримизге кирип, акъча талап эте, бермегенлерни ура, ольдюре (Омеровлар). Безбагълам деген ерде бир адамымызны бутюн къорантасынен, баласы-чагъасынен атып кетелер. «Преступник» къыдырамыз деп, «спецназлары» Мустафа Хаировларнынъ пенджересини сындырып, эв ичине граната ташлайлар, оны къолсуз къалдыралар, огълуны яралайлар.

Укуметимиз буларны корьсе де керекли эффектив чарелер корьмей. Онынъ ичюн де оларнынъ бизге япкъан джинаетликлерининъ, вахшийликлерининъ, хынзырлыкъларынынъ арды кесильмей.

Йыллар девамында эткен талапларымызгъа бакъмадан, **халкъымызны реабилитация япаджакъ киби даа бир къанун къабул олунмады.**

Келип-келип бугуньки «кризис» да къалын тарафынен бизим башымызгъа урды, чокъ адам ишсиз къалды, къорантасыны бакъмагъа парасы ёкъ. Базаргъа барып, бир шейлер сатып отъмегимни тапайым дегенлерни де, акимиятнинъ чыкъаргъан къарарынен, Стратилади киби козю къан баскъан чиновниклер, милиция ве казакилернен берабер, малларыны тутып ала ве базардан къува.

Ана бойле агъырдан-агъыр бир вазияттемиз, достлар.

Амма яшайыш девам эте, яшамакъ керек, **курешимизни девам этмек керек, девлетке талабымызны арттырмакъ керек.** Биз озюмиз буны япмасакъ, бизге оны азырлап кетирип береджек ёкъ.

Алланынъ эмринен, биз акъыллы бир миллетмиз, чокъ шейге даянамыз, чыдаймыз, лякин, келе куню, акъкъымыз ичюн, акъикъат ичюн курешмеге де пек яхшы билемиз. Ватанымызгъа куреш нетиджесинде къайттыкъ ве акъкъымызны да куреш нетиджесинде къайтарып алырмыз, иншалла.

Биз акълымыз, акъикъат бизим тарафымызда, девлеттен янъы бир шей истемеймиз, биз 1944 сенеси къолумыздан суворурылып алынган акъ-укъукъымызнынъ къайтарылып берильмесини, яни: **баба-дедемизнинъ топрагъыны, койлеримизнинъ адларыны, тилимизнинъ девлет статусыны, девлетчилигимизни къайтарылып берильмесини истеймиз.**

Биз не рускъа, не украинге, не де башкъасына душман дегильмиз. **Биз озь Ватанымыз – Къырымда эвелькиси киби дост-муаббет яшамагъа истеймиз. Балаларымыз, бизим эвлятларымыз, миллий мектеплерде окъуп, озь тилини, озь медениетини, озь урф-адетлерини, акъикъый озь тарихыны билъгенини истеймиз.**

Буларны бизге даа кереги киби бермедилер, онынъ ичюн бизге индемейип отурмагъа олмай, козюмиз даим ачыкъ олмакъ керек.

Арекетлеримиз фааль олсун, бирлигимиз къая киби къавий олсун!

• Шиирлер, йырлар

Бугунь – матем

Бугунь – матем. Дуа этем
Огъурсызлыкъ олмасын,
Ана-баба, сойларымнынъ
Чырайлары солмасын.

Ватанымыз эм халкъымыз
Къара куньлер корьмесин,
Душманымыз юртумызда
Орюмчеклер орьмесин.

Къара ниет ташыгъанлар
Ёлумызны кесмесин,
Алла-Таала джумлемизге
Тынч омюр къысмет этсин.

Куреште тапылыр акъикъат ве бахт

Эй, халкъым! Ят ерде *азмы* шей корьдинъ,
Къыйналдынъ, хор олдынъ, *азмы* ёл юрьдинъ,

Нелер тек чекмединъ узакъ иллерде,
Акъикъят кыдырдынъ олмагъан ерде.

Хайырсыз кыркъ дёртнинъ къурбаны олдынъ,
Менлигинъ тапталды, сарардынъ-солдынъ,
Асретлик дерт олып, юкъунъны больди,
Къач огълан ве кызынъ вакъытсыз ольди.

Мераметсиз, акъикъатсыз шахыслар,
Ёкъ этем деп чокъ тырышты унсурлар,
Джанаварлар нафле зеэрин сачты,
Озь къолунен халкъ – илине ёл ачты.

Ярым асыр курештен сонъ, Ватангъа,
Тувгъан ерге тельмирген миллет къайта,
Лякин даа кореджеги бар экен,
Инфляциягъа огърай о тесадуфен.

Татарларнынъ къасевети эп арта,
Эв къурамай, ерлешамайлар юртта,
Къарты-яшы чыбырыша ёлларда,
Къоранталар болушкен, мушкюль алда.

Келири ёкъ, олар ярдымгъа мухтадж,
Хастасына тапмакъ кыйын бир иляч,
Девлет буны коръмемеге тырыша,
Къол узатмай, озь ишинен огъраша.

Лякин миллет адымны билип атар,
Озь чаресин, иншалла, озю тапар,
Гъайрет этер, мытлакъ кыисмети юрер,
«Оксюз ольмез, орьселенир, кунъ корер»!

Эджнебийдже талим-тербие олды,
Яшларымыз, языкъ, бираз бозулды,
Ичкиджилик, нефисхорлукъ, хырсызлыкъ,
Ляйыкъ дегиль бизлерге бу бозгъунлыкъ.

Базылары парагъа пек бериле,
Къумарбазлыкъ, зевкъ-сефа сюрип юре,
Къасеветсиз эм де гъамсыз яшагъан,
Ватандашым, пек ялварам, тез уян.

Самостройда тувгъанларынъны бир бакъ,
Къурамайып чекишкеннен эт бир лаф,
Озюньни тек билип юрьме, бирадер,
«Сюрюден айырылгъан, сюрюнип олер».

Халкъынъ барда, сен де барсынъ,
Ёкъта, тевбе Раббим, сен де ёкъсынъ,

Халкънен агъла, керек олса, халкънен куль,
Байрамында, сейранында ол бир гуль.

Бир дакъкъа унутма бойнунънынъ борджун,
Элинъден не кельсе, яп, урун,
Куреште тапылыр акъикъат ве бахт,
Аджыма онъа не вакъыт не такъат.

Ферах темели – севги ве бирликтир,
Догъмуш халкъынъа япылгъан эйиликтир,
Бизлерге эвельден къалгъан бир адет:
«Башы агъыргъан адамгъа ярдым эт»!

Эр ерде, эр заман бирликли олсакъ,
Инсаннынъ барында, ёкъунда булунсакъ,
Козюмиз ачылыр – булурмыз уню,
Бол-сербест омюрнинъ келир бир куню!

2000 с.

40 КЪЫРКЪЫНДЖЫ ДЕРС

• Мураджаатнаме

Сайгъылы ана-бабалар!

Бизим энъ буюк байлыгъымыз – бу, эвлятларымыздыр. Алла бизге оларны багъышлай ве бизлерни бахтлы эте. Ана-баба ичюн энъ татлы – эвляттыр. Биз оны джандан севемиз, чешит хайырсызлыкътан козюмизнинъ бебегини къорчалагъан киби къорчалаймыз, асраймыз, буютемиз, сагълам олмалары ичюн арекет этемиз. Бутюн омрюмизни оларгъа багъышлаймыз. Алла эпимизге балаларымызнынъ ферагъыны коръмеге къысмет этсин!

Урьметли ана-бабалар! Тилимизнинъ бугуньки вазieti джемиетимизни пек раатсызлай. Балаларымыз озъ тилинде лаф этип оламай. Бойле кетсе, бир къач йылдан озъ тилимизде лаф эткен адам къалмаз. Биз тилимизни джоярмыз. Тилимиз джоюлса, озюмиз де джоюлып, башкъа миллетлернен къарышып кетермиз, оларнынъ тилинде лаф этип, оларнынъ адетлерини огренип, сонъ-сонъуна даа, Алла сакъласын, чокъунып да башлармыз.

Бизге кереги бумы? Ватанымызгъа бунынъ ичюн къайытып кельдикми? Тарихий ватанымыз – Къырымда, баба-деде топрагъында башкъалары кейф чатып яшасынмы?

Ёкъ! Бизге бу керекмей!

Онынъ ичюн, келинъиз аджеле чарелер корейик. Бизге ёкъ олып кетмеге ёл бермейджек шейлерден бири – бу, тилимиздир.

Озъ арамыз ве балаларымызнен озъ тилимизде лаф этсек, биз бир вакъыт ёкъ олмамыз, биз бар олурмыз, миллетимиз бар олур ве азиз арзу-ниетлеримизге ириширмиз, иншалла.

Баласынен озъ тилинде лаф эткенлерге машалла. Баласынен башкъа тильде лаф эткен ана-бабалар исе халкъымыз огюнде буюк бир къабаат ишлей ве озъ баласыны озю тильсиз къалдыра.

Душманларымыз ачыкъ-ачыкъкъа: *«Сиз тилинъизни севмейсинъиз, озъ тилинъизде лаф этмеге бильмейсинъиз. Сиз тезден тильсиз къалып, ёкъ олып кетеджексинъиз... Бизге де кереги будыр!»* – дей.

Бу сёзлер титис сёзлер олса да олар ичинде акъикъат бар. Башымызгъа эсимизни топлайыкъ да, вакъыт джоймайып, тувгъан (догъмуш) тилимизни, керек олса, озюмиз де огренейик ве мытлакъ балаларымызгъа огретейик. Къоранта ичинде озъ тилимизде лаф этмекни адет этейик. Эшитесинъизми? Къоранта ичинде озъ тилимизде лаф этмекни адет этейик.

Ондан да гъайры, ана тилинде язылгъан китапларны, газеталарны, журналны пейда этейик, окъуйыкъ, балаларымызгъа окъутайыкъ. Китап, газета, журналлар масамызда олсун. Балаларгъа шиирлер эзберлетейик, йырлар огретейик. Тилимизге авеслик, севги ашламакъ ичюн, балаларымызны эр окъугъан эсери ичюн, эр эзберлеген шиيري ичюн макътайыкъ. Балаларымыз ве озюмиз тилимизнинъ севдасы олайыкъ.

Балачыкъларымызнынъ яхшы бир хусусиети бар: олар эр шейни тез анълай, тез менимсей, тез огрене. Эр кунъ тилимиз устюнде ишлесек, чокъ вакъыт кечмез, эвлятларымыз да, озюмиз де тувгъан тильде лаф этер ве тильсизликтен къуртулырмыз.

Бизге нефес алмакъ ичюн ава насыл керек олса, миллет олып къалмамыз ичюн да тилимиз керек. Тилимиз бизни бир бутюн миллет эте, бизни бирлештире, кечмишимизнен, тамырларымызнен багълай, озюмизде миллий рух асрай.

Биз эр шейнинъ чаресини тапкъан миллетмиз, акъыл-фикир ве истидат саиплеримиз. Тилимизни огренмек меселесинде де керекли чарелерини тапармыз – балаларымыз озъ тилини огренир, билер, озъ тилинде лаф этер.

Тиль огърунда ишимизге Алла къолай кетирсин!

Эпимиз тилимизнинъ севдасы олайыкъ!

Билем, халкъым урф-адетини кутер,
Бульбуль киби озъ тилинде лаф этер,
Мытлакъ олур онынъ тою-дюгюни,
Ашы-суву Алланынъ вермиш куню.

Эр ерде, эр заман бирликли олсакъ,
Инсаннынъ барында-ёкъунда булунсакъ,
Козюмиз ачылыр, булурмыз уню,
Бол-сербест омюрнинъ келир бир куню.

Келир о кунъ – бала-чагъа шенъ кулер,
Къартларымыз джумлемизнен кунъ корер,
Умметимнинъ туткъан ёлу акътыр,
Кучьлюклернинъ ахыр-сонъу феракътыр!

Азырлагъан Сейран Мемет огълу Усеинов 16. 05. 09 с.

Сайгъылы ватандашлар!

Йырларымызнынъ биринде: «Биз къырымтатармыз, ёкъ олмадыкъ, биз бармыз!» – деген сёзлер бар. Эбет, ёкъ олмадыкъ, биз бармыз ве Ватанымызгъа къайтмакътамыз.

Бугунъ огюмизде тургъан джиддий меселелер сырасында тилимизнинъ агъыр вазиятнен багълы меселелер бар. Олар бизни пек раатсызлай, теляшландыра.

Халкъымыз Къырымгъа келип, руслар арасына тюшкен сонъ, эр кунъ оларнен алякъада олып, зияде рус тилинде лаф этип, озъ тилини унутып башлады. Ассимиляция джерьяны бизни сувгъа тюшкен чёп киби тез-тез ялдатып, учурым кенарына алып кете.

Осип кельген неслимизнинъ баягъы бир къысмы озъ тилини *бильмей*, бильсе де зайыф биле, я да пек зайыф биле. Ойле балаларымыз бар ки, атта айтылгъан лафны анъламай, селямны биле кереги киби берип оламай.

Къырымда рус тили муити укюм сюре. Мектеплер ве бала багъчаларынынъ чокъусында рус тилинде окъутыла. Балаларымыз шу мектеплерге барып окъуй, анда рус тилини огренип чыкъа, рус тилинде лаф эте, рус тилинде фикир эте, русларнынъ адетлерини огрене.

Ана-бабаларнынъ озюне исе мемуриет тарафындан бинъ тюрлю аякъ чалына. Меселя, олар: «*Баланъыз озъ тилинде окъуса, мектепни битирген сонъ къайда барып киреджек, къайда чалышаджакъ? Эр ерде рус тили къулланыла. Сиз буны тюшюнесинъизми?*» – деп, ана-бабаларнынъ башыны айландыра, озьджесине къоркъуза.

Ана-бабалар да *чешит-чешит*: бири меселени анълай, бири – анъламай. Оларнынъ ичинде: «Вай, балам рус тилини яхшы бильмесе, сонъ русларнен бир ерде яшамагъа онъа кучь олур», – деген сою бар.

Эй, мусульманнынъ баласы! Эр кунъ русларнынъ арасында олгъан сонъ, рус тилини бильмемиз деп къоркъмагъа шей бармы? Рус тилини бизге рус тили муити (яни «языковая среда» деген шей) огрете. Бала эвинден чыкъкъаны киби рус балалары арасына тюше, рус балаларынен дост ола, ойнай, сабадан акъшамгъадже оларнен русча лаф эте. Даа эвге къайтып кельген сонъ да эвдекилери онен русча лаф этсе, телевизорны рус тилинде бакъса, дерсликлери рус тилинде олса, онъа даа не керек? Иште къырымтатар къорантасында бир къазакъ баласы даа асрала!?

Ана-бабаларнынъ даа бир кысмы, айтмасы айып: «Меним балама кырымтатар тили керекмей, о онъа керек олмайджакъ, окъусын информатиканы», – дей. Мына кыйда шашкыан папийлер!

Бирлик олмагъан ерде, душманларымыз ат ойната.

Джемаатымызны раатсызлагъан, атта кюркюзгъан шу ки, балаларымыз озъ тувгъан тилинден (ве, эбет де, адетинден, тербиесинден) четте кыала ве кунъ-кунъден узакълашып кете.

Козюмизни ачайыкъ ве кеч олмагъандже тилимизге япышайыкъ, тилимизни огренейик, балаларымызгъа огретейик.

Эпимиз тилимизнинъ севдасы олайыкъ!

• Шиирлер, йырлар

Тилимизни джоймайыкъ!

Илимизге кыйтып келип,
Бир шейден сакът олайыкъ,
Эваллыкъкъа пек берилип
Тилимизни джоймайыкъ.

Дюнъя малы файда бермез
Тилимиз эгер ольсе,
Бинъ пешман да хайыр этмез
Халкъ темели тиль ольсе.

«Шап да бир, шекер де бирдир»
Бир тамам фикирсизге,
Тильни бильмемек айыптыр,
Ляйыкъ дегиль бу бизге.

Озъ арасы кърты-яшы
Озъ тилинде лаф этсин,
Осип кельген эвлятлар да
Озъ тилини огренсин.

Тилимизни джандан севип,
Огренийик, билейик,
«Чокъкъа бармаз, ёкъ олурлар!» –
Дегенни титретейик!

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Вже пізно	Энди кеч олды
Цілу годину	Бир саат
Цілий день	Бутюн кунъ
Завтра вдень	Ярын кунъдюз
Кожного дня	Эр кунъ
Сьогодні вночі	Бу гедже
Опівночі	Яры геджеде

- **Аталар сёзлери**

Окьумакъ – бир вакъыт кеч дегиль. – Учиться никогда не поздно.

Бир кьулагъындан кирер, бир кьулагъындан чыкъар. – В одно ухо влетает, из другого уха вылетает.

Бар эди – ёкъ олды. – Было, да сплыло

Акь кунь – агъартыр, къара кунь – къарартыр. – При хорошей жизни лицо белится, при плохой – чернится.

Балабан балыкъ уфакъ балыкъны тири ютар. – Большая рыба маленькую заживо глотает.

Буюк гемиге буюк дерья керек. – Большому кораблю – большое плаванье.

- **Фразеологизмлер**

юзю ачыкъ олмасы ичюн – для очистки совести

рухтан тюшмек – падать духом

эсини джоймакъ (байылмакъ) – падать в обморок

истек олсун – была бы охота

башламасы кучь – лиха беда начало

(иш) еринден кочьмей – а воз и ныне там

Алла биле; Алла биле оны – Аллах его знает

- **Осюмликлернинъ адлары**

пастернак – пастернак, ябан хавуч –

пастушья сумка – чобан чантасы, кьычы –

патиссон – шамаха –

первоцвет (примула) – пастачыкъ –

перекати-поле (верблюжья колючка) – биньбашкъорай, къамгъакъ, хадыкъ, жантакъ – (красный, чёрный, болгарский) перец – (кьырмызы, къара, татлы) бибер –

41 КЪЫРКЪ БИРИНДЖИ ДЕРС

• Лугъатлар – тилимизнинъ темелидир

Белли олгъаны киби, бинаны туткъан – онынъ темели олса, **тильнинъ темели исе – лугъаттыр**. Тильде къулланылгъан сёзлер, ибарелер, шиве сёзлери, терминлер, фразеологизмлер, аталар сёзлери ве айтымлар лугъатларда топлана. **Лугъат – бу, тиль зенгинлигининъ топлангъан еридир, къазинесидир**.

Адам эвсиз яшап оламагъаны киби, тиль де лугъатсыз яшап оламай. Бильмеген сёзюмизни я да таныш олмагъан бир сёзни биз лугъатта къыдырамыз, анда тапамыз. **Лугъат – адамнынъ энъ якъын оджасыдыр**.

Мектеплерде ве алий окъув муэссиселеринде тасиль алгъан адамлар лугъаткъа мухтадж, чюнки олар эр кунъ лугъатны къолуна алып, ичинден керекли сёзлерни, ибарелерни къыдыра.

Окъуйджыларнынъ тиль зенгинлигини арттырмакъ ичюн биринджи ярдымджы да – лугъаттыр. Месея, талебелернинъ лугъатны къуланмагъан куню олмай, чюнки мектепте, тиль дерслерининъ эр биринде **талебе 5-10 янъы сёзнен таныш олмакъ керек**.

Бедий эдебиятны окъугъанда да, кимер сёзлер, сёз бирикмелери ве ибарелерге расткелине, оларнынъ не мана ташыгъаныны, эбет, лугъатта къыдырмакъ керек ола.

Умумен айтаджакъ олсакъ, **лугъат – бизим даимий садыкъ ёлдашымыз, чокъ бильген оджамыз, икмети огретиджимиздир**.

Лугъат тертип этмек адден-ашыр кучъ иштир. «**Лугъат япмакъ – йиненен къую къазмакъ**», – дегенлери пек догъру лаф.

Бир балабан лугъат япмакъ ичюн бир адамнынъ омюри биле етмей. Бу иште чокъ адамнынъ, яни махсус тизильген коллективлернинъ эмеги керек. Бойле структура бизде бугунъ ёкъ. Лякин лугъатсыз отурмагъа олмай. Буны анълап, айры инсанларымыз (оларнынъ ичинде мен де барым), озъ шахсий вакъты эсабына, къорантасыны бакъмакъ ичюн, кунъдюз ишлеп, акъча къазанса, геджелери козюнинъ нуруны тёкип, лугъат тертип эте.

Лугъат тертип этиджилер къолундан кельгени къадар лугъат ичине тилимизнинъ бутюн байлыгъыны кирсетмеге тырыша.

Бу ишни япмакъ ичюн тертип этиджилернинъ озюне чокъ бильмек керек: эм грамматиканы, эм лексиканы, эм фольклорны, эм тарихны ве иляхре. Лугъаткъа янълыш язмагъа олмай.

Лугъат тертип этме ишининъ даа бир кучълюклери бар. Сюрюнлик девринде къырымтатар эдебий тилинде пек чокъ аль олмагъан меселелер топланды. Олар аль олунса, лугъат тертип этмеси баягъы енгиль оладжакъ. Аль оладжакъ меселелернинъ бир къачыны кетирмек истейим. Месея:

1. **Къырымтатар терминологиясынынъ ишленмеси, нормализациясы ве унификациясы меселеси;**
2. **Кимер сёзлер чешит ерде чешит тюрюю языла, оларны бир шекильде язмакъ кереклиги меселеси;**
3. **Шивелернинъ тилимиздеки ролю ве оларнынъ лугъатта ери меселеси;**
4. **Эски я да эскирген сёзлернинъ ролю ве оларнынъ лугъатта ери меселеси;**
5. **Алынма ве имманент (яни тилимизге аит) сёзлерининъ рациональ тарзда лугъаткъа кирсетмек меселеси ве ил.**

Бу меселелер саде ве енгиль-енгиль чезильген меселелер дегиль. Оларны чезмек ичюн бу ишке илим адамларынъ, тильджилернинъ потенциалыны джелъп этмек керек.

Бу ёнелиште ильмий ишлернен Къырым муэндис-педагогика янындаки Къырымтатар тили ве эдебиятынынъ ильмий-теджикъат меркези огърашып башлады, лякин бу тешкилят даа яш, теджрибеси етерли дегиль ве андаки ильмий хадимлернинъ сайысы пек аз. Бу меркез – керекли сайыда ильмий хадимлери олгъан Ильмий теджикъат институты олмакъ керек. Илери де о институт олур деген умют этемиз. Лякин мемлекетимизде бугунъ олып кечкен процесслер ишанчымызны акълайджагъына шекленемиз. Бу институтны ачтырмакъ ичюн девлет огюнде бизим фааль арекетимиз керек, талабымыз керек.

Тилимизде чезильмеген меселелер чокъ олгъаны себебинден **лугъатларымызнынъ севиесини керекли дереджеге еткизмек ичюн оларны къач кере даа къайта-къайта ишлемек керек оладжакъ.**

Лугъатларнынъ чешити:

Эки тилли лугъатлар – (къырымтатарджа-русча я да русча- къырымтатарджа лугъат; къырымтатарджа-украиндже я да украиндже-къырымтатарджа лугъат ве ил.);

Изалы лугъат (языкъ ки, бойле лугъат бизде даа ёкъ);

Имля лугъаты (бу лугъатларда сёзлернинъ язылышы косътериле);

Орфоэпик лугъат (бу лугъатта сёзлернинъ айтылышы косътериле, чюнки сёзнинъ язылышы ве айтылышы арасында чокъ ерде фаркъ ола; бойле лугъатымыз да даа ёкъ);

Эки тилли фразеологизмлер лугъаты (бу лугъат да бизде ёкъ);

Фразеологизмлернинъ изалы лугъаты (бу лугъат да бизде ёкъ);

Шивелер лугъаты (меселя, чёлъ, орта ёлакъ я да ялы бою шивесининъ лугъаты; (бу лугъатлар да бизде ёкъ));

Синонимлер лугъаты;

Антонимлер лугъаты ве иляхре.

Шукюр Аллагъа, бугунъ къолумызда бир къач тертип этиджининъ япкъан лугъатлары бар.

* * *

Лугъатны тертип эткен сонъ онынъ даа бир муим иши бар: оны керекли нусхада бастырып чыкъармакъ керек. **Полиграфия ишлери** уджюз дегиль, онъа пара керек. Басмаханеджилер: «500 нусхадан эксик чыкъармагъа эльверишли дегиль, ич олмагъанда 300 нусха олмакъ керек», – дейлер. Бастырмакъ ичюн пара керек. Бугунъки мадий вазиятимиз эпимизге белли, эр адамда пара тапыла къоймай.

Кене яхшы Рескомнацымыз бар да, китапларымызгъа пара айырып тура. Лякин Рескомнацынынъ акъчасы эписи кереклеримизге етишмей. Ондан себеп муэллифлерге бир ёл къала: кучю етсе, китабыны озъ парасына чыкъара.

Ай-ай, **бир фондумыз олса эди**, анда топлангъан параны бойле керекли неширлерге масраф этсе эдик, ишимиз чаналамаз эди. Бугунъ исе ойле фондумыз ёкъ. Тюркиеде ве башкъа мемлекетлерде парасы олгъан ватандашларымыз бар. Кимерлерининъ завод ве фабрикалары бар, келири миллионларнен эсаплана. Не олур эди олар бизге ярдым этсе, мусульманлыкъ борджуны одесе. Ярдымгъа мухтадж миллетимиз исе бу яхшылыкъны унутмаз эди, миннетдар олур эди.

* * *

Яшайыш токътамагъаны киби, бизге де, сайгъылы ватандашлар, токътамагъа олмай, къолумыздан кельгенини япмакъ керекмиз. Улу мутефиккиримиз Исмаил Гаспринский айткъаны киби: «**Халкъынъа ярдым этмеге истесенъ, къолунъдан кельгенини яп**». Мен къошып: «Къолунъдан кельгенини яп, тек къол къачлап отурма!» – дер эдим.

Раббимиз: «**Далап эт, къулум, къысметинъни берейим!**» – деген. Эпимиз далап этсек, истегимизге ириширимиз, эр шейимиз олур.

• Йыллар девамында азырлангъан лугъат чыкъты

Кеченлери Сейран оджанынъ йыллар девамында тертип этип кельген **учъ джылтлы (томлу)** «Русча-къырымтатарджа лугъат»ы 500 нусха тиражынен басылып чыкъты. Лугъаткъа мумкюн олгъаны къадар чокъ сёз, сёз бирикмеси, дургъун бирикме, фразеологизмни кирсетмек – муэллифнинъ эсас макъсады эди ве шу макъсадына о, белли бир дереджеде иришти демеge мумкюн.

Лугъатнынъ умумий колами 1334 саифе, учинде 80000-ден зияде сёз ве сёз бирикмеси ер тапкъан.

Сёзлернинъ къаршысында берильген лугъат макъалелеринде муэллиф шу сёзнен япылгъан сёз бирикмелери, джумлелер кетире. Оларнынъ чокъусы бугунъки тиль амелиятында сыкъ-сыкъ къулланыла.

Айры сёзлернинъ къаршысында эдебий тильде къулланылгъан сёзлернинъ янында шиведе къулланылгъан ве эскирген варианты бериле. Меселя:

соль туз, (*диал.* тыз), (*уст.* миль)...

Кимер ерде айры языджы ве шаирлеримизнинъ озъ эсеринде къуллангъан сёзю де бериле. Меселя, Юнус Къандымнынъ (*Ю.К.*) къуллангъан сёзю:

собрание (*сход*) топлашув, (*диал.* топланты), (ичтимайе – *Ю.К.*)...

Базы лугъат макъалелерининъ сонъунда, <> ишаретинден сонъ фразеологизмлер ве аталар сёзлери бериле. Меселя:

сосна <> **заблудиться в трёх соснах** тюз ерде ёлуны шашырмакъ....

Тилимизни огренмеge истегенлерге бу лугъатнынъ файдасы олур деген умуьттемиз.

Онынънен берабер, муэллиф окъуйджыларнынъ къайдларыны, теклифлерини, ве атта сагълам тенкъитлерини де лугъатта берильген адреске йиберильгенини риджа эте ве сабырсызлыкънен беклей.

Лугъат сатлыкъкъа чыкъарылды. Оны Кевсер аптеден ве Исмаил Гаспринский адында китапханеден сатын алмакъ мумкюн.

• Шиирлер, йырлар

Окъув йылы битти – огде яз татили.

Айдынъыз, балалар,
денъизге барайыкъ,
Далгъалар ичинде
бир ялдап тояйыкъ.

Истеген къызынсын,
истеген ойнасын,
Истеген къумларгъа
комюльсин ве ятсын.

Юринъиз, балалар,
денъизге барайыкъ,
Далгъалар ичинде
бир ялдап тояйыкъ.

Ёлда сакът олунъыз!

Ёлны кечмек керек олса,

Кечитлерден кечинъиз,
Светофорда ешилъ янса,
Сонъ арекет этинъиз.

Къырмызы янса – токътанъыз!
Ашыкъманъыз, пек хавфлы,
Унутманъыз, биз ёлдамыз,
Сабыр эткенлер акълы.

Сары янса, бираз турып,
Ешилъни беклемели,
Ешилъде де дикъкъат этип,
Ёлны девам этмели.

Ёлгъа чыкъкъан эр бир бала
Буларны бильмек керек,
Машиналар юрьген ёлдан
Сакът олып кечмек керек!

Сагъ олунъыз сиз, оджам!

Окъуп бильги алмакъны,
Ишни яхшы япмакъны,
Акъикъатлы олмакъны
Огреним сизден, оджам.

Мераметли олмакъны,
Буюклерни саймакъны
Эм де хатыр тапмакъны
Огреним сизден, оджам.

Достлукъны, мабетликни,
Яхшы адет кутъмекни,
Инсанларны севмекни
Огреним сизден, оджам.

Сагъ олунъыз сиз, оджам!
Бар олунъыз сиз, оджам,
Сизге олгъан севгимни
Юрегимде сакълайджам!

• **Девлет тилини ана тили эсасында огренейик**

Инколи

Позавчора
Нещодавно
Постійно
За два дні

1. Баыда; 2. Экиде бир; 3. Кимерде; 4. Ара-
сыра
(Тюневин дегиль) о бириси кунъ
Кечен кунъ
1. Даима; 2. Эр заман, эр вакъыт
Эки кунъден сонъ

За три місяці
На п'ять місяців раніше
Цього року
Торік
Наступного року
Щороку
Напочатку травня

Учъ айдан сонъ
Беш ай эвель
Бу йыл, бу сене
1. Былтыр; 2. Кечкен йыл, кечкен сене
Келеджек йыл, келеджек сене
Эр йыл, эр сене
Майыс айынынъ баш(лар)ында

• Догъру язайыкъ ве лаф этейик

Акълынынъызда къалсын

1. Сёзлернинъ сонъундаки сагъыр тутукълардан (**п, т, к, къ, ч** *ве ил.*) сонъ кельген аффикслер (**и, ы, у, ю** *ве ил.*) созугъынен башласа, шу тутукълар янгъыравукълаша. Меселя: кита**п** – китабы, мекте**п** – мектеби, макъса**т** – макъсады, отъме**к** – отъмеги, къаты**къ** – къатыгъы, иля**ч** – иляджы, бор**ч** – борджу *ве ил.*

2. Дигер сёзлернинъ сонъундаки сагъыр тутукълардан (**п, т, к, къ, ч** *ве ил.*) сонъ кельген аффикслер (**и, ы, у, ю** *ве ил.*) созугъынен башласа да, олар янгъыравукълашмай. Меселя: дут – дуту, от – оту, тат – таты, сет – сети, къат – къаты, тот – тоту, пут – путу, замет – замети, зияфет – зияфети, зиярет – зиярети, зульмет – зульмети, ибрет – ибрети, икмет – икмети, сач – сачы, хач – хачы, кирамет – кирамети, Амет – Амети, Исет – Исети *ве ил.*

Бу сёзлерни акъылда тутмакъ керек, керек олгъанда лугъатта тапып бакъмакъ керек.

• Аталар сёзлери

Борч алмакъ къолай, къайтармакъ кучъ – Взять в долг легко, вернуть трудно
Шаин (къаргъа) учушындан белли – Видно сокола (ворону) по полёту
Кой копексиз олмаз – В семье не без урода
Адамнынъ юрегини билип оламазсынъ – В сердце не влезешь
Йигитлер иште билинир – В труде рождаются герои
Юз йыл яша, юз йыл окъу – Век живи, век учись
Ит итни ашамаз – Волк волка не съест

• Фразеологизмлер

Чельтекнен сув ташымакъ – В решете воду носить
Богъурдакътан борч ичинде – Весь в долгу по самое горло; В долгах как в шелках
(Бирини) козьлеринен ашайджакъ – Так и впился в кого-то (глазами)
(Бирини) эшек киби ишлетмек – Возить воду на ком-то
(Бир ишнинъ) тар ери – Узкое место в чём-то
Бир агъыздан – В один голос
Онынъ иши биткен – Его песенка спета

Къашкъыр киби бакъмакъ – Волком смотреть

• **Осюмликлернинъ адлары**

персик – **шефтали** – персик

петрушка – **магъданоз** – петрушка

петунія – **петунья** – петунія

пион – **шакъайыкъ, патлакъ чанакъ, аюв гулю, драндафла** – півонія

пихта – **акъчам** – смерека, ялиця

платан – **чынар** – платан

плаун – **къурт аягъы** – плаун, п'ядич

поганка – **агъув мантар** – поганка

42 КЪЫРКЪ ЭКИНДЖИ ДЕРС

• Яз татили битип тура, огде – янъы окъув йылы

Сентябрьнинъ биринде, эр йыл олгъаны киби, мектеплерде окъув башланаджакъ. Мектепке азырланыр экенмиз, эвлятларымыз мектеплернинъ къайсы бирине барып окъуйджагъыны биз энди билемиз, чюки буны эвельден тюшондик, ассимиляция деген джанавар балаларымызны къолумыздан къакъып алып озюнинъ къобасына алып кетмесин деп, арекет этик. Бойле эткен ана-бабалар, къартана-къартбабалар сагъ олсун! Олар пек догъру япты. **Бугунъ козюмизни ачмасакъ, ярын кеч олур ве сонъ бинъ пешман да хайыр этмез.**

Эбет, мектеп директорлары, завучлар, районо, гороно мудирлери ве иляхрелернен чеккелешмек къолай дегиль. Бу тартышмада енъмек ичюн **юрегимизде буюк истек, кучлю ираде, башымызда акъыл-фикир ве бир де джесюрлик керек.**

Баласынынъ келеджегини тюшонген ана-бабалар, керекли чарелерни коре, озъ макъсадынынъ пешинден кучъсюнмейип юре, миллий мектеплер, миллий сыныфлар, ич олмагъанда эки тильде окъутилгъан мектеплер ве сыныфлар ачтыра, баласыны окъумагъа анда бере ве сонъ гъурурнен: «Наптым-яптым – бойнумнынъ борджуны яптым! Энди, иншалла, балам мында меним истегеним киби окъур, яхшы тербие корер ве миллетимизни севген, онынъ къайдыны чеккен, онъа хызмет этмеге азыр олгъан бир инсан олур», – дей.

Языкъ ки, беш пармагъымыз бир-бирине бенъземегени киби, ана-бабалар да чешит-чешит. Илериде баласынынъ руслашып кетеджегини тюшонмеген, ватаны ве миллетининъ келеджегини къайгъырмагъан, тек озюни билип юрьген ана-бабалар да бар. Биз оларны корип турамыз. Бойле ана-бабаларгъа мен къычырып-багъырып: **«Уянынъыз, козюнъизни ачынъыз!»** – демеге истейим. – **Бюрократлар ве шовинистлернен курешмеге кучюнъиз етмесе я да имкянынъыз олмаса, эвде баланъызнен ишленъыз: онъа озъ тилини, адетлерини огретинъыз. Озъ халкъы ве Ватанына севги ашланъыз. Бойле этсенъиз, баланъыз озъ тувгъан (догъмуш) халкъынынъ буллюр киби бир парчачыгъы олур, сизинъ де халкъ огюнде юзюнъиз ачыкъ олур».**

Сайгъылы достлар, ана-бабаларымызнынъ даа бир чешити бар. Булар – озълери де, балалары да бутюнлей руслашып кеткен. Оларда халкъымызнынъ къокъусы биле къалмагъан. Языкълар олсун да языкълар олсун. Олар озъ халкъындан пек узакълашып кеткен ве башкъа миллет арасында (оларгъа ялтакъланып) озъ бахтыны къыдыра, оларнынъ арасында шашмалап юре. Бойле сойларына меним бир танышым: «Шашкъан папийлер!» – дей эди. Кимсенинъ джаныны агъыртмагъа истемейим. Бойле адамларымыздан бизим миллетке файда ёкъ, зарары бар. Лякин чареси тапылмагъан вазият ёкъ, юректе истек олса, эр шейнинъ чареси тапыла. Бойле ана-бабаларымызгъа айта-айта анълатмакъ керекмиз, оларны догъру ёлгъа чекмек керекмиз. Олар янълышыны таныр. Эпимиз **«халкънен агълап, халкънен кульмек»** керек олгъаныны анъламакъ керекмиз.

Биз кимседен эксик дегильмиз, биз акъыллы, истидатлы, ишкир, джесюр ве дюльбер бир миллетмиз. Мен бу сёзлерни бинъ кере къайтарып айтмагъа азырым.

Биз кучлюклернинъ тюбюнден чыкъмагъа билемиз, чокъ кучлюкнинъ тюбюнден чыкътыкъ ве, иншалла, огюмизде тургъан кучлюклернинъ тюбюнден де мувафакъиетнен чыкъармыз. Агъзыны ачып тургъан ассимиляция бизни къолайлыкънен ютамаз, ондан башымызны къуртарымыз. Бунъа эмин олайыкъ.

Дюнъяда ненъ олмаса, олмасын – озъ Ватанынъ ве озъ миллетинъ олсун!

• Шиирлер, йырлар

Мектеп чанъы чынъылдай

Мектеп чанъы чынъылдай,
Сеси кескин янъгырай,
Дерске вакътында кирем,
Кеч къалмайым бир дирем.

Мектепке истеп барам,
Оджамны севип-саям,
Дерслерде гъайрет этип,
Бильгимни эп арттырам.

Масаллар окъуп келем,
Эзберден шиир билем,
Яхшы язам ве саям,
Юксек-юксек бал алам!

Не бильмели ве насыл олмалы

Ильк-эвеля халкъкъа хызмет этмели,
Ватанынъчюн юректен ишлемели,
Эр кунъ, эр кунъ окъумалы, язмалы,
Окъумыш ве тербиели олмалы.

Ана-баба, сой-сопунъны севмели,
Урф-адет ве динимизни кутъмели,
Урьмет этип къартнынъ къолун алмалы,
Татлы сёзнен мытлакъ хатрин тапмалы.

Акъикъат ве мераметни бильмели,
Мухтаджларгъа ярдым этип кельмели,
Адамларнен дост-муаббет олмалы,
Омюр бою яхшылыкълар япмалы!

Меним сёзюме инанмайып эшекнинъ сесине инанасынъмы?

(Насреддин оджа акъкъында лятифелерден)

Къомшулардан бири:

– Насредин оджа, манъа базаргъа барып кельмек керек, джаяв бармагъа эринем, эшегинъизни берип турсанъыз, – дей.

– Эшек мында дегиль. Дегирменге богъдай ёлладым, – дей Насредин оджа.

Шу арада аранда эшегининъ сеси эшитиле. Къомшусы:

– Эшегинъиз мында да, ана, сеси чыкъты, – дей.

Насреддин оджа элинен сакъалыны тутып:

– Алла-Алла, къомшу, меним сёзюме инанмайып эшекнинъ сесине инанасынъмы? – дей.

Ферганада четтен эшитильген лаф

– Олар, по-моему, санъа знакомыйлер.
– Мир тесный да, мир тесный.
– Биз уже майыста анда эдик. Олар бизни угостили. Оказывается, о автошколада ишлей.
– Чокъ эшиткен эдим, что о яшхы адам эди.
– Недавно о, баргъан сыгъырны переставить местом этмеге. Сыгъыр оны сильно тюрткен. Оны бальницагъа алып кеткенлер даже. Анда через дувал онынъ племяниги яшай. О оны навещать эте экен.

• Девлет тилини ана тили эсасында огренейик

Робочий день	Иш куню
Неробочий день	Ишленильмеген кунь
Вихідний день	Раатлыкъ куню
Серед тижня	Афта арасы
Не запізнуються	Кеч къалманъыз
Я буду вчасно	Мен вакътында келирим
Завести годинник	Саатны къурмакъ
Ваш годинник відстає на 15 секунд	(Сизинъ) саатынъыз он беш сание артта (кери) къала
Мій годинник зупинився	(Меним) саатым бозулды

• Аталар сёзлери

Эр ким бильгенини япа – всяк по своему с ума сходит
Эр кес озъ акълынен иш коре – всяк своим умом живёт
Эр шейнинъ озъ ери бар – всякая вещь хороша на своём месте
Эр шейнинъ озъ вакъты бар – всякой вещи своё время
Эр къуш озъ ювасыны къоруй – всякая птица своё гнездо бережёт
Эр туджджар озъ малыны макътар – всякий свой товар хвалит
Байнынъ да фукъареге куню тюше – богатый тоже может к бедному обратиться

• Фразеологизмлер

(богъазынадже) борчкъа батмакъ – весь в долгу, по самое горло
не корьдим, не эшиттим; бир шей корьмедим, бир шей эшитмедим – видом не видал,
слыхом не слыхал

бунынъ да бир хайыры бардыр – во всяком хude не без добра
делиден догъру джевап – дурак скажет как есть
вакъыт беклемей – время не ждёт
уйдурсанъ уйдур, къарарыны къачырма – ври, да знай меру
эрте тургъан ёл ала – кто рано встанет, тот осилит путь

- **Осюмликлернинъ адлары**

плевел – **лолиуй** – пажитница; дурійка

повилика – **куськют** – повитиця

поганка – **агъув мантар** – поганка

подберёзовик – **акъкъайын мантары** – підберезник

поддубник – **эмен мантары** – піддубник

подорожник – **бакъаяпракъ, даммар япракъ, бештамар япракъ** – подорожник

подосиновик – **титрек къавакъ мантары** – красноглавецъ, підосичник

подснежник – **акъбардакъ** – підсніжник

- **Айван, къуш ве боджеклернинъ адлары**

тарантул – **тарантул, къая бийи** – тарантул

тетерев – **кийик тавукъ** – тетерев, тетерюк

тигр – **къаплан** – тигр

треска – **треска, морина (балыгъы)** – тріска

tritон – **tritон** – trитон

трутень – **азман** – трутень

турач – **турач, улар** – турач, улар

тушканчик – **ер тавшаны** – тушканчик, земляний заецъ